

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЧАБАН ЯРОСЛАВ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 94(477.65)"1876/1914":316.343.632+316.728

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
НА МАТЕРІАЛАХ М. ЄЛИСАВЕТГРАДА (1876–1914 РР.)**

Спеціальність 032 Історія та археологія

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Дисертація подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. С. Чабан

Науковий керівник: Надтока Геннадій Михайлович, доктор історичних наук,
професор, професор кафедри всесвітньої історії

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Чабан Я. С. Повсякденне життя робітників Південної України на матеріалах м. Єлисаветграда (1876–1914 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2026.

Сучасний стан української історичної науки виявляє потребу переосмислення концепту соціальної історії, деформованого ідеологічними імперативами попереднього історіографічного періоду. Методологічні засади нової соціальної історії актуалізують розроблення колективного (просопографічного) портрета робітництва не як «гегемона», а як повноцінної міської спільноти, що на зламі ХІХ–ХХ ст. перебувала на стадії формування та утвердження. Такий підхід передбачає аналіз соціальної й етнічної структури, трудових практик, побутового укладу, родинного життя, освіти та дозвілля робітників.

Просторовий фокус дослідження пов'язаний із промисловим розвитком Півдня України, зокрема Херсонської губернії. Показовим прикладом став Єлисаветград – повітове місто, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перетворилося на провідний центр сільськогосподарського машинобудування зі складною ієрархією робітничої верстви. Аналіз історіографії засвідчив відсутність комплексних праць, які б на засадах новітньої методології всебічно висвітлювали цю проблематику, що зумовлює доцільність антропоцентричного підходу до її історико-соціологічного аналізу.

У дисертації вперше комплексно реконструйовано повсякденні практики робітництва Єлисаветграда у 1876–1914 рр., висвітлено його соціальну стратифікацію, етнічний склад, трудовий і побутовий уклад, дозвілля та родинне життя. Наголошено на ключовій ролі макросередовища імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у становленні робітничої верстви міста. Визначальним було поєднання економічних і соціальних чинників, що стимулювали притік іноземного капіталу, попит на робочу силу та її концентрацію в міських осередках. Уточнено

концепцію Єлисаветградщини як субрегіону Півдня, що поширював економічний і соціальний вплив на інші повіти Херсонської, Київської та Подільської губерній і тяжів до статусу локального індустріального центру зі змішаним вітчизняним та іноземним капіталом при домінуванні останнього.

Встановлено, що головною галуззю концентрації промислового робітництва було аграрне машинобудування, у якому працювала майже половина всіх робітників міста. Основними джерелами поповнення робітництва були міські ремісники та селянство Великого Степу. Поєднання притоку селянства зі специфікою Єлисаветграда як колишнього центру Нової Сербії та міста «смуги осілості» зумовило поліетнічний характер робітництва, у якому українці посідали третє місце за чисельністю. Простежено зв'язок між етнічним походженням і професійною спеціалізацією: українці та росіяни переважали в галузях важкої фізичної праці, тоді як євреї – у типографській справі.

Робітництво міста було переважно чоловічим і молодим середовищем із середнім віком 25–27 років. Частка жінок залишалася низькою й концентрувалася в тютюновому виробництві. Засвідчено зростання кваліфікаційних вимог і професіоналізації робочої сили при слабкій динаміці рівня матеріального забезпечення, що лише компенсувала вплив повзучої інфляції початку ХХ ст. Виявлено глибоку внутрішню диференціацію доходів: на машинобудівних підприємствах сформувався прошарок високооплачуваних робітників і майстрів, тоді як некваліфікований персонал і працівники легкої промисловості перебували у стані хронічної економічної нестабільності.

Реконструкція ментального портрета робітництва показала його дуалістичний характер: традиційні аграрні уявлення поєднувалися з міськими й індустріальними цінностями. Міграція селян на промислові підприємства підтримувала тяглість української мови, а релігійність поступово перетворювалася на індиферентизм. Виокремлено головну негативну рису робітничої ментальності – зневагу до конструктивної, життєствердної діяльності, зокрема до освіти. Водночас доведено, що основною проблемою була не повна неграмотність, а масова малограмотність.

Трудове повсякдення робітників уможлиблювалося здобуттям фахових навичок у початковому навчальному закладі, у місцевого ремісника або майстра безпосередньо на підприємстві. Висока конкуренція за робочі місця сприяла поширенню неформальних практик найму – клієнтелізму, родинно-земляцької протекції та хабарництва. Організація виробничого процесу відзначалася надмірною тривалістю робочого дня, шкідливими умовами праці, високим травматизмом і слабкістю механізмів соціального захисту. Водночас між революцією 1905–1907 рр. та початком Першої світової війни ситуація частково поліпшилася завдяки активізації страйкового руху й діяльності професійних товариств, а введення Закону про обов'язкове страхування 1912 р. започаткувало поступове покращення медичного й страхового забезпечення.

Побутове повсякдення робітників визначали низька купівельна спроможність, хронічна економічна нестабільність і вимушене обмеження базових продовольчих потреб. Раціон харчування був одноманітним і неповноцінним, одяг – практичним і пристосованим до умов праці. Виокремлено трудовий, повсякденний і парадний гардероб та розглянуто його як маркер соціально-професійної стратифікації. Житлові стратегії робітництва поєднували оренду міського житла, маятникові міграції селянського населення та поступове зростання робітничого домоволодіння. Проживання в казармах, землянках і квартирних «кутах» негативно впливало на побут, здоров'я та можливість створення родини, тоді як поява Робітничої слобідки сприяла збільшенню частки робітників - власників житла. Участь робітництва в освіті була обмеженою та переважно професійно орієнтованою.

Незначний бюджет вільного часу зумовлював домінування деструктивних практик відпочинку - алкоголю, трактирів, азартних ігор, відвідування публічних домів. Після 1905 р. почалося впровадження модерного життєствердного дозвілля – біоскопу, бібліотек, футболу, аматорського театру, гуртків, лекцій, екскурсій. Однак, низький культурний капітал робітництва зберігав у нього схильність до простіших, деструктивних форм дозвілля.

Через матеріальні та житлові бар'єри лише половина робітників мала власні, переважно нуклеарні родини з 2–3 дітьми. Висока народжуваність нівелювалася

значною дитячою смертністю: на початку ХХ ст. половину всіх померлих осіб робітничого походження складала діти до 5 років, із них третина не доживала до одного року. Надмірна зайнятість чоловіків і вимушений підробіток жінок послаблювали їхню участь у вихованні, а формування робітничих династій через сімейну протекцію перетворилося на головний механізм передачі фаху та стратегію виживання окремих родин й робітничої спільноти в цілому.

Комплексний аналіз матеріалу дисертації дозволив уперше реконструювати просопографічний портрет промислового робітника Єлисаветграда у 1876–1914 рр. та виділити два етапи перебігу робітничого повсякдення міста.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше:

- на засадах антропоцентричного підходу здійснено комплексну історичну реконструкцію повсякденного життя робітників Єлисаветграда кінця ХІХ – початку ХХ ст. як цілісного соціокультурного явища;
- визначено соціально-демографічні характеристики робітничої спільноти: проаналізовано географічну репрезентацію та частку прийшлого робітництва, комплексно висвітлено вікову структуру, а також обраховано стратифікацію за формою найму;
- реконструйовано виробничі та побутові практики: виділено алгоритми працевлаштування, з’ясовано реальну купівельну спроможність робітництва й здатність покривати особисті та сімейні продовольчі потреби, локалізовано частку основних ареалів проживання, стратифікацію за формою забезпечення житлом та інтенсивність «маятникових міграцій» робітників селянського походження;
- відтворено соціокультурний портрет робітника: за фотодокументами описано зовнішній вигляд та елементи гардеробу, комплексно проаналізовано ментальність та її вплив на всі виміри повсякдення, а також висвітлено шлюбність, кількісний склад робітничих родин та їх демографічну динаміку.

Уточнено:

- * географічне охоплення субрегіону Єлисаветградщини;
- * динаміку чисельності робітництва Єлисаветграда, показники гендерного складу в робітничій спільноті та роль жіночої праці у промисловому виробництві міста;
- * стану стратифікацію промислового робітництва, рівень його матеріального забезпечення;
- * масштаби та динаміку виробничого травматизму, співвідношення домінуючих форм житлового забезпечення у робітничому середовищі.

Набули подальшого розвитку:

- * характеристика впливу макросередовища на формування робітничої верстви Єлисаветграда;
- * аналіз умов праці, системи виробничої дисципліни та неформальних трудових відносин, розвиток системи медичного обслуговування та страхування на підприємствах міста;
- * зміст та характер дозвілєвих практик робітництва.

Ключовою є методологічна новизна дослідження повсякденного життя робітництва на основі застосування новітніх підходів та методів на суміжжі історії, соціології та соціальної психології.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, основні положення та висновки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії України, соціальної історії та історії повсякденності Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. У педагогічному контексті, напрацювання автора можуть слугувати підґрунтям для розробки лекційних курсів та семінарських занять з дисциплін «Історія України», «Історичне краєзнавство», а також спеціальних курсів з історичної урбаністики, історії повсякденності та соціальної антропології у закладах вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на проблему повсякденного

життя робітників Єлисаветграда у 1876–1914 рр. Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його внеском у дослідження історії України.

Ключові слова: модернізація, промисловість, фабрично-заводські підприємства, робітники, повсякденне життя, соціальна стратифікація, праця неповнолітніх, умови праці, матеріальне становище, охорона здоров'я, епідемії, побут, житло, дозвілля, освіта.

Наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Надтока Г. М., Чабан Я. С. Дозвілля в структурі робітничого повсякдення Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 1 (18). С. 28–33. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.13>.
2. Чабан Я. С. Роль макроекономічного середовища у формуванні робітничого стану Єлисаветграда (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 1. С. 85–90. URL: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2025-1-85-90>.
3. Чабан Я. С. Від казарм до приватних садіб: житлові стратегії промислових робітників Єлисаветграда у 80-х рр. 19 - на початку 20 століття. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 4 (31). С. 70–90. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.372>.
4. Чабан Я. С. Географічна репрезентація та соціально-становна структура промислових робітників Єлисаветграда (1876–1914). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36 (75), №. 2. С. 152–158. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.22>.
5. Чабан Я. С. Реалії промислової праці робітників Єлисаветграда в епоху індустріального піднесення (90-ті рр. XIX–початок XX ст.). *Український літопис*. 2025. вип. 6. С. 134–142. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2025-6-134-142>.

6. Чабан Я. С. Віковий профіль промислового робітництва Єлисаветграда (80-ті роки XIX–початок XX ст.): галузева специфіка. *Літопис Волині*. 2025. вип. 33. С. 133–138. URL: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.22>.

Публікації, у яких додатково висвітлено результати дисертації

7. Чабан Я. Чисельність та становище жінок в промисловому робітництві Єлисаветграда 80-х рр. XIX – початку XX ст. *XIV всеукраїнські (з міжнародною участю) Драгоманівські читання «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс»*, м. Київ, 21 березня 2025. Вип. 10 (14). С. 121–125.
8. Чабан Я. С. Ментальність промислових робітників Єлисаветграда на порубіжжі XIX-XX ст.: співбуття суперечностей. *Міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан та перспективи»*, м. Київ, 23 травня 2025. Київ: Наукова столиця, 2025. С. 161–165. ISBN 978-617-8667-13-9.

ABSTRACT

Chaban Ya. S. Everyday life of workers in Southern Ukraine based on materials from the city of Yelysavethrad (1876–1914). – A qualifying scholarly work submitted as a manuscript.

A dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 History and Archaeology. – Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2026.

The current state of Ukrainian historical scholarship reveals a need to rethink the concept of social history, distorted by the ideological imperatives of the previous historiographical period. The methodological foundations of the new social history bring to the fore the development of a collective (prosopographical) portrait of workers not as a "hegemon" but as a full-fledged urban community that, at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, was undergoing formation and consolidation. This approach involves an analysis of workers' social and ethnic structure, labour practices, everyday life, family life, education, and leisure.

The spatial focus of the study is connected with the industrial development of Southern Ukraine, in particular Kherson Governorate. A revealing example was Yelysavethrad, a county town that in the late nineteenth and early twentieth centuries became a leading centre of agricultural machinery manufacturing with a complex hierarchy within its worker stratum. The analysis of historiography demonstrated the absence of comprehensive studies that, on the basis of the latest methodology, would thoroughly cover this issue, which makes an anthropocentric approach to its historical-sociological analysis particularly appropriate.

The dissertation is the first to provide a comprehensive reconstruction of the everyday practices of Yelysavethrad's workers in 1876–1914 and to illuminate their social stratification, ethnic composition, labour and household patterns, leisure, and family life. The key role of the macro-environment of the empire in the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries in the formation of the city's worker stratum is emphasized. Decisive was the combination of economic and social factors that stimulated the inflow of

foreign capital, the demand for labour, and its concentration in urban centres. The concept of the Yelysavethrad region as a subregion of the South has been refined: it extended its economic and social influence to other counties of the Kherson, Kyiv, and Podillia governorates and gravitated toward the status of a local industrial centre with mixed domestic and foreign capital, the latter predominating.

It has been established that the main sector of industrial worker concentration was agricultural machine building, which employed nearly half of all the city's workers. The main sources of replenishment of the workforce were urban artisans and the peasantry of the Great Steppe. The combination of peasant inflow with the specificity of Yelysavethrad as a former centre of New Serbia and a city of the Pale of Settlement determined the polyethnic character of the workforce, in which Ukrainians ranked third numerically. The connection between ethnic origin and professional specialization has been traced: Ukrainians and Russians predominated in branches involving heavy physical labour, whereas Jews predominated in the printing trade.

The city's workforce was predominantly male and young, with an average age of 25–27 years. The share of women remained low and was concentrated in tobacco production. The growth of qualification requirements and the professionalization of the labour force, amid only slight growth in material well-being, merely offset the effects of creeping inflation at the beginning of the twentieth century. A deep internal differentiation of incomes has been revealed: at machine-building enterprises a stratum of highly paid workers and masters formed, whereas unskilled personnel and workers in light industry remained in a state of chronic economic instability.

The reconstruction of the mental portrait of the workforce showed its dualistic character: traditional agrarian notions coexisted with urban and industrial values. The migration of peasants to industrial enterprises sustained the continuity of the Ukrainian language, while religiosity gradually transformed into religious indifferentism. The main negative feature of workers' mentality was identified as a disregard for constructive, life-affirming activity, particularly education. At the same time, it is proven that the principal problem was not complete illiteracy but widespread semi-literacy.

The labour-related everyday life of workers was made possible through the acquisition of occupational skills in primary schools, from local craftsmen or masters, or directly at the enterprise. High competition for jobs contributed to the spread of informal hiring practices—clientelism, kinship and fellow-countrymen patronage, and bribery. The organization of the production process was marked by an excessively long working day, harmful working conditions, high rates of injuries, and weak social protection mechanisms. At the same time, between the Revolution of 1905–1907 and the outbreak of the First World War, the situation improved somewhat owing to the intensification of the strike movement and the activity of professional societies, while the introduction of the Law on Mandatory Insurance in 1912 initiated a gradual improvement in medical care and insurance coverage.

Workers' domestic everyday life was shaped by low purchasing power, chronic economic instability, and the forced restriction of basic food needs. The diet was monotonous and inadequate, and clothing was practical and adapted to working conditions. Work, everyday, and formal attire have been distinguished and examined as markers of socio-professional stratification. Workers' housing strategies combined renting urban housing, commuting migration of the rural population, and the gradual growth of worker homeownership. Residence in barracks, dugouts, and rented corners negatively affected everyday life, health, and the possibility of starting a family, whereas the emergence of the Robitnycha Slobidka workers' settlement contributed to an increase in the share of workers who owned housing. Workers' participation in education was limited and predominantly vocationally oriented.

The limited budget of free time determined the dominance of destructive leisure practices—alcohol consumption, taverns, gambling, and visits to brothels. After 1905 the introduction of modern life-affirming leisure began—the bioscope, libraries, football, amateur theatre, clubs, lectures, and excursions. However, the low cultural capital of the workforce preserved its inclination toward simpler, destructive forms of leisure.

Because of material and housing barriers, only half of the workers had their own families, predominantly nuclear ones with 2–3 children. High birth rates were offset by significant child mortality: at the beginning of the twentieth century, half of all deceased persons of worker origin were children under 5 years old, one third of whom died before

reaching one year of age. The excessive employment of men and the forced additional earnings of women weakened their participation in childrearing, while the formation of worker dynasties through family patronage became the main mechanism for transmitting occupational skills and a survival strategy for individual families and the worker community as a whole.

A comprehensive analysis of the dissertation material made it possible for the first time to reconstruct a prosopographical portrait of the industrial worker of Yelysavethrad in 1876–1914 and to distinguish two stages in the development of the city's workers' everyday life.

The scientific novelty of the study lies in the fact that:

for the first time:

- on the basis of an anthropocentric approach, a comprehensive historical reconstruction of the everyday life of Yelysavethrad's workers at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries as an integral sociocultural phenomenon has been carried out;
- the socio-demographic characteristics of the worker community have been determined: the geographical representation and share of migrant workers have been analysed, the age structure has been comprehensively elucidated, and stratification by form of employment has been calculated;
- production and household practices have been reconstructed: employment algorithms have been identified, the real purchasing power of workers and their ability to cover personal and family food needs have been clarified, the main residential areas and their proportions have been identified, stratification by form of housing provision has been determined, and the intensity of commuting migration among workers of peasant origin has been established;
- the sociocultural portrait of the worker has been reproduced: on the basis of photographic documents, appearance and elements of dress have been described, mentality and its influence on all dimensions of everyday life have been comprehensively analysed, and nuptiality, the numerical composition of worker families, and their demographic dynamics have been elucidated.

Refined:

- * the geographical scope of the Yelysavethrad subregion;
- * the dynamics of the number of Yelysavethrad's workers, indicators of the gender composition of the worker community, and the role of women's labour in the city's industrial production;
- * the estate-based stratification of industrial workers and the level of their material support;
- * the scale and dynamics of industrial injuries and the correlation between the dominant forms of housing provision in the worker environment.

Further developed:

- * the characteristics of the influence of the macro-environment on the formation of the worker stratum of Yelysavethrad;
- * the analysis of working conditions, the system of production discipline and informal labour relations, and the development of the system of medical care and insurance at the city's enterprises;
- * the content and character of workers' leisure practices.

The study's key methodological innovation lies in the investigation of workers' everyday life through the application of the latest approaches and methods at the intersection of history, sociology, and social psychology.

The practical significance of the obtained results lies in the fact that the factual material, the main provisions, and the conclusions of the dissertation may be used in preparing generalizing works on the history of Ukraine, social history, and the history of everyday life of Southern Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. In the pedagogical context, the author's findings may serve as a basis for developing lecture courses and seminar classes in the disciplines "History of Ukraine" and "Historical Local Studies," as well as special courses in historical urban studies, the history of everyday life, and social anthropology in institutions of higher education.

The applicant's personal contribution. The dissertation is an independently completed study in which the author's view of the problem of the everyday life of Yelysavethrad's workers in 1876–1914 is presented. The scientific results of the dissertation

belong to the author personally and constitute the author's contribution to the study of the history of Ukraine.

Keywords: modernization, industry, factory-and-plant enterprises, workers, everyday life, social stratification, labour of minors, working conditions, material well-being, medical care, epidemics, domestic life, housing, leisure, education.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ...	22
Висновки до першого розділу.....	58
РОЗДІЛ 2 РОЛЬ МАКРОСЕРЕДОВИЩА У ФОРМУВАННІ РОБІТНИЧОЇ ВЕРСТВИ ЄЛИСАВЕТГРАДА	61
Висновки до другого розділу.....	84
РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД РОБІТНИЦТВА	86
Висновки до третього розділу.....	133
РОЗДІЛ 4 ТРУДОВЕ Й ПОБУТОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ РОБІТНИЧОЇ ВЕРСТВИ	138
Висновки до четвертого розділу.....	197
РОЗДІЛ 5 ДОЗВІЛЛЄВА СФЕРА ТА РОДИННЕ ЖИТТЯ	201
Висновки до п'ятого розділу.....	228
ВИСНОВКИ	231
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	239
ДОДАТКИ	281

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Нагальною проблемою для сучасної української історичної науки є переосмислення концепції соціальної історії, деформованої ідеологічними імперативами минулого історіографічного періоду. Водночас нова соціальна історія (зокрема її напрям «історії знизу» («history from below»)), спрямована на формування цілісного образу кожної соціальної групи, актуалізує завдання створити соціальний портрет або колективну біографію різних прошарків суспільства, у тому числі – промислових робітників. Йдеться про колективний (просопографічний) портрет, в якому робітництво постає не «гегемоном», а повноцінною міською спільнотою — структурною складовою соціуму, що в означених хронологічних межах перебувала на стадії формування та утвердження.

Написання такого портрету може бути здійснене у спосіб, що передбачає аналіз повсякденного життя робітничої верстви, тобто її трудового, побутового повсякдення та родинного життя, соціальної та етнічної структури, включеності робітництва в освітній процес, а також дозвілєвої сфери робітничого повсякдення. Тобто йдеться про тлумачення повсякдення в широкому розумінні його змісту, який охоплює всі сфери буття.

З огляду на наявну історіографію обраної теми, стає зрозумілою потреба в написанні цілісної соціальної історії України, яка б увібрала в себе багатий документальний матеріал з історії регіонів, поєднала їх загальні риси та регіональну специфіку. Херсонська губернія в зазначеному контексті була промислово розвиненим регіоном Півдня України, де на зламі XIX–XX ст., окрім традиційних харчової та обробної галузей, формується напрямок сільськогосподарського машинобудування. Типовим прикладом цього процесу став Єлисаветград – повітове місто Херсонської губернії, що в останній третині XIX – на початку XX ст. перетворилося на головний губернський центр сільськогосподарського машинобудування з власною структурою міської промисловості та складною ієрархією робітничої верстви. Стан історіографії досліджуваного питання дозволяє

зробити висновок, що на сьогодні не існує праць, які б з позицій новітньої методології комплексно висвітлювали окреслену проблематику. Заповненню цієї ніші соціальної історії сприятиме застосування антропоцентричного підходу до її історико-соціологічного аналізу.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя промислових робітників Єлисаветграда останньої чверті XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження – способи вияву повсякденного життя робітничої верстви Єлисаветграда у 1876–1914 роках, а саме їх трудового, побутового повсякдення, дозвілля та родинного життя.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1876–1914 рр., які характеризуються завершенням промислового перевороту в Російській імперії й подальшим розвитком її індустріального комплексу. Нижня межа дослідження (1876 р.) пов'язана із заснуванням у місті Єлисаветграді Херсонської губернії першого великого підприємства сільськогосподарського машинобудування братів Р. і Т. Ельворті. Верхня межа (1914 р.) визначається початком Першої Світової війни, що порушила звичний перебіг соціально-економічних та інших процесів життєвого циклу міста й регіону.

Територіальні межі роботи представлені трьома просторовими вимірами, що поетапно масштабуються в процесі дослідження. Макрооптика охоплює Російську імперію, Наддніпрянщину та губернії Півдня. Мезооптика репрезентується Єлисаветградиною - історико-географічним субрегіоном, що в авторському розумінні поширюється на частину Єлисаветградського та периферію інших 6 повітів Херсонської, Київської та Подільської губерній – Олександрійського, Чигиринського, Звенигородського, Уманського, Балтського, та Ананьївського. Мікрооптика дослідження сфокусована на міському середовищі Єлисаветграда.

Мета дослідження – на основі комплексного аналізу джерел та літератури реконструювати повсякденні практики промислового робітництва Єлисаветграда 1876–1914 рр., висвітливши його соціальну стратифікацію, етнічний склад, трудовий та побутовий уклад, дозвілля й організацію родинного життя.

Реалізація поставленої мети вимагає виконання наступних завдань:

1. проаналізувати *стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та методологію дослідження*;
2. визначити *вплив макросередовища* на формування робітничої верстви;
3. охарактеризувати *соціальну стратифікацію та етнічний склад* промислового робітництва у поєднанні з його ментальними установками;
4. реконструювати *трудове повсякдення*, проаналізувавши умови та організацію трудового процесу, систему неформальних трудових відносин, а також стан страхування та медичного забезпечення робітників;
5. з'ясувати специфіку *побутового повсякдення*, висвітливши матеріально-побутові умови робітників, їх одяг як візуальний маркер соціально-професійної приналежності та залученість робітництва до освіти;
6. розкрити зміст *дозвіллевої сфери* та підходів до *організації родинного життя* у представників робітничої спільноти.

Теоретико-методологічну основу складають принципи об'єктивності, системності, історизму. Їх реалізація передбачає зокрема ідеологічну незаангажованість дослідження, висвітлення соціальних процесів у їх розвитку та діалектичному зв'язку з іншими явищами суспільного життя тієї епохи. З метою всебічного аналізу обраної теми у дослідженні поєднуються визнані науковцями методологічні підходи, в тому числі позитивістський, цивілізаційний, формаційний, мікроісторичний, ментальний та інші.

У роботі задіяно низку загальнонаукових та спеціальних методів. Серед перших - методи аналізу й синтезу, систематизації й узагальнень. Спеціальні включають, зокрема, проблемно-хронологічний, порівняльний, історіографічний методи, а також методи історичної герменевтики та історичної географії.

Окремого пояснення потребує термінологічний інструментарій роботи. Під промисловим робітництвом автор розуміє всіх робітників, що потрапляли на облік фабричної інспекції відповідно до кількісного та технічного цензів. Вимоги фабричного законодавства не були сталими, тому перелік таких підприємств періодично змінювався. Таким чином, категорія промислових робітників не обмежується виключно підприємствами фабрично-заводського типу. При цьому,

автор дослідження чітко відокремлює їх від задіяних у ремісничих (кустарних) виробництвах.

У тексті використовується кілька позначень робітництва: *«робітники»*, *«робітнича верства»*, *«робітнича спільнота»*, *«робітниче середовище»*. Автор розглядає їх як поняття одного синонімічного ряду. Тобто йдеться про промислове робітництво як складову соціальної структури міста, регіону, держави. Термін *«робітничий клас»* свідомо не використовується через його ідеологічне забарвлення.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше:

- на засадах антропоцентричного підходу здійснено комплексну історичну реконструкцію повсякденного життя робітників Єлисаветграда кінця XIX — початку XX ст. як цілісного соціокультурного явища;
- визначено соціально-демографічні характеристики робітничої спільноти: проаналізовано географічну репрезентацію та частку прийшлого робітництва, комплексно висвітлено вікову структуру, а також обраховано стратифікацію за формою найму;
- реконструйовано виробничі та побутові практики: виділено алгоритми працевлаштування, з'ясовано реальну купівельну спроможність робітництва й здатність покривати особисті та сімейні продовольчі потреби, локалізовано частку основних ареалів проживання, стратифікацію за формою забезпечення житлом та інтенсивність «маятникових міграцій» робітників селянського походження;
- відтворено соціокультурний портрет робітника: за фотодокументами описано зовнішній вигляд та елементи гардеробу, комплексно проаналізовано ментальність та її вплив на всі виміри повсякдення, а також висвітлено шлюбність, кількісний склад робітничих родин та їх демографічну динаміку.

Уточнено:

- * географічне охоплення субрегіону Єлисаветградщини;

- * динаміку чисельності робітництва Єлисаветграда, показники гендерного складу в робітничій спільноті та роль жіночої праці у промисловому виробництві міста;
- * стану стратифікацію промислового робітництва, рівень його матеріального забезпечення;
- * масштаби та динаміку виробничого травматизму, співвідношення домінуючих форм житлового забезпечення у робітничому середовищі.

Набули подальшого розвитку:

- * характеристика впливу макросередовища на формування робітничої верстви Єлисаветграда;
- * аналіз умов праці, системи виробничої дисципліни та неформальних трудових відносин, розвиток системи медичного обслуговування та страхування на підприємствах міста;
- * зміст та характер дозвілєвих практик робітництва.

Ключовою є методологічна новизна дослідження повсякденного життя робітництва на основі застосування новітніх підходів та методів на суміжжі історії, соціології та соціальної психології.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, основні положення та висновки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії України, соціальної історії та історії повсякденності Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. У педагогічному контексті, напрацювання автора можуть слугувати підґрунтям для розробки лекційних курсів та семінарських занять з дисциплін «Історія України», «Історичне краєзнавство», а також спеціальних курсів з історичної урбаністики, історії повсякденності та соціальної антропології у закладах вищої освіти.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на проблему повсякденного життя робітників Єлисаветграда у 1876–1914 рр. Наукові результати дисертації належать особисто автору та є його внеском у дослідження історії України.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти теми дисертаційного дослідження було представлено на наукових конференціях:

міжнародній: «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан та перспективи» (Київ, 23 травня 2025 р.).

всеукраїнській: «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс» (м. Київ, 21 березня 2025 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 8 публікаціях, з них: шість статей опубліковано у фахових наукових виданнях України з історичних наук, включених до міжнародних наукометричних баз, та дві статті розміщено в збірниках конференцій.

Обсяг та структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (454 позиції джерел, 108 позицій літератури, з них 20 – іноземними мовами), 67 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 359 сторінок, із них основного тексту 223 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Історіографія дослідження промислового робітництва Єлисаветграда періоду модернізаційних перетворень формувалася під впливом еволюції наукових підходів до окремих аспектів життєдіяльності робітництва російського імперського ареалу. Відповідно до хронології перебігу цього процесу, відбулося утворення трьох історіографічних парадигм з власними тематичними спрямуваннями, домінантними ідеями та методологічними підходами.

Науковий доробок представників першого, *імперського історіографічного періоду (60-і рр. XIX ст.–1917 р.)* є тематично та ідейно неоднорідним, розділеним відповідно до плюралізму політичних переконань авторів. Домінуючі тематики поступово зміщувалися під впливом політичної ситуації: від економічного та соціально-побутового становища робітництва (народники В. Берві-Флеровський¹, С. Подолинський², позитивіст Є. Дементьєв³, «легальні марксистки» М. Туган-Барановський⁴ та К. Пажитнов⁵) до правового становища робітництва та юридичних основ страйкових й профспілкових рухів (ліберал О. Миклашевський⁶, тред-юніоністи Ю. Лавринович⁷, Є. Синицький⁸ та В. Лосєв⁹). Відповідно до цього змінюється й домінантна ідея дослідників – образ робітника у роботах поступово еволюціонує від безмовного досліджуваного об'єкта до активного актора суспільно-політичного життя імперії.

Другий, *радянський історіографічний період (20-і рр. XX – 1991 р.)* перетворив промислове робітництво («пролетаріат») на центральний об'єкт дослідження

¹ Берви-Флеровский В.В. Положение рабочего класса в России. Санкт-Петербург: Издание Н.П. Поляков, 1869. 494 с.

² Подолинський С.А. Ремесла й хвабрики на Україні. Женева: Печатня «Работника» й «Громади», 1880. 147 с.

³ Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. Изд. 2-е. Москва: Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1897. 256 с.

⁴ Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Санкт-Петербург : кн. маг. «Наша жизнь», 1907. Т. 1. 562 с.

⁵ Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России. Издание 2-ое, дополненное и исправленное. 1908. 305 с.

⁶ Миклашевский А. Н. Стачки и социальный вопрос. Право стачек. Санкт-Петербург, 1905. 72 с.

⁷ Лавринович, Ю. Рабочие союзы : монография. Изд. О. Н. Поповой. Санкт-Петербург : Тип. журн. «Самокат», 1905. 214 с.

⁸ Синицкий Е. О профессионально-политических союзах. Москва, 1906. 20 с.

⁹ Лосев В. Профессиональные союзы. Москва, 1906. 32 с.

історичної науки в оптиці «історичного матеріалізму». Акцент дослідників змістився на політичний вимір життя робітників з метою обґрунтування теорії «класової боротьби» та закономірності подій Жовтневого перевороту. Відповідно, домінантною ідеєю представників наряду було зображення робітника як свідомого борця з експлуататорами та класовими ворогами. Унікальним історіографічним явищем періоду була школа соціології 20-х рр. ХХ ст., що виникла в умовах запровадження нової економічної політики та послаблення впливу марксистської доктрини. У працях С. Струміліна¹⁰ та О. Кабо¹¹ застосовано позитивістські підходи для висвітлення бюджету вільного часу, побуту, дозвілля, житлових умов, релігійності робітників та їх родин тощо. Констатуємо, що фактично предметом дослідження виступали проблеми, що знаходяться в сфері інтересів сучасних напрямків історії повсякдення та мікроісторії.

Матеріалістичний підхід та теорію «класової боротьби» покладено в основу післявоєнних досліджень робітництва українських земель істориками Ф. Лосем (1955, 1962)¹², І. Гуржієм та М. Лещенком (1958)¹³, О. Парасунько (1963)¹⁴. Ці методологічні засади реалізовано й на прикладі серійного видання «Історія фабрик і заводів», двотомної праці «Історія робітничого класу Української РСР» (1967)¹⁵ та багатотомного циклу «Історія міст і сіл Української РСР» (1967–1974). Якісно новий етап застосування матеріалістичного підходу до історії робітництва репрезентують роботи Ю. Киріянова (1979)¹⁶ та Е. Крузе (1980)¹⁷. Автори проаналізували значний статистичний та фактологічний матеріал для комплексної реконструкції життєвого

¹⁰ Струмили́н С.Г. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922-1923 году : статистико-экономические очерки. Москва, 1924. 155 с.

¹¹ Кабо Е.О. Очерки рабочего быта. Опыт монографического исследования домашнего рабочего быта. Т. 1. Москва: Книгоизд-во ВЦСПС, 1928. 290 с.; Кабо Е.О. Питание русского рабочего до и после войны : По статистическим материалам 1908–1924 гг. / Под ред. и с предисл. С. Г. Струмили́на. Москва.: Вопросы труда, 1926. 182 с.

¹² Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). Киев. 1955. 332 с.; Лось Ф. Е. Робітничий клас України в 1907–1913 роках. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 196 с.

¹³ Гуржій І.О., Лещенко М.Н. Боротьба трудящих України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. Київ. 1958. 40 с.

¹⁴ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 90 годы XIX в.). Киев. 1963. 452 с.

¹⁵ Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1967. 567 с.; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 2 / Редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1967. 507 с.

¹⁶ Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX-начало XX в.) : Монография. Наука, 1979. 288 с.

¹⁷ Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900-1914 годах. Ленинград. 1980. 142 с.

рівня робітників (матеріальне становище, тривалість робочого дня, характеристика житлових умов тощо). Такий підхід дозволив частково подолати надмірну ідеологічну заангажованість, змістивши дослідницький фокус з політичної боротьби на об'єктивний аналіз соціально-економічних реалій та повсякденної рутини представників промислового робітництва.

Трансформаційні процеси, спричинені розпадом Радянського Союзу, відкрили для вітчизняного наукового середовища простір методологічного плюралізму. Це ознаменувало початок третього історіографічного етапу - *сучасної західноєвропейської та української історіографії*. Наслідком стала поступова інтеграція української історичної науки у світовий науковий контекст. Це зумовлює необхідність першочергового аналізу напрацювань західноєвропейських дослідників, чії концептуальні підходи стали визначальними для переосмислення історії промислового робітництва.

Науковий доробок сучасної західноєвропейської історіографії сформувався під впливом серії методологічних переорієнтацій у дослідженні промислових робітників Російської імперії: від історії праці з її концентрацією на робітничому русі до історії ідентичностей, повсякдення, мови, моральності, гендеру, емоцій та культурних практик. Основні тренди цього процесу задавала англо-американська славістична традиція. Так, для періоду 1990-х – початку 2000-х рр. характерний перш за все перегляд спрощеного погляду на робітництво як соціальний клас та природу його революційної активності, а також збільшення інтересу до регіональних студій з урахуванням специфіки локального соціального середовища та етнічної строкатості робітництва.

Знаковою для цього періоду, в тому числі – в контексті нового погляду на робітництво українських земель, стала робота Чартерса Вінна (*Charters Wynn*)¹⁸, присвячена колективній свідомості робітників Донбасу та Придніпров'я в контексті їх участі у страйках та погромних акціях. Автор дійшов до висновку про суперечливий характер політичної активності робітництва, інтерпретував його участь

¹⁸ Wynn C. *Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*. Princeton: Princeton University Press, 1992 (reprinted 2014). 289 pp.

в погромних акціях як реакцію на соціально-економічні виклики доби модернізації та підкреслив, що радикалізацію настроїв робітників неможливо зрозуміти у відриві від її соціальних та етнічних витоків. Ідейним продовженням такого погляду про робітництво імперії, що синтезує соціальний вимір історії праці з політичною та культурною історією, стали роботи Р. Вайнберга (Robert Weinberg)¹⁹, Гізер Гоган (Heather Hogan)²⁰, Р. Е. Зельніка (Reginald E. Zelnik)²¹. Науковий доробок цих авторів сприяв відновленню інтересу до східноєвропейської робітничої проблематики у загальноєвропейському історичному дискурсі.

Подальший розвиток робітничої історії відбувався у руслі відходу від домінування політичного та економічного аспектів дослідження робітництва, натомість акцент істориків змістився до аналізу самоусвідомлення (ідентичності), повсякденних практик, етики, мови та символів його представників. Це знайшло відображення у збірнику «New Labor History: Worker Identity and Experience in Russia, 1840–1918»²², який став маркером повернення теми робітників у фокус славістики. Варто відзначити, що ключовою працею цього напрямку є монографія Марка Стейнберга (Mark D. Steinberg)²³, присвячена культурі взаємовідносин у середовищі робітників поліграфічної промисловості Російської імперії. У своїх висновках автор спирається не лише на класичні підходи, а й на «мову класу», складену з уявлень, моральних суджень та ідей представників робітництва. Така концепція включала й спільне (але по-різному інтерпретоване) розуміння справедливості, гідності, авторитету та самої сутності цієї професійної спільноти. Наслідком розвитку та поглиблення ідей Стейнберга став вихід його монографії «Proletarian Imagination: Self, Modernity and the Sacred in Russia, 1910–1925»²⁴. Акцентуючи свою увагу на

¹⁹ Weinberg R. The Pogrom of 1905 in Odessa: A Case Study. *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* / Ed. J. Klier, S. Lambroza. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1992. P. 248–289.

²⁰ Hogan H. *Forging Revolution: Metalworkers, Managers, and the State in St. Petersburg, 1890–1914*. Bloomington; Indianapolis : Indiana University Press, 1993. 319 p.

²¹ Zelnik R. E. *Law and Disorder on the Narova River: The Kreenholm Strike of 1872*. Berkeley: University of California Press, 1995. 336 p.

²² *New Labor History: Worker Identity and Experience in Russia, 1840–1918* / Ed. Michael Melancon and Alice K. Pate. Bloomington, Ind.: Slavica Publishers, 2002. 248 p.

²³ Steinberg M. D. *Moral Communities: The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry, 1867–1907*. Berkeley ; Los Angeles ; Oxford : University of California Press, 1992. 289 p.

²⁴ Steinberg M. D. *Proletarian Imagination: Self, Modernity, and the Sacred in Russia, 1910–1925*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. 335 p.

творчості поетів робітничого походження, автор проінтерпретував їх тексти як спосіб осмислити світ, життя і самих себе, при цьому виділивши дослідницькі категорії «самості», «модерності» та «сакрального».

У середині 1990-х рр. відбулося поступове відновлення інтересу дослідників до гендерної історії промислового робітництва Російської імперії. Так, Барбара Енгель (Barbara Alpern Engel)²⁵ висвітлила процес міграції селянок до міста для роботи в промисловості як ключ до розуміння соціальних змін у пізній імперській Росії, описала їх вплив на специфіку формування промислового робітництва. Дж. Макдермід (Jane McDermid) та А. Гіліяр (Anna Hillyar)²⁶ піддали критиці ідею про 1917 р. як своєрідну точку початку глибоких змін у жіночій праці. Авторки виразили скепсис й щодо тенденцій до написання історії жіноцтва спираючись суто на статистичні джерела. У їх розумінні, таке дослідження може бути найбільш повним лише з використанням соціально-історичного та мікроісторичного підходів на основі джерел, створених самими жінками, а не сторонніми спостерігачами. Критикуючи існуючі упередження, авторки підкреслили жіночу агентність, що базується на їх силі, ініціативі та особистому досвіді.

Спроба синтезувати традиційні та новітні уявлення 1990-х – початку 2000-х рр. про промислове робітництво Російської імперії належить Ієну Тетчеру (Ian D. Thatcher). У своєму есе «Late imperial urban workers»²⁷ автор наголосив на множинності робітничих ідентичностей, що утворювалися шляхом поєднання релігійного, політичного світоглядів та гендерної, національної й класової самосвідомості. Було піддано критиці й розуміння робітництва виключно як персоналу фабрично-заводської промисловості та твердження про монолітність цієї професійної групи.

Починаючи з 2014 р., у західноєвропейській історіографії відбувається поступовий перехід до антиколоніальної історії та «історії пограниччя». Однак,

²⁵ Engel B. A. *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 254 p.

²⁶ McDermid J. *Women and Work in Russia, 1880–1930: A Study in Continuity through Change* / J. McDermid, A. Hillyar. London ; New York : Routledge, 2014. 209 p.

²⁷ Thatcher, Ian D. *Late imperial urban workers. Late imperial Russia: problems and prospects: essays in honour of R. B. McKean* / ed. by Ian D. Thatcher. Manchester; New York: Manchester University Press, 2005. P. 101–119.

дослідники історії промислового робітництва Російської імперії наразі залишаються осторонь цих трендів, поглиблюючи методологічний та тематичний доробок попередників. Однак, робітничий дискурс продовжує бути актуальною проблемою сьогодення. Основними науковими майданчиками для розвитку цього тематичного напрямку стали журнали «International Review of Social History» (IRSH), «International Labor and Working-Class History» (ILWCH), «Labour History Review», «Social History» та «Labor History». На сторінках цих видань продовжується дослідницька робота над концептуалізацією історії робітництва та апробацією нових підходів до її висвітлення.

Методологічні здобутки західноєвропейської історіографічної традиції стали концептуальним орієнтиром, що стимулював оновлення історичної науки країн пострадянського простору. В основу цього процесу було покладено переосмислення доробку марксистської історіографії та апробацію методології західних історичних шкіл під впливом «антропоцентричного повороту» – соціальної історії, мікроісторії та історії повсякдення. Відповідно, поступово викристалізувалася нова домінантна ідея – перетворити дослідження промислового робітництва на історію «з людським обличчям», в усій повноті розглядаючи постаті його представників. Однією з перших робіт, присвячених ментальності промислового робітництва Російської імперії, належить Ю. І. Кір'янову²⁸. Автор обґрунтував тезу про політичний індіферентизм й нігілізм до приватної власності як ключові риси представників цієї спільноти. Т. Я. Валетов реконструював просопографічний портрет промислового робітника, сформулював стратегії його виживання у міському середовищі й спростував ідею про село й землю як джерело поповнення бюджету представників робітництва²⁹. Новий виток його дослідження у парадигмі соціальної історії пов'язаний з іменем Б. Н. Міронова. Автор проаналізував трудову етику робітництва³⁰, склад робітничих сімей, традиційні стереотипи виховання дітей та практики контролю народжуваності

²⁸ Kir'ianov I. The mentality of the workers of Russia at the turn of the twentieth century. *Workers and Intelligentsia in Late Imperial Russia: Realities, Representations, Reflections* / ed. by R. E. Zelnik. Berkeley, 1999. P. 76–102.

²⁹ Валетов Т. Я. Чем жили рабочие люди в городах Российской империи конца XIX – начала XX в. *Социальная история. Ежегодник*, 2007. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 176–196.

³⁰ Миронов Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время. *Социальная история. Ежегодник*. 1998–1999. Москва, 1999. С. 243–285.

в них, констатував високу репрезентацію селянства та вплив його ментальності у робітничих спільнотах³¹. Істориком було комплексно досліджено матеріальний стан робітників, рівень їх грамотності та зроблено спробу висвітлити антропометрію представників цієї професійної спільноти³². З нашої точки зору, влучною є авторська метафора робітництва як «дволикого Януса», що одночасно дивиться у селянське минуле та міське модерне життя³³. Водночас, у своєму макропідході до розуміння соціально-економічних процесів на теренах Російської імперії автором була проігнорована їх українська специфіка, що потребувало обережності у роботі з науковим доробком історика. Хочемо наголосити й на дискусивності ідеї Міронова про наявність єдиного «робочого класу», не обмеженого виключно промисловим робітництвом³⁴.

На початку 2000-х років зазначені методологічні підходи проникають й в українську історичну науку. Значну роль у їх популяризації відіграли роботи О. А. Удада³⁵ та О. А. Коляструк³⁶, а пізніше – О. Л. Вільшанської³⁷. Результатом стало відчутне поповнення наукового доробку з використанням нової оптики дослідження. Так, Т. С. Водотика реконструювала умови життя та праці, матеріальне забезпечення та витрати, харчування, одяг, дозвілля та професійну конфліктність промислових робітників Києва³⁸. В. В. Сугак здійснила комплексне дослідження повсякденного життя робітництва Півдня, порушуючи проблеми виробничого травматизму, медичного обслуговування, побуту, культурного дозвілля та освіти³⁹.

³¹ Міронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.): В 2 т. 3-е изд., испр., доп. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. С. 185–186, 233, 257, 343–344, 346–347.

³² Міронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII - начало XX века. Москва: Весь Мир, 2012. С. 52–56, 104–105, 156.

³³ Міронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну : в 3 т. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. Т. 1. С. 416.

³⁴ Міронов Б. Н. Социальная история России периода империи... Т. 1. С. 346–347.

³⁵ Удад О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема (про актуальність історії повсякденності). URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення 15.12.2025).

³⁶ Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. Вип. 17. С. 167–173; Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. 120 с.; Коляструк О. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія*. 2011. Вип. 44. С. 8–21.

³⁷ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 18 с.

³⁸ Водотика Т. С. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття. Харків: Фоліо, 2020. 251 с.

³⁹ Сугак В. В. Харчування як складова частина повсякденного життя промислових робітників Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 2011. Вип. 22. С. 154–163; Сугак, В. Виробничий травматизм промислових робітників Південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки*

Вважаємо, що справжнім історіографічним проривом сьогодення української історичної науки стала монографія В. О. Кулікова, де всебічно досліджено повсякденне життя заводських та шахтарських поселень Донецького басейну. Автор наочно обґрунтував ідею повної залежності робітників від волі корпорацій та перетворення житла й соціальної інфраструктури при підприємствах на потужний засіб їх контролю та дисциплінування⁴⁰.

Суттєве прирощення знань відбулося й в контексті окремих аспектів повсякдення та соціальної структури робітничих спільнот Наддніпрянщини. Так, у фундаментальній монографії О. П. Реєнта, присвяченій процесам соціально-економічної та політичної трансформацій на українських землях, робітниче питання розглянуто як прояв конфлікту між працею та капіталом, викликаного модернізацією. Автором комплексно висвітлено соціально-економічну генезу цього процесу, наголошено, що системна поява професійних організацій промислового робітництва була перенесенням частини боротьби з площини стихійного протесту у правове поле⁴¹. І. О. Шандра та О. Ю. Біррова звернулися до тематики задіяння малолітнього робітництва на промислових підприємствах Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. як невід’ємної складової економічної модернізації. Авторками доведено, що дитяча праця сприймалася як соціальна норма не лише підприємцями, а й представниками робітничого середовища, у якому діти що не працюють піддавалися загальному осуду⁴². В. О. Левицький у дисертаційному дослідженні окреслив основні джерела та становище робітництва легкої промисловості українських земель, наголосив на прогресуючому відриві робітників селянського походження від землі та галузевій тенденції до витіснення чоловічої

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль: ТНПУ, 2014. Вип. 1, ч. 2. С. 31–34; Сугак В. В. Освітній рівень робітництва південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Молодий вчений*. 2014. №2. С. 22–26; 79. Сугак В. В. Культурний досуг індустріальних робітників Херсонської губернії во второй половине XIX - в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. 3 (25). С. 34–37; 59. Сугак В. В. Медична допомога робітникам на промислових підприємствах Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676–677. С. 147–150.

⁴⁰ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров’я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

⁴¹ Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. С. 796–805.

⁴² Shandra I., Birova O. Labor of minors in the industry of Ukrainian lands (19th – early 20th century). *Studia Historiae Oeconomicae*. 2023. Vol. 41, No. 2. P. 41–62. DOI: <https://doi.org/10.14746/sho.2023.21.2.003>

праці жіночою та дитячою⁴³. Т. В. Портнова охарактеризувала стратегії пристосування робітників селянського походження до умов міського життя й роботи в промисловості, спричиняючи руралізацію міських спільнот⁴⁴. О. Б. Шляхов та О. М. Донік реконструювали дозвілля робітників Катеринославської губернії, констатували змішаність у ньому селянських традиційних та нових міських форм проведення часу⁴⁵. А. В. Гедьо та О. С. Євсеєнко виступили з критикою твердження радянської історіографії про низький рівень медичного забезпечення робітників Горлівки другої половини XIX – початку XX ст., виокремивши основні тенденції у розвитку лікарняної мережі міста⁴⁶. О. О. Коник у своєму дисертаційному дослідженні висвітлив участь робітників-депутатів від українських губерній у роботі Державних Дум Російської імперії, звернувшись до аналізу їх кількісного, географічного, національного представництва та освітнього рівня⁴⁷. Питанню організації фабричних шкіл Київського навчального округу присвячена стаття О. О. Драч. У контексті реконструкції соціально-демографічного та професійного профілю авторкою розглянуто законодавчу базу створення таких закладів, подано їх окружну та погуберніальну статистику й найголошено на ключовій ролі фабричних шкіл у забезпеченні малолітніх робітників базовими соціальними та освітніми навичками⁴⁸.

Таким чином, сучасний етап розвитку студій з робітничої історії проходить під знаком переосмислення здобутків минулих історіографічних шкіл та актуалізує застосування методології історії повсякдення та мікроісторії. Переходимо до

⁴³ Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 717 с.

⁴⁴ Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст.: *есе-urban. Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи*. № 8. Львів, вересень 2010. 19 с.

⁴⁵ Шляхов О., Донік О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2020. №1. С. 45–62.

⁴⁶ Гедьо А. В., Євсеєнко О. С. Стан медичного обслуговування промислового робітництва на території сучасної Горлівки в кінці XIX – на початку XX ст. *Грані історії : зб. наук. пр.* Артемівськ, 2015. Вип. 8. С. 3–10.

⁴⁷ Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2013. С. 197–206.

⁴⁸ Драч О. Соціально-демографічний і професійний профіль учителів фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу за матеріалами одноденного перепису 1911 р. *Вісник гуманітарних наук*. 2026. Вип. 16. Без пагінації. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18899911>.

наступного тематичного блоку – аналізу історіографії, присвяченої об’єкту дослідження.

Науковий доробок вивчення промислового робітництва Єлисаветграда вирізняється фрагментарністю та фокусуванням на вузьких аспектах теми, залишаючи поза увагою цілісну картину повсякдення. Комплексна реконструкція зазначеної проблематики потребує синтетичного підходу. Необхідність поєднання аналізу впливів макросередовища, конструювання колективного просопографічного портрета й висвітлення мікроісторичних практик повсякдення вимагає залучення широкого масиву літератури.

Висвітлення впливу макросередовища на формування робітничої верстви потребувало залучення різнопланових праць з економічної та соціальної історії ареалу Російської імперії. Теоретичні засади модернізаційних перетворень розкрито Д. Ландесом⁴⁹, тоді як Р. Лінднер обґрунтував їх визначальну роль у перенесенні основних економічних центрів з «історичних міст» до нових міст Півдня⁵⁰. В. М. Константінова цілісно реконструювала урбанізаційні процеси Півдня України у пореформену добу, підкресливши їх нерівномірність та неоднорідність. Авторка торкнулася й ментальності населення регіону, висвітливши сприйняття міст у переселенців й прийшлих робітників селянського походження та їх стратегії пристосування до життя у міських осередках⁵¹.

Окремий пласт опрацьованої літератури присвячено характеристиці економічного виміру макросередовища. К. Кононенко⁵² охарактеризував інвестиційну політику та залученість іноземних вкладень, а В. Голубничий та Б. Міронов – репрезентацію національних капіталів в їх структурі⁵³. Т. Водотика й

⁴⁹ Landes, D. S. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge University Press, 1969. P. 6–8.

⁵⁰ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / ред. О. Донік. К.; Донецьк : ВД «Кальміус», 2009. С. 40.

⁵¹ Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / Наук. ред. А. В. Бойко. Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Запорізький національний університет; Бердянський державний педагогічний університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. Запоріжжя, АА Тандем, 2010. С. 456, 458–459, 484, 491.

⁵² Kononenko K. *Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Milwaukee: The Marquette University Press, 1958. P. 159.

⁵³ Голубничий В. Три лекції про економіку України. Мюнхен : «Україна і Діяспора», 1969. С. 6; 67. Міронов Б. *Российская империя: от традиции к модерну...* Т. 1. С. 253–254.

Т. Лазанська оцінили значення для промислового розвитку імперії іншого елементу економічної політики - державного протекціонізму⁵⁴. В свою чергу, М. Бойцун окреслив становище шести основних промислових районів Російської імперії, підкресливши слабкість інтеграції економіки українських земель до загальноімперського ринку⁵⁵. Водночас, Л. Кафенгауз охарактеризував галузеву частку підприємств в ареалі Російської імперії протягом досліджуваного періоду⁵⁶.

Окремі праці висвітлюють й вплив модернізаційних перетворень на соціальний вимір макросередовища імперського ареалу. Так, Л. Смоляр висвітлила соціально-економічне становище жіноцтва Наддніпрянщини, звернувши увагу на чисельність та галузевий розподіл жіночої праці в промисловості⁵⁷. Д. Бровер окреслив масштаби трудової міграції до міських осередків, акцентувавши на типово «селянському обличчі» її учасників⁵⁸.

Наукове осмислення повсякдення промислового робітництва Єлисаветграда на мікрорівні відбувалося відповідно до окресленої вище історіографічної періодизації. Так, специфіка *імперського історіографічного періоду* (60-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) полягає у фактичній відсутності досліджень робітничого середовища міста, спричиненої фокусуванням наукового інтересу на найрозвиненіших індустріальних ареалах імперії. Однак, підкреслюємо, що для зазначеного етапу характерне інтенсивне накопичення емпіричних даних. Зусиллями земських статистиків, міських урядників, санітарних та фабричних інспекторів було закладено ґрунтовну джерельну основу для майбутніх студій.

У *радянський історіографічний період* (20-і рр. XX ст.–1991 р.) відбувається привернення уваги дослідників до вивчення соціально-економічного та політичного становища промислового робітництва в контексті доктрини історичного

⁵⁴ Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Вид. 2-ге. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2018. С. 60–61; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.; Інститут історії України НАН України, 1999. С. 10.

⁵⁵ Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920. Київ : Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КН., 2017. 222 с.

⁵⁶ Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России (последняя треть XIX в. – 30-е годы XX в.). Приложение 1. Москва, 1994.

⁵⁷ Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 46–51.

⁵⁸ Brower D. R. The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900. Berkeley, Los Angeles, Oxford : University of California Press, 1990. P. 79.

матеріалізму. Так, П. М. Безтака концентрував свою увагу навколо найбільшого підприємства міста - заводу сільськогосподарських машин Р. і Т. Ельворті (після націоналізації – «Червона зірка»). Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження «История кировоградского Ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная звезда» (1874–июнь 1941 г.)»⁵⁹. Автором зроблено основний акцент на політичній та протестній активності робітництва. Соціально-економічна ж проблематика описана ним фрагментарно – лише в якості її рушійної сили.

Пізніше, у співавторстві з С. С. Линовиченком та Д. З. Портновим, робота була переформатована у видання «Красная звезда»: Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная Звезда» із серії «История фабрик и заводов»⁶⁰. Колективом було уривково окреслено умови праці, виробничий травматизм та організацію медичного обслуговування, систему штрафів та оплати праці, соціальну ієрархію у колективі, житлові умови та культурне життя робітників заводу. Особливо цінним є й приведення в роботі текстів робітничого фольклору. Однак, об'єктивність дослідження підривається крайньою політичною заангажованістю для створення контрастного образу до- та пореволюційного становища робітництва. Зокрема, успішний розвиток культурно-дозвілєвої сфери на підприємстві автори називають способом «...духовного гноблення робітників та затемнення їх класової свідомості»⁶¹. Нами виявлено й використання фальсифікованих даних: так, автори умисно завищили статистику виробничого травматизму у сто разів порівняно з реальним показником⁶².

До окремих аспектів повсякденного життя робітництва зверталися й укладачі колегіальної «Історії міст і сіл Української РСР»⁶³. На її сторінках описано соціально-

⁵⁹ Безтака П. М. История кировоградского Ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная звезда» (1874–июнь 1941 г.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Институт истории Академии наук Украинской ССР. Киев, 1968. 20 с.

⁶⁰ Безтака П., Линовиченко С., Портнов Д. «Красная звезда»: Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная Звезда». Днепропетровск: Промінь, 1974. 128 с.

⁶¹ Там само. С. 13.

⁶² Там само. С. 11; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 115.

⁶³ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кіровоградська область / ред.: Д. С. Сиволап, П. М. Безтака та ін. Київ : АН УРСР. Ін-т історії, 1972. 816 с.

побутові умови, висвітлено культурно-освітній аспект, а також проаналізовано процеси політизації та радикалізації робітників у контексті політичних рухів та страйкової активності. Видання насичене цінним фактологічним матеріалом з історії робітництва, віднайденим в архівних установах та місцевій періодиці. Однак, фрагментарний, узагальнюючий підхід на рівні поодиноких тематичних згадок в поєднанні з концентрацією на теорії «класової боротьби» не дозволяє сформувати комплексного уявлення про зміст повсякденного життя промислового робітництва.

Сучасний західноєвропейський та український історіографічний період у дослідженні теми представлений переважно роботами представників вітчизняної історичної науки. Єдиним виключенням є стаття німецького історика Д. Нойтаца (Dietmar Neutatz), який охарактеризував динаміку розвитку єлисаветградських заводів сільськогосподарського машинобудування на основі кількісного виміру зайнятого робітництва⁶⁴. Водночас, чітко проглядається й тенденція поступового виходу тематики із сфери інтересів українських дослідників. Маркером цього процесу є низька кількість фахових публікацій, присвячених промислому робітництву міста. Наймасштабнішою з них є монографія П. Босого «Роберт Пірс Ельворті», присвячена найбільшому підприємству міста - заводу сільськогосподарських машин Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», - та родинній історії його засновників. Автор висвітлив й окремі аспекти виробничого та позаробочого повсякдення: трансформацію стосунків з адміністрацією від патерналізму до трудової конфліктності, розвиток соціальної інфраструктури й дозвілєві практики⁶⁵. Дослідниця видавничої справи Єлисаветграда Н. Романюк у своїй статті комплексно висвітлила умови праці робітників місцевих типографій на основі робітничої кореспонденції до редакції газети «Труд»⁶⁶. Окремі публікації присвячені й розвитку профспілкової справи на підприємствах міста. Так, О. Реєнт окреслив проблему

⁶⁴ Neutatz D. Pflüge und Dreschmaschinen für die Steppe Verzeichnis der Landmaschinen, Wagen-und Motorenfabriken in den Gouvernements Bessarabien, Cherson, Ekaterinoslav, Taurien und Dongebiet vor dem Ersten Weltkrieg. *Forschungen zur Geschichte und Kultur der Rußlanddeutschen*. 1994. No. 4. P. 25–29.

⁶⁵ Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Монографія. Кіровоград, 2012. 342 с. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/elib/bosiyP/elvorty.pdf>.

⁶⁶ Романюк Н. С. Умови праці в друкарнях Єлисаветграда на початку ХХ століття. *Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації*. 2013. № 3–4. С. 161–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2013_3-4_32.

поступового занепаду професійних товариств та політичну стратифікацію їх учасників⁶⁷, а О. Синенко звернув увагу на їх роль у допомозі безробітним⁶⁸.

Наступні опрацьовані елементи історіографії проблеми містять лише фрагментарні згадки про окремі аспекти повсякдення промислового робітництва. Соціально-економічний вимір (соціальний склад, чисельність та умови праці) представлений роботою Ю. Митрофаненка, що виступив з критикою стереотипу про розрив зв'язку із землею у робітників селянського походження⁶⁹. Екстремальну тривалість роботи місцевих пекарів, названих у періодиці «білими рабами», висвітлив А. Токаленко⁷⁰.

Проблематику житлових стратегій промислового робітництва розкрито в працях Ю. Матівоса (підходи до забудови одного з найбільш бідніших робітничих районів – Чечори⁷¹), та Т. Пенязь, що висвітлила процес заснування робітничих районів та локалізацію основних промислових комплексів Єлисаветграда⁷².

Окрему групу праць присвячено культурно-освітнім практикам робітництва. Дослідниця історії освіти О. Люта охарактеризувала залученість робітництва до рисувальних курсів при Єлисаветградському земському реальному училищі, а також їх участь у роботі бібліотеки-читальні Товариства поширення грамотності та ремесел⁷³. Освітньо-культурну діяльність інтелігенції українофільського спрямування та митців в робітничому середовищі описали С. Шевченко, Л. Хосіянова та О. Гулейкова⁷⁴.

⁶⁷ Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. С. 795, 826, 829.

⁶⁸ Синенко О. Л. Профспілковий рух на Єлисаветградщині на початку XX ст. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки* / ред. Б. О. Ачкаїзі [та ін.]. Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 19. С. 58.

⁶⁹ Український погляд. Роки боротьби 1917-1922 рр. на Єлисаветчині / Ю. Митрофаненко та ін.; уклад. Ю. Митрофаненко. Кропивницький: Імекс_ЛТД, 2018. Т. 1. С. 10.

⁷⁰ Токаленко П. Дух свободи. Вплив революційних подій 1905-1907 років на формування внутрішньої атмосфери страху в суспільстві на Півдні України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. 29 (68), № 1. С. 42.

⁷¹ Матівос Ю.М. Вулицями рідного міста. Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2008. С. 73–74.

⁷² Пенязь Т. О. Принципи формування архітектури історичної забудови м. Кропивницького кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Київський національний університет будівництва і архітектури. Київ, 2025. С. 82–84, 101–102.

⁷³ Люта О. М. Початкова освіта в Єлисаветграді другої половини XIX ст. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки* / ред. В. М. Філоретов [та ін.]. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. Вип. 10. С. 121; Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда. *Бібліотечний вісник*. 1999. № 5. С. 40.

⁷⁴ Шевченко С. Василь Нікітін – організатор українського життя в Єлисаветграді. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2011. № 14. С. 297; Хосіянова Л. Демократ чисті води. *Karpenko-Kary Museum*. URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar08-05.html>; Гулейкова І. О.

Проблематика дозвілля промислового робітництва висвітлена місцевими краєзнавцями. Так, В. Петраков окреслив культурні можливості «Народного театру» заводу Ельворті, зокрема – поширеність захоплення більярдом серед персоналу підприємства⁷⁵. В. Поліщук піддав аналізу розвиток та доступність кінематографічної справи Єлисаветграда⁷⁶, а у співавторстві з С. Невесьоловим – описав найпопулярніші алкогольні заклади міста⁷⁷. Решта праць окреслюють девіантне, деструктивне проведення вільного часу представниками робітничого середовища. В. Сугак висвітлила явище надмірного вживання робітниками алкоголю та його вплив на матеріальне благополуччя сімей, а також практики призвичаєння жінок та дітей до цього процесу⁷⁸. Поширеність проституції у Єлисаветграді та форми її організації комплексно дослідив І. Барков. Автор дійшов до висновку про загальну доступність послуг проституційованих жінок в ареалі міста, незважаючи на локальні адміністративні обмеження⁷⁹.

Комплексний, всеохоплюючий характер концепту повсякденного життя потребував залучення широкої джерельної бази дослідження. Для її пошуку та зібрання використовувалися фонди архівних (ЦДАК України, ЦДАГОУ, ДАКО, ДАКіро) музейних (ЦОКМ, а також приватних зібрань – музею заводу «Ельворті», галереї «Єлисаветград», м. Кропивницький), бібліотечних установ України (ІР НБУВ) та однієї зарубіжної архівної установи (РДІА). Зважаючи на різноманітність залучених матеріалів, автором виділено такі групи джерел: законодавчі та нормативно-правові акти загальноімперських інституцій та органів місцевого самоврядування, офіційно-ділова документація, статистичні матеріали, періодичні видання, матеріали особового походження (его-документи), художньо-нарративні та

Становлення і розвиток художньо-промислової освіти в культурно-освітніх осередках Єлисаветграда (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна Національної академії педагогічних наук України. Київ, 2021. 379 с.

⁷⁵ Маленький Париж: Єлисаветград в старой открытке / авт. текстов и сост.: В. В. Петраков, В. П. Машковцев. Москва: Пинакотек, 2004. С. 32.

⁷⁶ Єлисаветградське кіно. *Сто років тому. Книга публікацій* / В. Поліщук. Кропивницький, 2017. С. 9–10.

⁷⁷ Поліщук В., Невесьолов С. Коли реклама мала власні імена. Кропивницький: 2019. С. 57–58

⁷⁸ Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине XIX - в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. 3 (25). С. 34.

⁷⁹ Барков І. В. Інститут проституції в містах Південної України в 1843–1914 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2018. С. 66.

візуальні джерела. Характеристику інформаційного потенціалу та специфіку використання матеріалів кожної групи подано в подальшому викладі.

Першою групою джерел є *законодавчі та нормативно-правові акти загальноімперських інституцій та органів місцевого самоврядування*. Протягом досліджуваного періоду було послідовно введено елементи законодавства, що регламентували режим тривалості роботи промислових робітників й вводили базові засади їх правового захисту. Йдеться про Закони «Про малолітніх, що працюють на заводах, фабриках та мануфактурах» (1882 р.)⁸⁰, «Про заборону нічної роботи неповнолітніх та жінок на фабриках, заводах і мануфактурах» (1885 р.)⁸¹, та «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» (1897 р.)⁸². На початку ХХ ст. під впливом активізації страйкових рухів та розгортання революції 1905–1907 рр. цей корпус доповнився «Правилами про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків, а також членів їх сімей, на підприємствах фабричнозаводської, гірничої та гірничозаводської промисловості» (1903 р.)⁸³ та Законом «Про забезпечення робітників на випадок хвороби» (1912 р.)⁸⁴. Їх прийняття визначало правовий захист робітників від випадків виробничого травматизму та алгоритми компенсації завданої шкоди, й вводило необхідність обов'язкового медичного обслуговування робітників, створення на підприємствах пенсійних товариств та лікарняних кас.

Нормативно-правові акти місцевого самоврядування представлені постановами Єлисаветградської міської думи за 1871–1903 рр.⁸⁵. Серед корпусу постанов наявні, зокрема, рішення: про затвердження будівництва «Народного театру» Ельворті з

⁸⁰ Закон от 1 июня 1882 г. «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах». *Полное собрание законов Российской империи* (далі - ПСЗ РИ). Т. 2. № 931. С. 265–267.

⁸¹ Закон от 3 июня 1885 г. «О воспрещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках, заводах и мануфактурах». *ПСЗ РИ*. Т. 5. № 3013. С. 261.

⁸² Закон от 2 июня 1897 г. «О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности». *ПСЗ РИ*. Т. 17. № 14231. С. 355-356.

⁸³ Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев, а равно членов их семей, в предприятиях фабричнозаводской, горной и горнозаводской промышленности». *ПСЗ РИ*. Т. 23. Отд. I. №23060. С. 595–606.

⁸⁴ Об обеспечении рабочих на случай болезни: Высочайше утвержденный одобренный Государственным советом и Государственной думой закон 23 июня 1912 г. *ПСЗ РИ*. Т. 32. № 37446. Отд. I. С. 855–868.

⁸⁵ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 года. Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. 1: *Больничный сбор*. С. 150-153; *Аренда земли под постройку домов, землянок и проч.* С. 282; *Городская железная дорога*. С. 461; *Продажа земли казне, учреждениям и частным лицам для разных целей*. С. 673.

докладним описом внутрішнього планування та функціонального призначення приміщень; про запровадження міського лікарняного збору, введення «*пільгових квитків*» на трамвай для промислового робітництва, а також про врегулювання масштабів побудови робітниками землянок й організації нових робітничих кварталів у районі Ковалівки. Окреслена активність міської влади наочно репрезентує намагання органів самоврядування використовувати елементи патерналістської моделі та пристосовуватися до потреб робітничого населення Єлисаветграда.

Другу групу джерел складає *офіційно-ділова документація*. Основний масив діловодства державних установ, представлений протоколами оглядів, циркулярами та звітністю фабричної інспекції, міститься у матеріалах канцелярії окружного інспектора Київського фабричного округу (ЦДІАК України, ф. 575). Документи планових оглядів підприємств із журналів Херсонського губерньського присутствія по фабричних справах⁸⁶ описують факти нелегального найму, порушення режиму праці та соціальної незахищеності робітниць. Циркуляри старшого інспектора за 1915 р. ілюструють гендерну реструктуризацію ринку праці, зокрема залучення жінок у металургійну галузь Єлисаветграда в умовах воєнного часу⁸⁷.

Серед звітної документації інспекторів Київського фабричного округу хронологічно першим для Єлисаветграда є звіт І. О. Новицького за 1885 р.⁸⁸ Він містить статистику кадрового складу (за віком, статтю, фахом) та формою оплати, включно з натуральною. Це дозволило проаналізувати гендерно-вікову диференціацію заробітків як на галузевому рівні, так і в розрізі окремих підприємств.

Наступна збережена звітність належить виключно фабричним інспекторам Херсонської губернії. Її специфікою є перетворення діловодства на повноцінні друковані річні огляди промисловості. Праця старшого фабричного інспектора Херсонської губернії О. О. Микуліна за 1896 р.⁸⁹ комплексно висвітлює

⁸⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 138, 163, 167–167 зв.

⁸⁷ ЦДІАК України. Ф.575. Оп.1. Спр. 17. Арк. 77 зв.

⁸⁸ Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1886. С. 22–24, 28–29, 33–37, 41–56, 98–99, 116–119, 146–153, 160–163, 193, 204.

⁸⁹ Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства. Одесса: изд. Высочайше утвержд. Южно-Рус. О-ва Печатн. Дела, 1897. С. 48–49, 130–143.

технологічний уклад та організацію виробництва на підприємствах Єлисаветграда. Джерело фіксує динаміку чисельності персоналу (зокрема - у ретроспективі), річні фонди оплати праці, структуру робочого часу та наявність елементів соціальної інфраструктури (медицина, страхування). Однак, такі аспекти як гендерно-вікова стратифікація, житлові стратегії чи виробничий травматизм у праці не висвітлювалися.

Проведення промислових переписів (1900, 1908 рр.) уможливило публікацію звітів інспектора І. А. Дмитрієва про промисловість Єлисаветграда в 1903 та 1908 рр.⁹⁰ Окрім базової статистики (кількість підприємств, робітників, оплата праці), джерела містять унікальні дані про виробничий травматизм, професійну захворюваність та санітарний стан виробничих споруд. Детально описано й житлові умови робітників та соціальну інфраструктуру. Водночас, відомості про тривалість робочого дня у галузевому розрізі є фрагментарними. Слід відзначити, що видання 1908 р. враховує ці недоліки, вирізняючись глибшим аналізом вікової структури, тривалості робочого дня, трудової дисципліни (штрафи, прогули), практик найму та діяльності професійних товариств.

Аналіз корпусу діловодства органів місцевого самоврядування (ДАКіроО, ф. 78 «Єлисаветградська міська управа») уможливив детальну реконструкцію соціального портрета та умов життя представників промислового робітництва.

Зібраний Міською управою масив статистики цін та оплати праці за 1898, 1905 та 1912 роки⁹¹ став підґрунтям для застосування методів кліометричного аналізу. Це дозволило визначити динаміку цін на продовольство, розрахувати індекс споживчих цін та реальну купівельну спроможність робітництва. Дослідження динаміки заробітку 12 професійних категорій дозволило зафіксувати зростання

⁹⁰ Дмитриев И. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград: Лито-Типография Ш. Бахмутс. и А. Калужс., 1903. С. 6–7, 14, 16–18, 22–23; Дмитриев И. А. Фабрично-заводская промышленность Елисаветграда в 1907 году. Елисаветград: Типо-лит. Ш. Бахмутского и А. Калужского, 1908. С. 5–7, 11–12.

⁹¹ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 2–3, 27–28, 51–52, 85–86, 110–111, 135–136, 171–172, 196–197, 222–223, 257–258, 281–282, 306–307; ДАКіроО. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 4–5, 30–31, 53–54, 89–90, 112–113, 155–156, 168–169, 220–221, 238–239, 259–260, 282–283, 303–304; ДАКіроО. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 2–3, 16–17, 38–39, 50–51, 62–63, 84–85, 96–97, 118–119, 129–129а, 150–151, 161–162, 171–172.

номінальної оплати праці й суттєвої диспропорції в доходах між різними кваліфікаційними групами робітників.

Матеріали статистичного комітету Міської управи з переписом Робітничої слобідки (Миколаївки)⁹² дали підстави для окреслення динаміки її розбудови. Доповіді переписувачів висвітлюють також й слабкий рівень залучення дітей з робітничих родин до освітнього середовища та причини цього явища. Аналіз списків домовласників слугував інструментом верифікації соціального портрета мешканців (професійної та станової стратифікації), а також дозволив виявити гендерний склад власників нерухомості.

Листування поліцейського відомства висвітлило існування специфічного механізму найму некваліфікованої робочої сили, дозволило локалізувати у міському середовищі стихійну «біржу праці» для чорноробів та реконструювати звичаєві практики їх найму. Натомість у фіскальних матеріалах про встановлення велосипедного збору зафіксовано створення велосипедного гуртка й залучення кваліфікованих робітників заводу Ельворті до цієї нової, елітарної форми міського дозвілля⁹³.

Наголошуємо на особливій цінності вперше введеного нами до наукового обігу корпусу первинних переписів робітників, укладених для проведення виборів до Державної Думи. Їх опрацювання потребувало врахування цензової специфіки виборчого законодавства Російської імперії. Так, списки для обрання виборщиків до II Державної Думи (1906 р.) охопили лише 8 промислових підприємств (1029 осіб) – старше 25 років та зі стажем роботи не менше 6 місяців. Матеріали ж підготовки до виборів у IV Думу (1912 р.) містять відомості про загальний особовий склад робітників 11 заводів. Це дозволило, попри незмінність виборчого цензу, залучити до аналізу значно ширшу вибірку (2252 особи), включно з робітниками доцензового віку (від 12 років). Комплексний аналіз масиву документів дав підстави для висвітлення соціальної стратифікації та вікової структури робітництва, виявлення географії походження (за місцем приписки), відстеження слабкості маятникових міграцій, а

⁹² ДАКіро. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. Арк. 3–4, 10 зв–11; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 18в. Арк. 8–12 зв.

⁹³ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 2. Спр. 227. Арк. 1–14 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 3 зв.

також локалізації основних ареалів розселення робітників у межах Єлисаветграда та його передмість⁹⁴.

Листування та звітність санітарної інспекції Єлисаветграда (ДАКіро, ф. 78) лягли в основу характеристики умов виробничого середовища та побуту робітників. Документи фіксують фізичні характеристики виробничого середовища підприємств, акцентуючись на порушеннях санітарно-гігієнічних умов праці (брак освітлення й вентиляції, шкідливі випари). У площині побутового повсякдення, санітарні огляди висвітлюють тенденцію відмови підприємців від організації житла для прийшлих робітників, а також описують умови їх життя у виробничих казармах, землянках і «кутах». Окремий пласт статистичних даних дозволив виявити специфічні демографічні тренди, позначені високою народжуваністю на тлі значної дитячої смертності у робітничих родинах⁹⁵.

Доповненням до діловодства міської управи слугують матеріали Єлисаветградського повітового земства (ДАКіро, ф. 20). Податкові описи промислових підприємств (цегельних заводів, млинів та макаронних фабрик) містять інформацію про сезонність виробництва та середню тривалість найму (річну, місячну, поденну). Документи фіксують й географічне походження прийшого робітництва та облаштування специфічної житлової інфраструктури на підприємствах — робітничих казарм⁹⁶.

Матеріали обліку населення з фондів ДАКіро, ДАКО та РДІА – ревізські казки, посімейні списки, метричні книги православних, католицьких та лютеранських громад, - поєднують діловодство адміністративних та релігійних установ. Залучення цих документів дозволило створити життєпис підприємців Єлисаветграда та членів їх родин (В. А. та О. А. Яскульських, Г. Г. Лайєра, А. Л. Шкловського, Е. Я. Бургарда),

⁹⁴ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–22 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв–27; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 2–153.

⁹⁵ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 22 зв, 24–24 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 1-1 зв, 11, 14; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 24, 26; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 190. Арк. 6, 14 зв; Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1901 год. Елисаветград: Паровая Типо-Литография М. А. Гольденберга, 1902. С. 6; Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1902 год... С. 18–21; Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г. Елисаветград: Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1904. С. 7–8.

⁹⁶ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 2; ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 9 зв–10; ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 10 зв–11, 18; ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 17.

а також проаналізувати шлюбність, підходи до організації родинного життя та динаміку демографічних процесів представників промислового робітництва⁹⁷.

Основу для реконструкції освітніх практик робітників становлять звіти навчальних закладів та культурно-просвітницьких установ (училищ, бібліотек та просвітніх товариств). Звітність Єлисаветградського земського реального училища (ДАКіро, ф. 60)⁹⁸ висвітлює діяльність рисувальних курсів при навчальному закладі з робітничим представництвом, їх розпорядок та програму підготовки. В матеріалах батьківської ради при Першому громадському комерційному училищі описано функціонування «шкільного саду»⁹⁹ й проілюстровано обмеженість міської сімейної рекреаційної інфраструктури. Це ставило дозвілля робітничих родин у пряму залежність від подібних благодійних ініціатив. Водночас, статистика придбання платних абонементів дозволила засвідчити достатню купівельну спроможність кваліфікованого робітництва (здебільшого - заводу Ельворті) для забезпечення якісного відпочинку своїх дітей.

Корпус звітності Єлисаветградської публічної бібліотеки (1899–1912 рр.)¹⁰⁰ дозволив проаналізувати частку промислового робітництва серед її читачів й засвідчити їх слабкий інтерес до інституції через орієнтацію на інтелігентське середовище міста. Звіти Єлисаветградської народної бібліотеки-читальні Товариства

⁹⁷ Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 280. Оп. 2. Спр. 1496. Арк. 111 зв–112; ДАКіро. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 47 зв; Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 828. Оп. 14. Спр. 158. Арк. 49–50; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 241«Б». Арк. 24 зв–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 242. Арк. 228 зв–229; ДАКіро. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 3; Elisabethgrad Parish Births 1858-1869 translated by BSGR. *Black Sea German Research*. P. 1, 5. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-1858-1869.pdf>; Elisabethgrad Parish Births 187x translated by BSGR. *Black Sea German Research*. P. 2, 9. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-187x.pdf>; Elisabethgrad Parish Deaths 187x translated by BSGR. *Black Sea German Research*. P. 4. URL: <https://blackseagr.org/pdfs/stpetes/elisabethgrad-deaths-187x.pdf>; ДАКіро. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 44 зв–45 зв.

⁹⁸ ДАКіро. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 311.

⁹⁹ Очерк деятельности Елисаветградского Общества Распространения Коммерческого Образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. С. 227–230.

¹⁰⁰ Отчет по устройству Елисаветградской Общественной Библиотеки и состоянию ее в 1899 г. Елисаветград: «Экон. Тип». М. Б. Финкеля, 1900. 28 с.; Отчет по устройству Елисаветградской Общественной Библиотеки 1900 г. Елисаветград: «Экономическая Типография» Г. Резникова и М. Финкеля, 1901. 19 с.; Отчет о деятельности Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1906 и 1907 годы. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1908. 32 с.; Елисаветградская Общественная Библиотека. Отчет за 1908 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1909. 31 с.; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1909 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1910. 32 с.; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1910 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1911. 23 с.; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1911 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1912. 24 с.; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1912 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1913. 34 с.

поширення грамотності та ремесел (ДАКіро, ф. 56)¹⁰¹ дозволили обрахувати динаміку абонентів-робітників, а також використати статистику як індикатор рівня їх грамотності. Було реконструйовано й читацькі пріоритети робітництва та прослідковано вплив на них законодавчих заборон україномовної літератури. Зафіксований же спад читацької активності у переддень Першої світової війни інтерпретовано як переорієнтацію на альтернативні бібліотечні осередки.

Звіти Лекційного бюро, створеного членами Міської управи за підтримки адміністрації заводу Товариства «В. А. Яскульський»¹⁰², свідчать про альтернативні підходи міського самоврядування до просвіти робітників з проведенням тематичних лекцій та використанням візуальної технології «туманних картин» для унаочнення складного теоретичного матеріалу.

Дотичним до діловодства міського самоврядування є корпус звернень майстрів та робітників заводу Ельворті до Міської управи (Ф. 78, ДАКіро)¹⁰³. Аналіз їх змісту дозволив виявити дисонанс між регламентованими ритмами виробничого процесу та графіком функціонування міських закладів торгівлі. Матеріали використано для обґрунтування тези про напруженість робочого графіку як фактора зниження реальної купівельної спроможності робітників та можливостей покривати базові продовольчі потреби їх родин.

Правила внутрішнього розпорядку, табелі штрафів, а також артільні договори та статuti належать до нормативно-установчих документів промислових підприємств. В процесі дослідження було опрацьовано відповідну документацію заводів сільськогосподарського машинобудування, збережену в ЦОКМ, ЦДІАК України (введена до наукового обігу) та приватного зібрання галереї «Єлисаветград» (м. Кропивницький)¹⁰⁴. Корпус матеріалів дозволив охарактеризувати систему

¹⁰¹ ДАКіро. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5, 30.

¹⁰² Отчет Лекционного Бюро с октября 1914 г. по 4 мая 1915 г. Елисаветград : Типография «Порядок» Г. И. Бурштейна и Ш. Д. Левинзона, 1915. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/otchet/otchet1.html>.

¹⁰³ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 14–14 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 21. Арк. 109–112 зв.

¹⁰⁴ ЦОКМ. ФО - 374/124 ком. - 3218; ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 4–4 зв, 6; Правила внутреннего распорядка на заводе Товарищества Елисаветградского машиностроительного и чугунолитейного завода В. А. Яскульский. Утверждено 17 января 1914 г. Галерея «Елисаветград». Арк. 1. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-13.html>; Табелъ штрафа на заводе Товарищества Елисаветградского машиностроительного и чугуно-литейного завода В. А. Яскульский. Утверждено 17 января 1914 г. Галерея «Елисаветград». Арк. 1. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-15.html>.

трудої дисципліни та штрафних стягнень, дослідити специфіку організації виробничого процесу (структуру робочого часу, регламентацію обов'язкового святкового та недільного відпочинку й загальний річний трудовий календар). Артільне діловодство (Інститут рукопису НБУВ)¹⁰⁵ представлено вперше залученою документацією спілки взаємодопомоги робітників заводу Ельворті, створеної за участю М. В. Левитського. Заснування організації інтерпретовано нами як пристосування робітництва до відсутності законодавчо регламентованої системи обов'язкового страхування. Це досягалося практикою матеріального самозахисту робітників та їх сімей від випадків травматизму й смертності на виробництвах.

Інформаційний потенціал для відтворення матеріального становища та специфіки функціонування системи трудової дисципліни містять матеріали діловодства промислових підприємств (ДАКіро, ф. 1, 2, 331). Розрахункові книги машинобудівних заводів А. Л. Шкловського та Товариства «В. А. Яскульський»¹⁰⁶ дозволили обчислити показники середнього заробітку, а також систематизувати види дисциплінарних стягнень та їхній фінансовий вимір. Специфіка ведення документації на заводі В. А. Яскульського уможливила порівняльний аналіз оплати праці різних професійних груп та фіксацію конфліктів між робітниками й адміністрацією. Розрахункові книги цього підприємства використано й для визначення освітнього рівня персоналу: позначки діловодів про неписьменність робітника при звільненні або ж характер його особистого підпису інтерпретовано нами як маркери його ступеня грамотності.

Особливої уваги заслуговує масив анкетування робітників заводу В. А. Яскульського (1909–1911 рр.)¹⁰⁷. Ці матеріали стали основою для з'ясування станової приналежності та географії походження робітників, поширеності маятникових міграцій, середньої тривалості роботи на підприємстві, а також

¹⁰⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 327. Спр. 834. Арк. 1–3; ІР НБУВ. Ф. 327. Спр. 840. Арк. 5–6.

¹⁰⁶ ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. 599 арк.; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46. 607 арк.; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67–68. 632 арк.; ДАКіро. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3. 392 арк.

¹⁰⁷ ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

визначення домінуючих житлових практик (проживання у власному чи орендованому житлі, співжиття з батьками тощо).

Цінним джерелом є й книга амбулаторних хворих заводу А. Л. Шкловського¹⁰⁸. Втім, через технічні особливості архівної підшивки, графа з діагнозами виявилася візуально недоступною. Таким чином, документ використано виключно для встановлення антропомічних даних, вікової структури та кваліфікаційної стратифікації окремих робітників. Підкреслюємо, що майбутня цифровізація справи відкриє нині недоступний інформаційний потенціал для дослідження професійної захворюваності на підприємстві.

Діловодство заводу сільськогосподарських машин АТ «Р. і Т. Ельворті» (ДАКіро, ф. 331) представлене комплексом документації різного тематичного спрямування. Протоколи правління акціонерного товариства, нарад завідувачів відділень та «головні книги»¹⁰⁹ дозволили вирахувати середній заробіток робітників і майстрів, зафіксувавши суттєву майнову диспропорцію між цими групами персоналу. Матеріали містять й статистику виробничого травматизму та дані про вплив залізничного сполучення на розширення ринків збуту підприємства.

Окремий масив становлять протоколи Ради заводської бібліотеки¹¹⁰, що висвітлюють діяльність цієї інституції як ключового осередку робітничого дозвілля (комплектування фондів, запровадження «курсів читань», організація музичних вечорів, хорового співу, дитячих свят, а також сеансів біоскопа й «туманних картин»). Аналіз цього корпусу дозволив уперше періодизувати розвиток театральної аматорської діяльності на підприємстві, реконструювати її репертуар, а також з'ясувати цінову політику та рівень доступності таких форм дозвілля для робітників. У фонді підприємства збережено й протоколи Ради спілки споживачів при підприємстві¹¹¹, що дозволили проаналізувати гендерну політику при наймі службовців й причини поступового занепаду цієї організації.

¹⁰⁸ ДАКіро. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1 зв–57 зв.

¹⁰⁹ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 115; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 11 зв, 13; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12, 12 зв.

¹¹⁰ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 4, 7–7 зв, 9–9 зв, 23–23 зв, 27, 30 зв, 34–35, 40, 60.

¹¹¹ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 1–61.

Всеохоплюючий характер дослідження потребував залучення масиву особових справ робітників, віднайдених у фондах музею заводу «Ельворті» (м. Кропивницький). Йдеться про інформаційний потенціал 13 справ, введений нами до наукового обігу¹¹². Специфіка джерел полягає у їх створенні вже після завершення досліджуваного періоду - у 20–40-х рр. ХХ ст., тобто в умовах утвердження радянської влади та після націоналізації підприємства. Під час опрацювання даних із використанням методу ретроспективного аналізу було ідентифіковано робітників підприємств Єлисаветграда у досліджуваний період та реконструйовано їх трудовий шлях. Водночас поєднання інформаційного потенціалу справ з матеріалами виборчих списків до Державної Думи й корпусу посімейних списків жителів міста дозволило відтворити модель шлюбності та репродуктивної поведінки робітництва (вік вступу подружжя в шлюб та при народженні дітей, їх кількість тощо). Наголошуємо, що отримані результати потребують критичного розгляду. По-перше, в анкетах фіксувалися лише діти, які були живі на момент створення документа. Таким чином, родинна статистика не враховує високу смертність революційного періоду від насилля, голоду та епідемій. По-друге, на зміст формулярів та автобіографій впливала ідеологічно вмотивована самоцензура. Робітники свідомо уникали згадок про родичів з полярними політичними поглядами або емігрантів, прагнучи уникнути подальших переслідувань.

Третю групу джерел складають *статистичні матеріали*. Праці Центрального статистичного комітету (ЦСК МВС), а також матеріали Міністерства фінансів та Генерального штабу складають корпус загальноімперських відомчих статистичних видань. Їх інформаційний потенціал дозволив реконструювати макроісторичний контекст динаміки економічних та демографічних процесів, на тлі яких відбувалося формування та утвердження промислового робітництва Єлисаветграда.

¹¹² Справи з фондів музею «Ельворті», введені до наукового обігу: Андросов Алексей Иванович. Спр. 121. 28 арк.; Баркарь Матвей Степанович. Спр. 372. 14 арк.; Бобков Михаил Олексеевич. Спр. 227. 17 арк.; Дементьев Петр Максимович. Спр. 2365. 36 арк.; Дьяченко Порфирий Иванович. Спр. 2836. 26 арк.; Непомнящий Иван Куприянович. Спр. 6265. Арк. 1; Нестеренко Александра Федосеевна. Спр. 6278. Арк. 14; Омельченко Порфирий Максимович. Спр. 6515. Арк. 1; Чернышов Мирон Харламович. Спр. 9642. Арк. 1; Чимисов Григорий Костянтинович. Спр. 9716. 19 арк.; Чистяков Иван Илларионович. Спр. 9723. 10 арк.; Чорный Павел Иванович. Спр. 9744. 13 арк.; Шкант Владимир Григорович. Спр. 10061. 27 арк.

Основу залучених серійних видань ЦСК МВС складають «Статистические таблицы Российской империи» (1858), «Статистический временник Российской империи» (1875), «Сборник сведений по России» (1887) та «Ежегодник России» (1904–1916, з 1911 р. – «Статистический ежегодник России»). Аналіз цих матеріалів уможливив встановлення загальноімперської та регіональної динаміки демографічних процесів. Діахронний підхід дозволив прослідкувати найінтенсивніші демографічні зрушення в періоди промислового піднесення Російської імперії¹¹³. Було з'ясовано, що населення Єлисаветградського повіту демонструвало динаміку, схожу до загальної наддніпрянської¹¹⁴. Окреслені вище видання використано й як джерела статистики міського населення. Це дозволило прослідкувати динаміку урбанізаційних процесів в імперському, наддніпрянському та елисаветградському ареалах. Було відстежено пряму кореляцію між темпами промислового розвитку та збільшенням населення міст, провідне становище Херсонської губернії за цим показником серед 9 губерній Наддніпрянщини¹¹⁵ та місце Єлисаветградщини у цьому процесі¹¹⁶.

Особливу увагу приділено статистиці станового складу населення, що дала змогу простежити соціальну трансформацію суспільства й констатувати визначальну роль міщанства та селянства у поповненні робітничої верстви. Було виявлено тенденцію до різкого збільшення чисельності міщанства в епоху індустріального

¹¹³ Статистические таблицы Российской империи, за 1856-й год, составленные и изданные по распоряжению Министра внутренних дел, Статистическим отделом Центрального статистического комитета. Санкт-Петербург, 1858. С. 204–207; Население Европейской России по губерниям. 1870 г. *Статистический временник Российской империи*. Серия II, выпуск десятый. Санкт-Петербург, 1875. С. 1–4; Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы. Санкт-Петербург : Центральный статистический комитет Министерства внутр. дел, 1887. Т. 1 : Статистика Российской империи. С.1–15; Ежегодник России 1904 г. (Год первый). С. 18–33, 50–67; Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). Петроград : Издание Центр. Статистический Комитета МВД, 1915. С.33–57; Статистический ежегодник России 1916 г. (год тринадцатый). Вып. I. Петроград., 1918. С. 85.

¹¹⁴ Население Европейской России по уездам. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 10, 14, 17; Статистический ежегодник России 1913 г. (Год десятый). Санкт-Петербург: Центральный Статистический Комитет МВД, 1914. С. 37, 42, 46.

¹¹⁵ Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* С. 39–41; Население Европейской России по губерниям. 1870 г. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 1–4; Экономическое состояние городов. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 85–111; Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы... 1887. Т. 1. С. 1–15; Ежегодник России 1904 г... С. 50–67; Ежегодник России 1909 г... С. 1–26, 34–58.

¹¹⁶ Население Европейской России по уездам. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 10, 14, 17; Статистический ежегодник России 1913 г... 1914. С. 37, 42, 46; Статистический ежегодник России 1914 г... 1915. С. 33–57.

піднесення¹¹⁷. Водночас, наголошуємо на специфіці станової статистики 1905–1914 рр. Показники цього періоду обраховувалася не емпірично, а шляхом екстраполяції пропорцій Перепису 1897 р. Цим обумовлюється їх виключно номінальний характер.

Масив видань Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. становить виключну цінність в рамках дослідження. Емпірично зібраний статистичний матеріал уможливив аналіз кількісної, станової, етнокультурної репрезентації населення ареалу Єлисаветградщини¹¹⁸. Особливої уваги заслуговують унікальні дані стратифікації населення Єлисаветграда за критерієм зайнятості. Окремий емпіричний матеріал присвячено репрезентації робітництва за критерієм рідної мови та віковою стратифікацією¹¹⁹. Тут зазначено й кількість осіб, що знаходилися на матеріальному забезпеченні працюючих членів родини. Однак, недоліком перепису є відсутність сепарації між ремісничими, фабрично-заводськими та іншими категоріями робітників¹²⁰. Застосування ж методу екстраполяції дозволило висвітлити територіальне походження міського промислового робітництва та його станову структуру¹²¹.

Розуміння причин відтоку селянського населення до міст та його перетворення на основних акторів поповнення робітничої верстви уможливив аналіз аграрної статистики. Результатом стала фіксація високого рівня малоземелля селянства українських губерній та ареалу Єлисаветградщини¹²², що підштовхувало його до пошуку альтернативного заробітку.

¹¹⁷ Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* 1874. С. 20–21; Население губерний Европейской России по сословиям. 1870 г. *Статистический временник Российской империи...* С. 21–27; Ежегодник России 1905 г... С. 40–66, 96–98; Статистический ежегодник России 1914 г... С. 87–89.

¹¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург: Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 47: Херсонская губерния. С. 36–39, 52–53, 66–68; Там само. Т. 16: Киевская губерния. С. 50–51, 88–91; Там само. Т. 32: Подольская губерния. С. 56–57, 98–101;

¹¹⁹ Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. 47. С. 244–245; *Распределение населения по группам занятий и возрастов.* Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47. С. 196–197, 201.

¹²⁰ Распределение населения по группам занятий. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. 47. С. 201.

¹²¹ Распределение населения по сословным группам и месту рождения. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. 47. С. XLVII, 36–39.

¹²² Ежегодник России 1905 г... Санкт-Петербург: Типо-Литография Н.Л. Ныркина, 1906. С. 40–66; 96–98; Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XVI. Херсонская губерния. Санкт-Петербург : Центральная Типо-Литография М.Я. Минк., 1906. С. 22–25; 110–129, 130–131; Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. Отд. сел. экономики и с.-х. статистики Гл. упр. землеустройства и земледелия. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1906. С. 20–23.

Видання ЦСК «Города России...»¹²³ слугують джерелом верифікованої середньої цінової політики на житлові приміщення в Єлисаветграді першої декади ХХ ст. Це дало змогу розрахувати орендну вартість житла для представників промислового робітництва та її частку в структурі заробітної плати.

Задіяна в дослідженні офіційна статистика ЦСК доповнена матеріалами інших державних відомств. Так, у праці офіцерів Генерального штабу «Материалы для географии и статистики России...»¹²⁴ висвітлено традиційний економічний уклад Єлисаветграда як відправну точку модернізаційних перетворень пореформеного періоду. Ювілейні огляди Міністерства фінансів використано для аналізу ролі митного протекціонізму в подальшому розвитку промисловості імперії¹²⁵.

Видання губернських та повітових земських статистичних комітетів представлені корпусами оглядів Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської та Херсонської губерній, де вміщено соціально-демографічну та промислову статистику місцевих губернських статистичних комітетів¹²⁶. Виключну цінність для нас становить видання «Обзор Херсонской губернии» за 1871–1909 рр.¹²⁷, де опубліковано щорічні дані фабричної інспекції про кількість промислових підприємств Єлисаветграда та зайнятих на них робітників. Звертаємо увагу, що з 90-х рр. ХІХ ст. укладачі почали враховувати всі рівні промисловості губернії. Фабрично-заводські підприємства не відмежовували від ремісничих,

¹²³ Города России в 1904 году. Центр. стат. ком. М. В. Д. Санкт-Петербург : типо-лит. Ныркина, 1906. С. 0116; Города России в 1910 году... С. 589.

¹²⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 2. Санкт-Петербург: Тип. Калиновс., 1863. С. 790–791.

¹²⁵ Министерство финансов. 1802-1902. Ч. 1. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902 .С. 632–635; Министерство финансов. 1802-1902. Ч. 2. С. 640–641; 646–647; Статистический ежегодник России. 1913 г... Роздільна пагінація (ХІІ відділ, с. 12–15).

¹²⁶ Ведомость о количестве населения в Екатеринославской губернии к 1-му января 1910 года. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год.* 1910; Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии за 1909 год. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год.* 1910; О числе жителей в Киевской губернии за 1908 год. *Обзор Киевской губернии за 1908 год.* 1909; Ведомость о населении в Полтавской губернии по вероисповеданиям за 1908 год. *Обзор Полтавской губернии за 1908 год.* 1910; Ведомость о фабриках и заводах в Полтавской губернии за 1908 год. *Обзор Полтавской губернии за 1908 год.* 1910; Ведомость о числе жителей по сословиям в Харьковской губернии за 1908 год. *Обзор Харьковской губернии за 1908 год.* 1908; Прирост населения со дня всеобщей переписи по 1-е Января 1910 года. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год.* 1910. Сторінки не вказано через роздільну пагінацію або її відсутність.

¹²⁷ У 1876–1887 рр.: «Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии»; у 1892–1905 рр.: «Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии»; у 1909 р.: «Ведомость о фабриках, заводах, промышленных и кустарных заведениях в Херсонской губернии». Сторінки не вказано через роздільну пагінацію або її відсутність.

кустарних закладів. Таким чином, використання видання потребувало вибіркового підходу. Він досягався виділенням сфер, що традиційно перебували під наглядом інституту фабричної інспекції.

Інформаційний потенціал для дослідження залучення робітництва до освітньої діяльності виявлено в щорічних звітах «Народное образование в Елисаветградском уезде» (1898–1914 рр.)¹²⁸, підготовлених шкільним бюро Єлисаветградського повітового земства. На їх основі висвітлено ремісничу освіту як алгоритм працевлаштування, простежено позитивну динаміку розбудови мережі закладів з ремісничими класами та описано залученість робітництва до освітніх практик (рисувальні курси при реальному училищі, вечірні класи заводу Ельворті). Статистичні дані звітів дозволили виявити незначний відсоток вихідців із селянського середовища у системі професійної освіти. Водночас, низька відвідуваність занять і потреба в індивідуальному підході дозволили визначити слабку освітню мотивацію як характерну рису робітничої ментальності.

Видання промислової статистики та промислові показники представлені виданнями П. Орлова, П. Орлова та С. Будагова, В. Михайловського та Н. Лангового, В. Варзара, Д. Кандурова й зведеними звітами фабричної інспекції. Корпус матеріалів дозволив застосувати компаративний підхід для визначення чисельності промислового робітництва імперського та наддніпрянського ареалу й частки українських земель у промисловому потенціалі імперії. Було зафіксовано становлення Півдня як головного промислового регіону¹²⁹ та зміну галузевих

¹²⁸ Народное образование в Елисаветградском уезде в 1898 году. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1899. С. 164–165, 168–169; Народное образование в Елисаветградском уезде в 1903 г. Елисаветград: Паровая Типография М.А. Гольденберга, 1904. С. XIX–XX; Отчет о состоянии Елисаветградского Земского Реального Училища за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде в 1905 г.* Елисаветград: Типография М.А. Гольденберга, 1906. С. XIX; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году. Елисаветград: Типография Елисаветградского уездного земства, 1914. С. 3, 18–19, 22, 34–35, 271; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1914 год. Елисаветград: Типография Елисаветградского Уездного Земства. 1915. С. 279.

¹²⁹ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Санкт-Петербург: Типография бр. Пантелеевых, 1881. С. 679–695; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год / ред. В. Варзар. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. С. 8–9; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1913. С. 22–23; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1914. С. 20–21; Варзар В. Список фабрик и заводов Российской империи. Составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности под редакцией В.Е. Варзара. СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912.

пріоритетів: від домінування цукроваріння до зростання ролі металообробки й машинобудування.

Застосування матеріалів підгрупи на мікрорівні дослідження уможливило реконструкцію індустріального профілю Єлисаветграда. Аналіз тенденцій промислового розвитку дозволив визначити його місце як одного з головних повітових центрів Наддніпрянщини за обсягами річного виробництва¹³⁰. Було прослідковано й динаміку утвердження сільськогосподарського машинобудування як домінуючої галузі виробництва міста¹³¹. Окрему групу складають видання про діяльність акціонерних товариств, що висвітлюють визначальну роль іноземного капіталу в розбудові найбільших підприємств міста¹³².

Статистичні дані промислових показників дозволили дослідити кадровий склад промислового робітництва. На їх основі було порівняно питому вагу фабрично-заводських робітників у структурі населення Єлисаветграда та інших губернських й повітових міст Наддніпрянщини. Унікальний масив даних для аналізу гендерно-вікової структури робітництва Єлисаветграда вміщує видання В. Михайловського та Н. Лангового 1897 р. Укладачами була опублікована найповніша інформація опитувальних листів з усіх існуючих джерел подібного характеру. Це дозволило зафіксувати динаміку залучення жіночої праці (особливо - в тютюновій галузі) та охарактеризувати галузеву специфіку використання праці підлітків і малолітніх¹³³. При цьому, виокремлені укладачами вікові групи не уточнювалися за віковими діапазонами, що вимагало їх уніфікації відповідно до логіки фабричного законодавства: 12–14 років для малолітніх та 15–17 - для підлітків.

Четверта група джерел представлена *періодичними виданнями*, що дозволили реконструювати макроісторичний контекст та мікрорівень щоденних практик

¹³⁰ Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи... 1912.

¹³¹ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 48, 204, 213, 223, 276, 292, 323, 354, 371, 427, 459, 469, 507, 543, 572, 582; Орлов П. Указатель фабрик... 1887. С. 32, 173, 184, 192, 262, 297, 350, 434, 478, 491, 495, 551, 594, 628, 641, 642; Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик... 1894. С. 745-760; Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. С. 133, 134, 262, 263, 264, 310, 122, 123, 124, 125, 126, 258, 265, 262.

¹³² Кандуров Д.П. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / составлено под руководством редакционного комитета, состоящего из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли; Издали инж. пут. сообщ. Д.П. Кандуров и сын; ред. Ф.А. Шобер. Изд. 2-е. Петроград: Типография т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я. Стойковой», 1914. С. 281–282.

¹³³ Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов / ред.: В. И. Михайловский, Н. П. Ланговой. Санкт-Петербург: Типография И. А. Ефрона, 1897. С. 396, 398, 400, 948, 950, 952, 954, 956, 958.

робітників. За географічним охопленням та ідеологічною приналежністю масив преси диференціюється від загальноімперських до регіональних й місцевих видань.

Аналіз макроекономічного середовища здійснено за матеріалами консервативного «Русского инвалида» (1893), ділового «Коммерсанта» (1910–1913) та ліберальної «Сибирской жизни» (1898–1913), що висвітлювали тематику «вугільних криз» та іноземного інвестування. На морально-етичному стані та проблемах деструктивного дозвілля (алкоголізм, проституція та венеричні хвороби) акцентували правоконсервативні «Церковные ведомости» (1893–1899) та «Прямой путь» (1909), тоді як соціал-демократичні «Іскра» (1903–1905) і «Правда» (1912–1913) деталізували страйковий рух, соціальне страхування та організацію праці. Окремі аспекти, як-от банкрутства підприємців чи дозвілля (футбол на заводі Ельворті), відображені у «Коммерсанте» та газеті «К спорту» (1912).

Регіональна періодика Наддніпрянщини також виявляла інтерес до елисаветградської промисловості. Консервативні «Харьковские губернские ведомости» (1882), «Киевлянин» (1903) та «Южный край» (1910–1912) описували матеріальний стан робітників та конфлікти на заводі Ельворті, а ліберальні «Одесские новости» (1892–1913) та «Рада» (1909–1913) фокусувалися на умовах праці, соцзахисті та житлі. Специфікою «Ради» є увага до україномовного репертуару театру Ельворті. Ретроспективний погляд, з урахуванням ідеологічної складової, містять пореволюційні журнали «Літопис революції» (1928) та «Мистецтво» (1965).

Найбільшу цінність для реконструкції повсякдення закономірно має місцева преса. Консервативний напрямок у дослідженні представлений газетою «Ведомости Елисаветградского городского общественного управления» (1900–1901), а ліберальний – виданням «Голос Юга» (1905–1913) (виходила також як «Новая волна», «Южные отголоски», «Южные отклики») та «Елисаветградскими новостями» (1907). У них висвітлено шість тематичних блоків робітничого повсякдення: ринок праці й безробіття, безпеку виробництва, трудові конфлікти, соціальний захист, житлову проблему та культурно-освітнє дозвілля.

Ключовим мікроджерелом є профспілкова газета «Труд» (1909–1911), примірники якої використано з фондів ДАКіро та ЦДІАК України. Попри

ідеологічну заангажованість та суб'єктивні уявлення робітництва про старший персонал, рубрики «На заводі...» та «Письма в редакцию» надають унікальну онтологію повсякдення. Вони розкривають механізми найму, внутрішню ієрархію, режим праці, санітарний стан, інфраструктуру та моральний клімат, які неможливо відтворити за офіційними джерелами.

Доповнюють джерельну базу матеріали спогадів та хроніки у радянських газетах «Червоний шлях» (1924–1925), «Кіровоградська правда» (1955, 1957) та збірнику «Красные веги» (1925), що часто цитують втрачену соціалістичну пресу. Окремі сюжети знайдені в сучасних газетах «Єлисавет» (1992) та «Наше місто» (2011).

П'яту групу складають *матеріали особового походження (его-документи) та художньо-нарративні джерела*. У художніх мемуарах публіциста Дона Амінадо (Амінадова Шполянського) висвітлено захоплення промислового робітництва Єлисаветграда цирковими виставами та подано деталізований опис їх проведення під час гастролей трупи родини Труці¹³⁴. Спогади випускника Єлисаветградського кавалерійського училища П. Ішеєва (псевдо – П. Слецький) висвітлюють феномен високої захворюваності сифілісом у жителів села Лелеківка¹³⁵, поясненого нами з точки зору домінування місцевого селянства в «маятникових міграціях» для роботи в міській промисловості. Мемуари П. Тичини з описом гастролей капели К. Стеценка під час подій Української революції (1920 р.)¹³⁶ містять описи виступу колективу в залі «театру Ельворті». Ретроспективний підхід до їх інтерпретації дозволив реконструювати внутрішнє облаштування споруди, соціальний портрет глядацької аудиторії та їх поведінкові практики під час масових заходів. У спогадах О. Яновської про Ю. Яновського згадується про роботу батька на заводі Ельворті, побут їх родини та практику залучення дітей до роботи на землі за містом¹³⁷. Інтерв'ю художника

¹³⁴ Амінадо Д. Поезд на третьем пути. Москва: Книга, 1991. С. 35.

¹³⁵ Ишеев П. П. Осколки прошлого. Воспоминания. 1889-1959. Нью-Йорк, 1959. С. 56.

¹³⁶ Тичина П. Подорож з капелою К. Г. Стеценка. Київ: Радянський письменник, 1982. С. 132–135.

¹³⁷ Яновська О. Слово про брата. *До безуму любив степ* / уклад.: В. Поліщук, С. Ушакова. Кропивницький, 2020. С. 30–36.

Г. Хусида розкриває сутність трудового повсякдення типографії його діда Є. Хусида та побуту членів родини підприємця, залучених до виробничого процесу¹³⁸.

Цінними, однак ще більш складними з точки зору високої суб'єктивності джерел, є художньо-наративні твори з автобіографічною складовою. Її залучення вимагало чіткого розмежування фактологічного матеріалу, образності та суб'єктивних інтелектуальних рефлексій авторів. У рамках дослідження було віднайдено три твори, що мають інформаційний потенціал для реконструкції повсякдення робітників Єлисаветграда. Так, в оповіданнях В. Винниченка зі збірки «Намисто» (1930) подано картину побутового повсякдення робітничих родин та їх психоемоційний клімат¹³⁹. Окрему увагу автор приділяє рекреаційним практикам дітей робітників (зокрема – ігровим) та проявам стихійної вуличної соціалізації. Підкреслюємо, що герої В. Винниченка живуть переважно у бідних районах міста зі значним робітничим представництвом. Так, філологиня О. Гольник на основі аналізу тексту локалізувала їх у передмістях Биковому (біля Грецької церкви) та Чечорі з її «Босяцьким проваллям» («Глинищем»)¹⁴⁰. Звертаємо увагу, що автором використовується реально існуюча топоніміка Єлисаветграда – фортеця, Сінна площа, лісові склади й базар відповідають їх реальному розміщенню. Винятком є завод біля Сінної площі на березі Інгулу, що не відповідає розміщенню жодного з міських підприємств. Звертаємо увагу, що у творі фактурно проявляються соціалістичні погляди автора, тому аналіз потребує врахування його політичної заангажованості.

Автобіографічна повість уродженця с. Балашівка Єлисаветградського повіту П. Мельника (псевдо – П. Голота, 1925) містить описи робітничих перемість Єлисаветграда та характеру їх забудови¹⁴¹, а також репрезентує образ роботи в міській промисловості як єдиний варіант вирватися із матеріальної скрути для багатодітних

¹³⁸ Орликова Э. Интервью с Григорием Яковлевичем Хусидом. Centropa. С. 4. URL: https://www.centropa.org/sites/default/files/person/interview/husid_grigoriyint.pdf.

¹³⁹ Винниченко В. Намисто. Разок перший з додатком оповідань «Білесенька» та «Стелися, барвінку, низенько». Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1976. С. 75–131.

¹⁴⁰ Гольник О. Краєзнавчий аспект оповідань В. Винниченка про дітей (художній образ Єлисаветграда кінця XIX – початку XX століття). *Наукові записки. Серія: філологічні науки*. 2010. вип. 92. С. 38.

¹⁴¹ Голота П. Маруся Башличка (уривок із повісті). *Червоний шлях*. 1925. № 4. С. 82.

малоземельних селянських родин¹⁴². Підкреслюємо, що на противагу творам В. Винниченка, повість потребує менш критичного підходу через формування сюжету навколо верифікованих нами фактів про дитинство автора. При цьому, ідеологічна позиція автора відчутно впливає на наратив лише у другій частині тексту, не задіяній в рамках дослідження.

Унікальним джерелом для реконструкції повсякденного життя промислового робітництва Єлисаветграда є автобіографічні романи О. Поповського «Мечтатель» та «Испытание временем» (1969). Високий рівень деталізації описаних подій, підтверджених нами на матеріалах інших джерел, говорить про проживання автора у місті в досліджуваній період або під час Першої світової війни та Української революції. При цьому, офіційна біографія письменника з невідомих причини не містить згадок про цей факт. Опосередковано підтверджує нашу гіпотезу й сам автор¹⁴³. Увага Поповського звернена на художній опис робітництва двох єлисаветградських підприємств з обробки металу. Завод І.М. Гомберга під час Першої світової війни показано з точки зору домінування незадовільних санітарно-гігієнічних умов виробничих приміщень, низької оплати праці, неформальних трудових відносин та практик працевлаштування, використання дитячої праці, безсилля й корумпованості фабричної інспекції¹⁴⁴. Водночас, завод Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» виступає антиподом попереднього, з патерналістською філософією та соціальною відповідальністю власника, власною корпоративною культурою й традиціями, приматом релігійних цінностей та консервативних політичних поглядів, культом «робітничої аристократії». В якості негативних сторін заводу подається побутування клієнтелізму та непотизму¹⁴⁵. При цьому, у роботі фактурно проступають ідеологічні нашарування. Автор відверто висміює та іронізує над позитивними рисами підприємства, тож подібні суб'єктивні оцінки потребують критичного підходу.

¹⁴² Там само. С. 85.

¹⁴³ Поповский О. Испытание временем. Москва: Советский писатель, 1969. С. 221.

¹⁴⁴ Поповский О. Мечтатель. *Испытание временем*. Москва. 1969. С. 119, 122–137.

¹⁴⁵ Поповский О. Испытание временем... С. 212–214.

Шосту групу утворено *візуальними джерелами* з фондів ДАКіро¹⁴⁶, ОУНБ ім. Д.І. Чижевського (м. Кропивницький)¹⁴⁷, ЦОКМ¹⁴⁸, Міської централізованої бібліотечної системи м. Кропивницького¹⁴⁹, матеріалів Кіровоградської Малої академії наук (МАН)¹⁵⁰, галереї «Єлисаветград»¹⁵¹ та Музею заводу Ельворті. Їх використання дозволило охарактеризувати робочий та парадний одяг робітництва заводу сільськогосподарський знарядь «Р. і Т. Ельворті», пивоварних заводів Г.О. Зельцера та М.І. Макєєва. Окремий пласт стосується робітничого житла, що дало змогу реконструювати типову забудову робітничої слобідки Миколаївки.

Методологічні засади дисертаційної роботи ґрунтуються на синтезі загальнонаукових принципів, спеціальних історичних методів та новітніх дослідницьких підходів. Це продиктовано метою реконструкції повсякденних практик промислового робітництва Єлисаветграда як цілісного соціокультурного явища. Фундаментальною основою роботи виступають принципи історизму, системності та наукової об'єктивності.

Специфіка об'єкта дослідження із залученням макро- та мікрооптики, актуалізувала використання методології «нової соціальної історії», заснованої на теоретичному доробку В. Дільтея та М. Вебера й спрямованої на створення колективної біографії соціальних груп. Для реалізації цього завдання застосовано

¹⁴⁶ ДАКіро. Довідково-інформаційний фонд. Інв. № 16.

¹⁴⁷ Заготівля льоду на заводі Зельцера. м. Єлисаветград. Початок ХХ століття. *Сайт Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського. Історичні фото з колекції В.Тютюшкіна.* URL: <https://library.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/zavodZeltsera.jpg>.

¹⁴⁸ ЦОКМ. ФД-861; ЦОКМ. ФО-10903/3; ЦОКМ. ФО-374/122; ЦОКМ. ФД-861.

¹⁴⁹ Пивоварний завод Макєєвих. *Міська централізована бібліотечна система міста Кропивницького. Місто і мешканці.* URL: <https://citylib.kr.ua/gallery/photobw/image?format=raw&type=orig&id=394>.

¹⁵⁰ Цуканов Г. 128 Завод Ельворті 1. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/128-zavod-elvorti-1.jpg>; Цуканов Г. 129 Завод Ельворті 2... URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/129-zavod-elvorti-2.jpg>; Цуканов Г. 130 Завод Ельворті 3... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/130-zavod-elvorti-3.jpg>; Цуканов Г. 131 Завод Ельворті 4... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/131-zavod-elvorti-4.jpg>; Цуканов Г. 132 Завод Ельворті портрет... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/132-zavod-elvorti-portret.jpg>; 446. Цуканов Г. 133 Завод Ельворті токарний цех... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/133-zavod-elvorti-tokarnyj-czeh.jpg>; Цуканов Г. 140 Завод Ельворті... URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/140-zavod-elvorty.jpg>; Цуканов Г. 150 Ельворті жінки робітниці... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/150-elvortizhinky-robitnyczy.jpg>; Цуканов Г. 151 Оркестр Ельворті... URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/151-orkestr-elvorti.jpg>.

¹⁵¹ Єлисаветград на поштових карточках. 1900-е, 1910-е. Єлисаветград. №14. Чечорская балка. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград».* URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/kd04/2648.html>; [Зразок проекту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Іларіону Антоновичу Рибалці: план]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград».* URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-1.html>; [Зразок проекту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Іларіону Антоновичу Рибалці: технічна документація]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград».* URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-2.html>.

підхід методологічного синтезу, вперше обґрунтований представниками школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр). Аналіз впливу макросередовища на формування робітничої верстви обумовив поєднання цивілізаційного та формаційного підходів. Це дало змогу інтерпретувати завершення промислового перевороту в ареалі Півдня як системне зрушення, що сформувало середовище життя елісаветградського робітництва та визначило його залежність від загальноімперських економічних і політичних трендів.

Ключовим для аналізу соціальної стратифікації став інструментарій кліометрії та позитивістський підхід до роботи зі статистичними даними. Опираючись на методи статистичного аналізу, було окреслено динаміку чисельності, вікового складу та матеріального забезпечення робітників. Це дозволило спростувати стереотипи про однорідність робітничої верстви, виявивши складну структуру з різним рівнем кваліфікації, матеріального забезпечення та освіченості. Вагоме місце у методології посів гендерний підхід. Це уможливило висновки про робітниче середовище як переважно «чоловічий простір», де жінки стикалися з бар'єрами у працевлаштуванні та диспропорцією оплати праці.

Реконструкція трудового та побутового повсякдення здійснена на засадах «історії повсякденності» (*Alltagsgeschichte*), теоретиком якої є Альф Людтке. Згідно з його підходом, увага в дослідженні фокусується на «тих, хто мовчить...»¹⁵², розглядаючи їх як активних суб'єктів власного буття. Застосування цього підходу у поєднанні з методами мікроісторії (К. Гінзбург, Дж. Леві) дозволило дослідити індивідуальні житлові стратегії, раціон харчування та практики пристосування до умов низької купівельної спроможності. Завдяки мікроісторичній оптиці вдалося виявити й побутування неформальних трудових відносин, таких як клієнтелізм та родинна протекція при працевлаштуванні, що залишаються прихованими при використанні класичних історичних підходів.

¹⁵² Lüdtke Alf. Introduction: What Is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners? *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* / ed. by Alf Lüdtke; trans. by William Templer. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995. P. 4.

Глибинному розумінню внутрішнього світу робітництва сприяв ментальний підхід (історія ментальностей), що базується на працях Ж. Ле Гоффа та М. Вовеля про колективні уявлення та ціннісні орієнтири епохи. Він став визначальним при аналізі дозвілля та родинного життя й дозволив інтерпретувати поширення деструктивних практик не лише як соціальну ваду, а як наслідок обмеженого «бюджету часу» й специфічних характеристик ментальності. Використання методів історичної антропології допомогло висвітлити переважно нуклеарний характер робітничих родин, трансформацію соціальної ролі жінок та специфіку «вуличної соціалізації» дітей в умовах постійної зайнятості їх батьків.

Реалізація окреслених підходів забезпечувалася комплексом спеціально-історичних методів. Проблемно-хронологічний метод дозволив структурувати роботу за тематичними напрямками та простежити їх еволюцію у хронологічних межах дослідження. Історико-порівняльний (компаративний) метод використано для зіставлення реалій Єлисаветграда з загальноімперськими та окремими локальними тенденціями. Методи історичної герменевтики та джерелознавчої критики стали необхідними для інтерпретації документів особового походження, преси та, особливо, художньої літератури. Важливим доповненням став метод історичної географії, завдяки якому локалізовано ареали проживання робітників в місті та його околицях, визначено межі субрегіону Єлисаветградщини.

Таким чином, застосування методологічного синтезу уможливило реалізацію антропоцентричного підходу в дослідженні, дозволивши перейти до створення комплексного соціокультурного портрету промислового робітництва Єлисаветграда.

Висновки до першого розділу.

Розгляд стану історіографії та змісту джерельної бази дослідження повсякденного життя промислового робітництва дозволив зробити наступні висновки.

1. Аналіз історіографічного доробку засвідчив складну еволюцію домінантних ідей у дослідженні промислового робітництва. Основою сучасного

західноєвропейського та українського етапу став «антропологічний поворот» із його увагою до історії повсякдення, ментальності та перетворення робітника на повноцінного актора історичного процесу. Водночас, проекція цих наукових підходів на мікрорівень дослідження засвідчує, що повсякдення промислового робітництва Єлисаветграда висвітлене слабо через фрагментарність підходів істориків. Наявний науковий доробок обмежується або ідеологічно заангажованими працями марксистської генерації, або окремими тематичними розвідками сучасних дослідників (історія окремих підприємств, дозвілля, житла). Відсутність праць, які б синтезували новітні методологічні підходи на місцевій матеріальній базі, актуалізує необхідність появи нових, комплексних досліджень окресленої проблематики.

2. Джерельна база дослідження, укладена архівними, музейними, статистичними документами, а також матеріалами особового походження та періодикою, є репрезентативною та достатньою для проведення комплексного дослідження повсякдення промислового робітництва Єлисаветграда у всій його повноті. Опрацьований корпус матеріалів охоплює широкий спектр документів: від загальноімперських законодавчих актів та макростатистики до мікроісторичних джерел (місцевої періодики, матеріалів особового походження, візуальних джерел). Особливу цінність становить масив внутрішнього діловодства підприємств та матеріалів місцевого самоврядування, що дозволили застосувати кліометричні методи для аналізу рівня життя робітників. Критичний підхід до опрацювання документів, різнорідних за походженням та інформаційним наповненням, уможливив всебічну характеристику їх соціально-етнічної стратифікації, трудового, побутового та дозвіллієвого аспектів повсякдення.

3. Методологічну основу дослідження становить синтез загальнонаукових принципів, спеціальних історичних методів та новітніх дослідницьких підходів. Фундаментальним підґрунтям роботи виступають принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Специфіка об'єкта дослідження зумовила застосування методологічного синтезу. Він поєднав макроісторичні (цивілізаційний, формаційний) та спеціальні (позитивістський, статистичний, гендерний) підходи. Комплексна реконструкція повсякденного життя промислового робітництва вимагала залучення

інструментарію історії повсякденності, мікроісторії, історії ментальності та історичної антропології. Реалізація цих підходів забезпечувалася комплексом спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, а також методів історичної герменевтики, джерелознавчої критики та історичної географії. Застосування методологічного синтезу створило умови для реалізації антропоцентричного підходу, уможлививши перехід до реконструкції відтворення комплексного соціокультурного портрету промислового робітництва Єлисаветграда.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ МАКРОСЕРЕДОВИЩА У ФОРМУВАННІ РОБІТНИЧОЇ ВЕРСТВИ ЄЛИСАВЕТГРАДА

В другій половині XIX – на початку XX ст. Єлисаветградщина потрапила під вплив якісно нових обставин соціально-економічного розвитку. Модернізаційні процеси в Російській імперії охопили усі сфери життя держави, склали специфічний «Дух Епохи»¹⁵³ та носили характер цивілізаційного зламу для її жителів. Точкою відліку таких змін для Єлисаветградщини та решти земель Півдня стали «Великі реформи» Олександра II. Разом із скасуванням особистої залежності селянства, модернізаційна політика надала необхідного імпульсу для притоку іноземного капіталу та завершення промислового перевороту. Це заклало основу для подальшої індустріалізації імперської економіки й формування нової професійної спільноти – промислового робітництва. Зрозуміти специфіку зазначеного процесу в ареалі Єлисаветградщини неможливо без аналізу макросередовища, що визначало його логіку та сутність.

Під макросередовищем в контексті дослідження мається на увазі сукупність політичних, економічних, соціальних й культурних чинників. Вони формували системне тло, визначали загальні умови розвитку Єлисаветградщини та її міста-центру й впливали на становлення промислового робітництва в цьому ареалі. В нашому розумінні, вплив обставин макросередовища мав всеохоплюючий, сталий характер перебігу. З цієї причини їх неможливо ігнорувати в контексті дослідження як потенційного ключа до розуміння соціально-економічних трансформацій доби модернізації. Водночас, така візія не суперечить твердженню, що динаміка розвитку будь-якого просторового конструкту є продуктом поєднання умов макросередовища та локалізму.

Деталізації потребує й виділений нами соціально-просторовий конструкт Єлисаветградщини. В авторському розумінні він не обмежується Єлисаветградським

¹⁵³ Magee G. A. «Zeitgeist». The Hegel Dictionary. London, 2010. P. 262.

повітом й не збігається з його адміністративно-територіальним контуром. Окрім частини Єлисаветградського повіту, субрегіон складений з периферій 6 повітів Херсонської, Київської та Подільської губерній – Олександрійського, Чигиринського, Звенигородського, Уманського, Балтського та Ананьївського. В урбанізаційному контексті – охоплено міста Бобринець, Новомиргород та Олександрію, що тяжіли до радіального впливу Єлисаветграда як міста-центру.

Провідна роль політичної волі в початку модернізаційних перетворень закріпила за політичним виміром макросередовища ключове місце. Абсолютистський характер державного устрою визначав уніфікованість впливу макрополітичних обставин. У цьому контексті Єлисаветградщина не відрізнялася від решти земель імперського ареалу. Основою макрополітичного середовища досліджуваного періоду є тренд відходу від консерватизму до часткової лібералізації. Так, в 70–80-х рр. XIX ст. домінуючим напрямком опозиційної політичної думки стає народництво, в тому числі – його ліберальне крило. Лідером цього руху на теренах Єлисаветградщини був «артільний батько» М. Левицький. Він зробив субрегіон одним з головних ареалів своєї діяльності не лише серед селян, а й представників промислового робітництва¹⁵⁴. Після остаточного розколу народництва в першій половині 80-х рр. XIX ст. на Єлисаветградщині локалізувалися народовольські гуртки. Однак, їх діяльність не набула стаціонарної основи, в тому числі й завдяки активній протидії адміністрації. Те ж саме стосувалося й соціал-демократичних організацій. Від моменту появи у 1892 р. й до кінця досліджуваного періоду їх робота відбувалася без чітко окресленого політичного ядра¹⁵⁵.

Після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в імперському ареалі було офіційно легалізовано політичні організації. Це розширило їх кількість для обивателя, дозволило створити центристську альтернативу крайнім суспільно-політичним рухам у вигляді конституційних демократів (кадетів) та «Союзу 17 жовтня» («октябристів»). Результатом став й вихід з підпілля національно орієнтованих політичних течій.

¹⁵⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 327. Спр. 834. Арк. 1–3; Спр. 840. Арк. 5–6.

¹⁵⁵ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кіровоградська область... С. 29–30.

Однак, їх вплив в середовищі Єлисаветградщини проглядається лише з початком національної революції 1917–1921 рр.¹⁵⁶. При цьому, констатуємо, що тренд до лібералізації політичного виміру Російській імперії набув ситуативного, а не системного характеру. Періоди пом'якшення замінювалися консервативним реакціонізмом, що перекреслював здобутки ліберальних практик.

Вже під час революції 1905–1907 рр. на протигагу ліберальним та соціалістичним партіям створюється ультраконсервативний «Союз російського народу». Організація поширювала свій вплив здебільшого на робітництво найбільших підприємств з вищим рівнем матеріального забезпечення персоналу, зацікавленого в збереженні *status quo*. Так, на теренах Єлисаветградщини головним осередком чорносотенного руху був завод сільськогосподарських машин «Р. і Т. Ельворті» – найуспішніше за фінансовою складовою та динамікою розвитку підприємство субрегіону. З нашої точки зору, популяризація ультраконсервативної ідеології на початку ХХ ст. була виявом тренду різкої політичної поляризації робітництва. Водночас, невідповідність ліберальних програм ціннісним орієнтирам робітників та їх фокус на «середньому класі» призвели до несприйняття й подальшого краху центристської ідеї в робітничому середовищі.

Таким чином, до кінця досліджуваного періоду Російська імперія залишалася абсолютистською та потребувала реформування в обставинах нових цивілізаційних викликів. Результатом слабкого проникнення центристської (ліберальної) ідеології в робітниче середовище було поширення лівих (соціалістичних) та правих (ультраконсервативних) ідей й домінування політичної індиферентності. Їх співіснування впливало на специфіку суспільно-політичного клімату повсякденного життя робітників Єлисаветградщини та її міста-центру.

На відміну від політико-суспільного клімату, макроекономічне середовище Російської імперії в своїх фундаментальних складових вирізнялося відносною постійністю. Розуміння його значимості для розвитку Єлисаветградщини отримуємо,

¹⁵⁶ Український погляд. Роки боротьби 1917-1922 рр. на Єлисаветчині... Т. 1. С. 10.

порівнюючи характеристику функціональності субрегіону в до- та пореформений періоди. Так, в першій половині XIX ст. спеціалізацією ареалу було аграрне товарне виробництво, ремесло, чумацтво, ярмаркова торгівля та товарне скотарство. Місцева промисловість реалізовувалася перш за все у формі мануфактурної обробки рослинних та тваринних продуктів (шкіряні, свічносальні заводи, тютюнові фабрики та салгани) й цегляного виробництва. При цьому, економічна роль цих підприємств мала незначний вплив на життя населення¹⁵⁷. Протягом 60-х рр. XIX – на початку XX ст. Єлисаветградщина стала місцем стрімкого розвитку індустріальних процесів, характерних для ареалу Півдня. Традиційна галузь – харчова промисловість, перш за все – мукомельна справа, – почала доповнюватися появою та розростанням підприємств сільськогосподарського машинобудування. В результаті Єлисаветград як центр субрегіону станом на 1913 р. являв собою наймасштабніший приклад повітового міста українських земель з розвиненою галуззю сільськогосподарського машинобудування. Така стрімкість промислового розвитку стала можливою завдяки комбінації аспектів макроекономічного середовища Російської імперії, що здійснили системотворчий вплив на економічний устрій її просторової периферії.

Ключовим явищем для формування промисловості та робітничої верстви Єлисаветградщини був перебіг промислового перевороту. Характеризуючи цивілізаційне значення індустріальної революції, американський економіст Девід Лендіс влучно назвав її «новою епохою надії, що змінила спосіб мислення людини не менше, аніж спосіб її дій»¹⁵⁸. Переконані, що промисловий переворот задавав тонус динаміці модернізаційних перетворень. Результатом стрімкого промислового розвитку Російської імперії було утворення шести індустріальних регіонів: Петербурзько-Балтійського (машинобудування, текстильна і хімічна промисловість), Московського (текстильна промисловість, металургія), Уральського (гірнична справа та металургія), Бакинсько-Грозненського (нафтова промисловість), Польського (текстильна промисловість, металургія) та Наддніпрянського (гірнична справа,

¹⁵⁷ Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 2... С. 790–791; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область... С. 23–24.

¹⁵⁸ Landes, D. S. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge University Press, 1969. P. 6.

металургія, машинобудування, хімічна і харчова промисловість)¹⁵⁹. У 1913 р. в останньому діяло сумарно 25,1 тис. промислових підприємств (з них 9,96% - в металообробці та 6,31% - в мукомельній галузі)¹⁶⁰.

Українські землі відігравали суттєву роль в структурі імперської промисловості. Так, в 1879 р. тут працювало 4188, а в 1913 - 3406 підприємств, при цьому річне виробництво до 1908 р. збільшилося в 3,9 разів – від 193 млн. до 755,2 млн. рублів. За нашою оцінкою, частка промислового ареалу Наддніпрянщини в 1879 р. складала 16,34% підприємств та 17,59% річного виробництва Європейської Росії, а в 1913 р. – вже 24,89% сумарної кількості підприємств 6 фабричних округів імперії (*додаток Б, табл. Б.1, Б.2*). При цьому саме географічний простір Півдня, куди Єлисаветградщина входила в адміністративно-територіальному контексті, в переддень Першої Світової війни стає головним промисловим регіоном Наддніпрянщини. Станом на 1913 р., в ньому локалізувалися 37,40% всіх підприємств ареалу, а найбільша їх кількість розміщувалася в Херсонській губернії (668 закладів)^{161*}.

Налагодження тісних економічно-виробничих зв'язків Єлисаветградщини з торгово-промисловими центрами Херсонщини, Катеринославщини та Одещини відіграли сприятливу роль для підтримки позитивної динаміки промислового розвитку. Так, в 1871–1909 рр. сумарна кількість фабрично-заводських та ремісничих підприємств в Олександрії зросла з 12 до 163, Бобринця – з 1 до 208, Новомиргорода – з 4 до 29, а їх сумарне річне виробництво збільшилося у 8,2 рази – до 1,7 млн. рублів^{162*} (*додаток Б, табл. Б.3*). При цьому місто-центр ареалу – Єлисаветград, - стає одним з головних повітових населених пунктів українських земель за кількістю

¹⁵⁹ Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні... С. 37.

¹⁶⁰ Пораховано за: Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства... Приложение 1. Роздільна пагінація.

¹⁶¹ Пораховано за: Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 679–695; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности... 1912. С. 8–9; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г... С. 22–23; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г... С. 20–21.

* Корпус джерел охоплює лише обробну промисловість, так як добувна галузь не знаходилася в підпорядкуванні фабричної інспекції.

¹⁶² Пораховано за: Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1871 год. *Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1872. Роздільна пагінація; Ведомость о фабриках, заводах промышленных и кустарных заведений в Херсонской губернии за 1909 год. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1909. Роздільна пагінація.

* Статистика, що подавалася як додаток до звіту Губернатора враховувала як фабрично-заводські, так і ремісничі підприємства, тому їх кількість не може бути в повній мірі репрезентативною.

фабрично-заводських підприємств та обсягами річного виробництва: в 1908 р. - 45 підприємств та 8,7 млн.¹⁶³, а в 1912 р. – 72 підприємства та 10,1 млн рублів¹⁶⁴.

Окремої уваги заслуговує питання успішності завершення промислового перевороту в ареалах Російської імперії, Наддніпрянщини та місця Єлисаветградщини в цьому процесі. Наші підрахунки на основі матеріалів показників промисловості свідчать про слабку інтенсивність машинізації промислового виробництва Російської імперії – 45,01% в 1894 р. та лише 51,01% в 1908 р. На землях 9 губерній Наддніпрянщини ситуація мало відрізнялася від імперського тренду – 45,85% та 48,98% відповідно. Інакша картина відкривається, аналізуючи конкретні приклади міст Наддніпрянщини – так, в 1908 р. на ресурсі двигунів різної конструкції працювали 74,07% підприємств Харкова, 75% - Херсону та Одеси, 81,25% - Катеринославу та 83,2% - Києва (*додаток Б, табл. Б.4*). У Єлисаветграді цей показник склав 84,44% завдяки збільшенню чисельності великих підприємств металообробки й переходу борошномельного виробництва на парову основу. Це створило додатковий імпульс для розвитку машинобудівних виробництв міста, що спеціалізувалися на інфраструктурі для парових млинів. Таким чином, Єлисаветград є прикладом міського ареалу українських земель, де відбувся один з найбільших ривків машинізації виробництва й розвитку підприємств важкої промисловості як серед губернських, так і серед повітових міст. При цьому, частка харчової галузі (борошномельної справи) у грошовому еквіваленті річного виробництва промисловості міста станом на 1909 р. залишалася стабільно високою – 48,46%. Ця динаміка й сформувала тренд утвердження борошномельної промисловості та обробки металу (чавуноливарна справа й сільськогосподарське машинобудування) як галузей спеціалізації міста на зламі XIX–XX ст.

Успішне завершення промислового перевороту та позитивна динаміка розвитку сільськогосподарського машинобудування на теренах Єлисаветградщини стали можливими завдяки урядовим проектам зі створення системи залізничного

¹⁶³ Пораховано за: Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. Роздільна пагінація. С. 133–134 (Гр. VI), 262–264 (Гр. VIII), 310 (Гр. IX), 122–126 (Гр. XI), 258 (Гр. XI Б), 288–289 (Гр. XII).

¹⁶⁴ «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

сполучення та підтримки привабливого інвестиційного образу. Так, прокладання залізничної магістралі на теренах Єлисаветградщини відбулося ще на першому етапі залізничного будівництва Наддніпрянщини (1865–1876 рр.). Він був покликаний забезпечити трансфер товарного хліба й продуктів цукрового виробництва між регіонами та їх морський експорт. Введення в експлуатацію ділянки Балта-Єлисаветград в 1868 р. посилює регіональне значення міста як логістичного та торгового центру. Наявність залізничної логістики в поєднанні з високим аграрним попитом на робочі руки в ареалі Півдня фактично зробило Єлисаветград головним осередком селянських сезонних міграцій Херсонщини. Закріплення прийшлого селянства у містах слугувало додатковим імпульсом для збільшення чисельності промислового робітництва.

Завдяки встановленню залізничного сполучення з Одесою, Херсоном і Катеринославом, Єлисаветградщина стає частиною ширшої транспортної мережі. Завдяки їй аграрний сектор регіону інтегрувався в економіку Північного Причорномор'я та індустріального Південного Сходу. Налагодження стабільної сировинної логістики (транспортування залізних руд та вугілля) відіграло ключову роль у підтримці промислового розвитку Єлисаветграда. Відбулося й суттєве розширення ринків збуту місцевих борошномельних підприємств через чорноморські та балтійські порти - до Константинополя та Александрії Єгипетської¹⁶⁵. Водночас, виробники сільськогосподарських машин отримали змогу відкривати представництва в ареалі Сибіру – містах Челябінськ¹⁶⁶, Омськ, Петропавловськ (Акмолінська область), та Семипалатинськ¹⁶⁷, - й на Кавказі. В цьому контексті видається закономірним, що перше акціонерне товариство Єлисаветграда – завод сільськогосподарських машин «Бургард Е. і К.», - створене лише в 1867 р., на етапі завершення будівництва нової залізничної гілки. Така ж тенденція стосується й найбільшого підприємства міста – заводу британців Р. і Т. Ельворті (1874 р.). Відповідна логіка індустріалізаційних процесів характерна й для інших міст

¹⁶⁵ Босий П.В. Роберт Пірс Ельворті... С. 40–41.

¹⁶⁶ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіроО). Ф. 331. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1; Спр. 16. Арк. 2, 4, 6, 8, 16, 20.

¹⁶⁷ «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 214–215.

Наддніпрянщини. Вона наочно проступає, беручи до уваги динаміку створення підприємств за 15 років до – та після прокладання залізниці. За нашими підрахунками, в цей період було створено 48,94% всіх підприємств Єлисаветграда. Для порівняння, отриманого з варіацією контрольної точки, в Катеринославі цей показник склав 72,37%, в Кременчуці – 55,88%, в Олександрівську - 35,71% всіх підприємств відповідно¹⁶⁸.

Підкреслюємо, що фактор залізничного сполучення мав й відповідний зворотній вплив. Міста, що опинилися обабіч основних магістралей поступово втрачали своє традиційно закріплене економічне та адміністративне значення (Чигирин, Переяслав, Канів, Гадяч, Лубни). Таким чином, Єлисаветградщина та її місто-центр є прикладами того, як транспортний вимір модернізації створює сприятливі передумови для економічного розвитку. Фактор залізничного сполучення інтенсифікував перенесення економічних центрів з «історичних міст» (в термінології Р. Лінднера¹⁶⁹) до нових міст Півдня як флагманів промислового поступу.

Звернемося до наступного сегменту макроекономічного середовища, що відігравав вирішальне значення як для реалізації транспортної революції, так і для завершення промислового перевороту й подальшої динаміки промислового розвитку – притоку іноземних інвестицій. Наочним маркером їх ролі в ареалі Російської імперії для нас слугують дописи на сторінках газети «Коммерсант» - одного з головних фінансово-економічних видань пізньоімперського періоду. Масштаби викликів змушували представників імперського естеблїшменту визнавати, що без іноземного інвестування модернізаційні трансформації «здійснити ми... зараз не в силах, і навряд зможемо в найближчому майбутньому»¹⁷⁰. При цьому власне російський капітал сприймався, перш за все в середовищі інтелігенції, як «...дуже лякливий... (такий – Я. Ч.) що боїться йти першим й потрібно щоб хтось проклав йому дорогу»¹⁷¹. На думку дописувачів, колосальні капіталовкладення іноземців створили економічну

¹⁶⁸ Пораховано за: Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. 824 с.; Фабрично-заводская промышленность России... 1897. 1049 с.; Список фабрик и заводов европейской России... 1903. 838 с.; Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам... 1903. 629 с.

¹⁶⁹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні... С. 40.

¹⁷⁰ Иностранные капиталы в России. *Коммерсант*. 1911. 1 март. С.1.

¹⁷¹ Иностранные капиталы и промышленный класс (Статья проф. И.Х. Озерова). *Коммерсант*. 1913. 28 янв. С. 2.

ситуацію, в якій «не можна серйозно говорити про російську нафтову промисловість чи про російську гірнозаводську чи металургійну промисловість»¹⁷². Вважаємо, що частота, з якою читачі імперської періодики економіко-фінансового профілю стикалися зі схвальною оцінкою практики та масштабів іноземного інвестування, вказує на намагання адміністрації провести своєрідну соціально-психологічну підготовку населення до нормального сприйняття цього явища як безальтернативного в імперських реаліях.

Форми та способи урядової діяльності для залучення іноземних інвестицій не обмежувалися виключно прямим трансфером капіталу. Однією з імперативних практик для накопичення фінансового ресурсу було введення охоронного мита в промисловості. Його введення спричинене домінуванням іноземних виробників на внутрішньому ринку без втручання державних механізмів¹⁷³. Дослідниця підприємництва Т. Лазанська зазначала, що найбільші регулювання митного тарифу імперський уряд запроваджував у чавуноливарній, машинобудівній, рейкопрокатній, текстильній галузях та нафтопереробці¹⁷⁴. У 1885–1890 рр. митне обкладання досягало 29%, а в 1891–1900 рр. – близько 31%¹⁷⁵. Подібні заходи дали свої результати у формі акумуляції капіталу: за нашими підрахунками, в 1876–1913 рр. від 10 до 16% дохідної частини бюджету забезпечувалося митними надходженнями¹⁷⁶. Однак, жорсткий протекціонізм завдавав збитків підприємствам, залежним від експорту сировини. Він провокував й виробничий колапс під час логістичних криз, оскільки промисловість обмежувалася виключно пропозицією внутрішнього ринку. Типовим прикладом такої турбулентності є т. зв. «вугільні кризи», що перманентно відбувалися в 1888–1913 рр. Причиною подібних явищ була неможливість шахт Донбасу задовольнити попит промислових споживачів або низька пропускну здатність залізничної інфраструктури. В результаті фабрично-заводські підприємства Санкт-Петербургу, Царицина, Кам'янського, Маріуполя, Луганська, Таганрогу,

¹⁷² Москва, 18 октября 1913 г. *Коммерсант*. 1913. 18 окт. С. 1.

¹⁷³ Водотика Т. Простір можливостей... С. 60–61.

¹⁷⁴ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні... С. 10.

¹⁷⁵ Там само. С. 11.

¹⁷⁶ Пораховано за: Министерство финансов. 1802-1902. Ч. 1. С. 632–635; Министерство финансов. 1802-1902. Ч. 2. С. 640–641; 646–647; Статистический ежегодник России. 1913 г... Роздільна пагінація. С. 12–15 (XII відділ).

Слов'янська, Бахмута, Харкова, Катеринослава, Миколаєва вимушені були призупиняти виробництво та розраховувати частину робітників¹⁷⁷. У Єлисаветграді подібні «чорні роки» (1905 р. та 1912 р.) спровокували сплеск робітничого безробіття та пролонгованого масового банкрутства підприємців¹⁷⁸. Таким чином, державний протекціонізм мав доволі суперечливий вплив як на промисловість Єлисаветградщини, так і на виробничу сферу решти локальних середовищ Російської імперії. З одного боку, він стимулював підприємців переносити виробництва в контури держави, а з іншого - створював перепони для адаптації та нормальної їх діяльності на імперському ґрунті. В подібних обставинах лише перспектива швидкої окупності капіталовкладень та стабільної прибутковості стимулювала бізнес проявляти толерантність до імперських економічних та бюрократичних перепон.

Підрахунки українського історика К. Кононенка свідчать, що інвестиційний потенціал Російської імперії цілком задовольняв відповідні очікування іноземних підприємців. За період 1870–1900 рр. закордонні компанії вклали в імперську економіку 911 млн. рублів (1870 р. - 26,5 млн. рублів, 1880 р. - 97,7 млн. рублів, 1890 р. — 214 млн. рублів)¹⁷⁹. Відповідно до консервативної візії, сумарний акціонерний вклад в імперську економіку оцінюються в діапазоні 1,5 млрд. – 2,2 млрд. рублів станом на 1915 р. При цьому в 1893–1899 рр. та 1909–1913 рр. іноземні інвестиції в промисловість складала більше половини всіх вкладень, а в 1903–1905 рр. – 81%¹⁸⁰. Така ж ситуація характерна для залізничного будівництва: з 3,3 млрд. рублів сумарних вкладень близько 2,7 млрд. (80,26%) реалізовано на основі закордонних позик¹⁸¹. Найбільшими інвесторами в економічний сектор Російської

¹⁷⁷ Висновок зроблено на основі матеріалів періодики: Телеграммы «Руского инвалида». *Русский инвалид*. 1893. 6 нояб. С. 3; Два кризиса на юге России. *Сибирская жизнь*. 1898. 3 июля. С. 3; Угольный кризис. *Сибирская жизнь*. 1898. 24 мая. С. 3; Телеграммы. *Сибирская жизнь*. 1899. 28 октяб. С. 2; Екатеринослав, 4 марта (От нашего корреспондента). *Одесские новости*. 1910. 5 апр. С. 3; Угольный кризис. *Коммерсант*. 1910. 30 марта. С. 2; Угольный кризис. *Коммерсант*. 1910. 8 апр. С. 2; Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912. 6 нояб. С. 2; Петербург (по телефону). *Коммерсант*. 1912. 15 нояб. С. 2; Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912. 22 нояб. С. 2; Угроза железнодорожному движению (в угольном комитете). *Утро*. 1912. 25 нояб. С. 7; Угольный кризис и «Продуголь». *Коммерсант*. 1912. 29 нояб. С. 3; Угольный кризис. *Коммерсант*. 1913. 16 июля. С. 3; Нефтяной и угольный кризис. *Сибирская жизнь*. 1913. 13 авг. С. 3.

¹⁷⁸ Депутация. *Голос Юга*. 1905. 18 декаб. С. 3; Последние известия. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912. 22 декаб. С. 4.

¹⁷⁹ Кононенко К. Ukraine and Russia... P. 159.

¹⁸⁰ Миронов Б. Российская империя: от традиции к модерну... Т. 1. С. 253.

¹⁸¹ Наши железные дороги и иностранный капитал. *Коммерсант*. 1913. 20 апр. С. 1.

імперії виступили Франція, Велика Британія, Німеччина, Бельгія та Сполучені Штати Америки. Сумарна ж частка закордонних інвестицій в промисловість протягом 1885–1915 рр. досягала 60%¹⁸².

Українські землі Наддніпрянщини стали одним із пріоритетних напрямів спрямування іноземних інвестицій в рамках імперського ареалу. За оцінками економіста В. Голубничого, в переддень революційних подій 1917 р. вкладений в промисловість Наддніпрянщини іноземний капітал сумарно налічував близько 450 млн. золотих карбованців. Рівень іноземного контролю в основних галузях промисловості складав більше половини всього фінансово-виробничого ресурсу – для прикладу, в гірничо-рудній промисловості – 98%, металургії – 90%, машинобудуванні – 88%, хімічній промисловості – 81%, вугільній промисловості – 63%. У структурі іноземних інвестицій за національною ознакою домінував французький капітал (50%), меншою мірою - бельгійський (33%), німецький (10%), англійський (5%), американський (1%)¹⁸³.

Констатуємо, що в регіонах з низьким представництвом фабрично-заводської промисловості притік закордонного фінансування, форм організації та способу виробничого процесу сприймався як своєрідний *modus operandi*. Для подібних ареалів це був єдиний шанс на стрімкий економічний ривок та відхід від абсолютної домінації аграрності¹⁸⁴. Приклади таких міст як Катеринослав, Олександрівськ, Кривий Ріг, Маріуполь та Єлисаветград, що в дореформений період мали відчутну частку сільського господарства в структурі економіки, слугують прямим підтвердженням цього висновку. Станом на 1913 р. домінуюча частка аграрного машинобудування Єлисаветграда - найбільш трудомісткої галузі міста, - належала саме іноземним промисловцям. За нашими підрахунками, в структурі трьох акціонерних та пайових товариств міста з іноземними фундаторами (8 млн. 900 тис. рублів сумарних інвестицій) 89,89% належало англійському та 10,11% - німецькому капіталам¹⁸⁵. На

¹⁸² Миронов Б. Российская империя: от традиции к модерну... Т. 1. С. 254.

¹⁸³ Голубничий В. Три лекції про економіку України... С. 6.

¹⁸⁴ *Китайский благовестник*. 1909. 15 янв. С. 13–14; Значение иностранных капиталов для Сибири. *Сибирская жизнь*. 1899. 8 апр. С. 1–2.

¹⁸⁵ Пораховано за: Кандуров Д.П. Фабрично-заводские предприятия Российской империи... 1914. С. 281–282.

цих підприємствах локалізувалося 43,33% всіх робітників міста станом на 1913 р., при цьому щонайменше 33% з них - на заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті»¹⁸⁶. Таким чином, притік іноземного капіталу в ареалі Єлисаветградщини мав вирішальну роль для завершення промислового перевороту на теренах її міста-центру, формування й утвердження фабрично-заводського робітництва та підтримання позитивної динаміки його кількісної репрезентації.

Отже, характер макроекономічного середовища другої половині XIX – початку XX ст. мав неоднозначний вплив на формування та утвердження робітничої верстви Єлисаветградщини та її міста-центру. Такі аспекти, як перебіг транспортної революції з проведенням залізничного полотна через просторовий контур субрегіону, налагодження та підтримка тісних взаємовпливів з індустріальними регіонами-сусідами й урядова політика залучення іноземного капіталу дозволили успішно завершити промисловий переворот на теренах цього ареалу. Однак, жорсткий митний протекціонізм та надмірна бюрократизація в комунікації між владою та буржуазією створювали перепони для її нормальної діяльності. Це призводило до кризових періодів в робітничому середовищі Єлисаветградщини й проявлялося у скороченні чисельності та погіршенні економічного становища його представників.

Створення обставин, що спонукали населення Єлисаветградщини поповнювати робітничу спільноту міст, тісно пов'язано з характером макросоціального середовища ареалу Російської імперії. Його основою слугувала специфіка демографічної ситуації пореформеної доби. Її сутність полягає у різкому збільшенні чисельності населення внаслідок явища демографічного вибуху. Так, в діапазоні 1861–1906 рр. кількість жителів імперії фактично подвоїлося – з 73,6 млн. до 146,4 млн. осіб. До початку Першої Світової війни цей показник виріс до 170,9 млн. осіб¹⁸⁷. В ареалі український земель популяційний показник в 1856–1914 рр. збільшився в 2,63 рази – від 12,4 до

¹⁸⁶ Пораховано за: Кандуров Д.П. Фабрично-заводские предприятия Российской империи... С. 281–282; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 77.

¹⁸⁷ Пораховано за: Миронов Б.Н. Благосостояние населения... С. 480; Статистический ежегодник России 1916 г... С. 85.

32,6 млн. осіб (додаток В, табл. В.1), при цьому найбільші демографічні зрушення відбуваються в 1898–1904 рр. (19,9‰) та 1905–1914 рр. (19,0‰)¹⁸⁸.

Регіон Півдня, куди Єлисаветградщина відносилася в адміністративно-територіальному контексті, показував найбільші в Наддніпрянщині темпи приросту: протягом 1870–1914 рр. населення цих територій збільшилося на 153,4% - з 3,6 млн. до 9,2 млн. осіб (додаток В, табл. В.1). Подібна динаміка стала можливою через високу демографічну активність селянства та формування привабливого міграційного образу міст, що бурхливо переживали добу імперської індустріалізації.

Населення ареалу Єлисаветградщини у пореформений час демонструвало динаміку, схожу до загальної наддніпрянської. Так, в 1870–1914 рр. кількість жителів Єлисаветградського повіту, що складав ядро цього субрегіону, збільшилася в 2,12 разів – до 779,4 тис. осіб. У вимірі шести повітів, що периферійно потрапляли під радіальний вплив Єлисаветграда, кількість населення збільшилася в середньому у 2,09 разів^{*189} (додаток В, табл. В.2). Стрімкий характер демографічної динаміки цих територій суттєво відобразився на становищі представників всіх соціальних станів, перш за все – селянства та міщанства. Вони становили основу поповнення фабрично-заводського робітництва як Єлисаветградщини, так і решти промислових ареалів Півдня.

Протягом 1867–1914 рр. частка селянського стану збільшилася з 82% до 84% всього населення 50 європейських губерній імперії – 52,2 млн. та 108,3 млн. осіб відповідно, незважаючи на вплив урбанізаційного тренду. В дев'яти губерніях Наддніпрянщини репрезентація пасторального населення пропорційно змістилася з 77 до 81% - від 11,2 млн. в 1867 р. до 26,4 млн. селян в 1914 р. відповідно (додаток В, табл. В.3). Така ж динаміка на момент проведення перепису 1897 р. спостерігалася

¹⁸⁸ Пораховано за: Статистические таблицы Российской империи, за 1856-й год... С. 204–207; Население Европейской России по губерниям. 1870 г. *Статистический временник Российской империи*. С. 1–4; Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы... С.1–15; Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения... Т. 1. С. 1–2, 4; Ежегодник России 1904 г... С. 18–33, 50–67; Статистический ежегодник России 1914 г... С. 33–57.

* До розгляду взято динаміку населення повітів, що межували з Єлисаветградським – Олександрійського, Ананьєвського, Чигиринського, Звенигородського, Уманського, Балтського.

¹⁸⁹ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47: Херсонская губерния. С. 52–53; Т. 16: Киевская губерния. С. 50–51; Т. 32: Подольская губерния. С. 56–57; Статистический ежегодник России 1913 г... С. 37, 42, 46; *Население Европейской России по уездам*. Статистический временник Российской империи... С. 10, 14, 17.

в семи повітах Херсонської, Київської та Подільської губерній, що фрагментарно творили просторовий контур ареалу Єлисаветградщини: власне у Єлисаветградському – 77,28%, Олександрійському – 88,74%, Ананьєвському – 72,53%, а в Балтському, Уманському, Звенигородському та Чигиринському – усереднено 83,94%¹⁹⁰. Таким чином, після проведення «Великих реформ», завершення промислового перевороту та в умовах прогресуючої індустріалізації, Єлисаветградщина, як і решта українських земель, продовжувала бути «країною селян», як влучно їх описав швейцарський історик А. Каппелер у вимірі першої половини XIX ст.¹⁹¹.

Різкий демографічний стрибок та, відповідно, збільшення питомої ваги селянства в соціальній структурі Наддніпрянщини призвели до загострення земельної проблеми. Це стало основним цивілізаційним викликом пореформеного часу для селянства. Станом на 1877 р. середньостатистичний селянин українських земель мав у користуванні від 1,4 до 6,5 десятин, але в Полтавській та Подільській губерніях, що безпосередньо граничили з ареалом Єлисаветградщини, цей показник залишався критичним - менше 3 десятин землі^{192*} (додаток В, табл. В.4). Перед початком Столипінської аграрної реформи на один двір припадало 6,7 десятин, що є недостатнім для нормальної життєдіяльності розширеної селянської родини (додаток В, табл. В.4). При цьому заможне селянство, будучи основою продуктивності села та непорушності аграрної традиції, складало статистично маловідчутну частку в загальній структурі селянського стану. За нашими підрахунками, лише 4% дворів Наддніпрянщини можна назвати заможними, тобто з наділами більше 15 десятин землі (додаток В, табл. В.5), а у вимірі приватної землевласності таким був лише 1% селян¹⁹³.

¹⁹⁰ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47: Херсонская губерния. С. 52–53; Т. 16: Киевская губерния. С. 50–51; Т. 32: Подольская губерния. С. 56–57.

¹⁹¹ Каппелер А. Від країни козаків до країни селян... С. 268.

¹⁹² Пораховано за: Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России... С. 20–23

* Для підрахунку використовувалися значення земельних наділів колишніх поміщицьких та державних селян, статистика обшинних селян в документі подана лише в 1 з 9 губерній Наддніпрянщини – Київській, що враховано при обчисленні.

¹⁹³ Пораховано за: Ежегодник России 1905 г... С. 40–66; 96–98; Статистика землевладения 1905 г... С. 130–131.

Наші оцінки свідчать, що в результаті прогресуючого обезземелення станом на 1905 р. близько 44% надільного селянства¹⁹⁴ не могли реалізувати нормальну життєдіяльність, спираючись лише на ресурс наявних наділів. Це слугувало головною причиною відтоку селянства до міст та пошуку зайнятості, альтернативної аграрній. Тож з нашої точки зору абсолютно виправдано називати рух населення в міста перш за все «міграцією з селянським обличчям». Ця ідея знаходить змістову співзвучність з висловом Д. Бровера про те, що людина, яка приходила в місто, в очах сучасників неодмінно поставала в селянському одязі¹⁹⁵. За оцінками Т. Шаніна, в Російській імперії до революційних подій 1917 р. в середньому близько 300 тис. селян щорічно здійснювали внутрішню міграцію до міст, що призводило до поступової руралізації міського способу життя. В цьому контексті міські осередки Півдня станом на момент перепису 1897 р. демонструють найвищий в Наддніпрянщині кількісний показник – 382,6 тис. осіб, або 39,21% всіх селян в міських осередках 9 губерній. Щоправда, в ареалі Херсонської губернії фіксується значення, нижче від середнього – лише 25,56%¹⁹⁶.

Аналогічні тенденції загострення земельної проблеми та збільшення частки малоземельного селянства характерні й для ареалу Єлисаветградщини. Так, в 1858–1886 рр. відбувається різке скорочення землеволодіння на одну душу населення: в Єлисаветградському повіті – з 4 до 2,3, Олександрійському – з 9 до 1,9, Ананьївському з 7,2 до 2,1 десятин землі¹⁹⁷. Наші підрахунки за поземельною статистикою 1905 р. свідчать, що в зазначених повітах на один селянський двір усереднено припадало 6,26 десятин, або 1,57 десятин на душу населення. При цьому 42,83% дворів мали землеволодіння менше за середнє значення¹⁹⁸. Після проведення Столипінської реформи скорочення селянського землеволодіння лише поглибилося: так, дані Статистичного відділу Єлисаветградської Земської управи 1911 р. свідчать про

¹⁹⁴ Пораховано за: Статистика землевладення 1905 г... С. 110–129.

¹⁹⁵ Brower D. R. The Russian City between Tradition and Modernity... Р. 79.

¹⁹⁶ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 16: Киевская губерния. С. 36–39; Т. 8: Волынская губерния. С. 36–39; Т. 13: Екатеринославская губерния. С. 36–37; Т. 32: Подольская губерния. С. 42–45; Т. 33: Полтавская губерния. С. 44–47; Т. 41: Таврическая губерния. С. 40–43; Т. 46: Харьковская губерния. С. 44–47; Т. 47: Херсонская губерния. С. 36–39; Т. 48: Черниговская губерния. С. 50–53.

¹⁹⁷ Осадчий Т. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии... С. 38, 59.

¹⁹⁸ Пораховано за: Статистика землевладення 1905 г... С. 22–25.

критичне малоземелля та безземелля місцевого селянства. За словами упорядника, усереднено «на 1 душу селянського населення не припадає... і однієї десятини надільної землі»¹⁹⁹, а у вимірі приватної селянської землевласності – 27 десятин в одноосібників та 350 – на одне селянське товариство. При цьому, сумарно такі категорії репрезентували не більше 0,6% селянства повіту²⁰⁰. В цих обставинах в селянському середовищі Єлисаветградщини відбувається закономірний поворот в сторону міст з їх фабрично-заводською промисловістю. Така зайнятість була способом подолати матеріальну та земельну скруту або, меншою мірою – повістю відмовитися від аграрної трудової ідентичності. Станом на 1897 р. в субрегіоні Єлисаветградщини селянство складало 7,94% населення Бобринця, 52,47% - Новомиргорода* та 18,89% - Єлисаветграда²⁰¹.

Модернізаційні процеси пореформеного періоду вплинули й на становище міщанства, що перетворилося на міжстанову категорію з розмитими критеріями ідентифікації. У нових соціально-економічних умовах принципи, що юридично оформлювали, категорійно визначали міщанський стан та закріплювали за ним специфічне місце в імперській спільноті, втратили свою актуальність. Якщо у дореформений час основними умовами належності до міщанської спільноти були наявність нерухомого майна, зайняття ремеслом або торгівлею й плата відповідних податків, то після 1861 р. обмеження щодо зайнятості фактично виокремлюється з цієї традиційної тріади. Нове промислове законодавство 1879 р. знімало заборону на індивідуальну роботу ремісників та звільняло їх окремі професійні групи від вимоги записуватися в цехи, що фактично підірвало цехову монополію на професію²⁰².

У пореформений час міщанство фактично отримує свободу у виборі професійної зайнятості. Однак, підкреслюємо, що ріст конкуренції на ринку праці часто не дозволяв його представникам обирати трудову діяльність відповідно до своєї

¹⁹⁹ Ежегодник «Голоса Юга»... 1913. С. 85.

²⁰⁰ Там само. С. 86.

* Наголошуємо, що поданий показник Новомиргорода не можна сприймати як повністю репрезентативний, так як в цьому випадку здебільшого йдеться не про результати механічного приросту, а про станову приналежність місцевого населення від народження.

²⁰¹ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47. С. 36–39, 52–53.

²⁰² Книга вторая. О ремесленной промышленности. *Устав о промышленности*. Санкт-Петербург, 1893. Т. 11, часть 2. С. 55.

професії, вподобань чи фінансової мотивації. Причиною були високі темпи внутрішньої міграції селянства до міст та прогресуюче збільшення чисельності міського населення²⁰³. У 1867–1914 рр. у вимірі європейських частин Російської імперії чисельність міщанства збільшилася з 5,7 млн. до 13,6 млн. осіб. Різкий злам тренду приросту міщанського стану відбувається в період номінального завершення промислового перевороту та індустріального буму (1870–1897 рр.) – на 142 тис. осіб щорічно²⁰⁴ за рахунок високої динаміки внутрішньої міграції та міжстанового переходу. Від революції 1905 р. до початку Першої Світової війни міщанська спільнота європейських губерній імперії в середньому збільшувалася на 250 тис. осіб щорічно (*додаток В, табл. В.6*). Водночас, індукція міщанства слабо впливала на його репрезентацію в міських спільнотах, перш за все – в промислових та губернських центрах як осередках масових трудових міграцій. Наприклад, в Києві їх частка відповідно до перепису 1897 р. складала лише 39,48%, в Харкові – 33,66%, тоді як місто Катеринослав є виключенням з цього тренду – 54,49%. В повітових центрах, позбавлених інтенсивного впливу механічного приросту, міщанська репрезентація була традиційно високою. Так, в Кременчуці вона складала 62,08%, а в Єлисаветграді – 70,84%, що в поєднанні з утвердженням професійної свободи представників цього стану та конкурентності на ринку праці зробить міщанство одним з головних акторів в структурі фабрично-заводського робітництва Єлисаветградщини²⁰⁵.

Спільнота фабрично-заводських робітників в ареалі міст та приміських районів стала новим для імперського середовища соціальним конструктом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Сформувавшись як міжстанова соціальна група під впливом індустріалізації, промислові робітники, однак, не вважалися окремою становою категорією. Переконані, що вже на початку ХХ ст. її можна вважати цілком сформованою спільнотою із специфічною візією повсякденної та трудової культури.

²⁰³ Brower D. R. *The Russian City between Tradition and Modernity...* P. 27, 66–67.

²⁰⁴ Пораховано за: Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* С. 20–21; Население губерний Европейской России по сословиям. 1870 р. *Статистический временник Российской империи...* С. 21–27; Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи... Т. 1. С. 164–171; Ежегодник России 1905 г... С. 40–66; 96–98*; Статистический ежегодник России 1914 г... С.87–89*.

* Дані за 1905 та 1914 р. пораховано за пропорцією Перепису 1897 р. через брак емпіричних даних.

²⁰⁵ Пораховано за: Первая всеобщая перепись населения... Т. 16: Киевская губерния. С. 1, 50–51; Т. 46: Харьковская губерния. С. 1, 60; Т. 13: Екатеринославская губерния. С. 1, 44; Т. 33: Полтавская губерния. С. 1, 58; Т. 47: Херсонская губерния. С. 1, 52.

На практиці більшість робітників належали або до міщанського, або до селянського середовища, що значно ускладнює процес їх статистичного дослідження. Підкреслюємо, що головними джерелами формування робітничої верстви стало малоземельне та безземельне селянство, ремісники, поставлені в складну ситуацію в умовах занепаду цехової організації та інші некваліфіковані представники міщанського середовища, вмотивовані фінансовими причинами та відносною легкістю входження до робітничої спільноти.

Розгляд динаміки чисельності промислового робітництва на основі корпусу фабрично-заводської статистики 1879–1913 рр.²⁰⁶ дозволяє зробити узагальнені висновки про їх місце в соціальному просторі імперії, Наддніпрянщини та субрегіону Єлисаветградщини. Якщо в 1879 р. індустріальні робітники європейського ареалу Росії сумарно налічували 704,1 тис. осіб, то в 1913 рр. – вже 1 млн. 966 тисяч, тобто їх чисельність збільшилася в 2,8 разів*. Альтернативною візією є підрахунок Л. Б. Кафенгауза²⁰⁷, що оцінює чисельність робітництва всієї імперії включно з гірськодобувною промисловістю в 2,8 млн. осіб станом на 1913 р., а кратність приросту – відповідно, в 2,47 разів. За нашими підрахунками, чисельність робітництва Наддніпрянщини протягом зазначеного періоду збільшилася в 3,17 разів – від 104,5 до 332,0 тис. осіб без врахування добувної промисловості. При цьому усереднено 48,04% представників робітничої верстви локалізувалося на Правобережжі з його легкою та харчовою промисловістю, 23,95% - на Півдні та 28,02% - в ареалі Лівобережжя (додаток Б, табл. Б.2).

Незважаючи на видиме відставання чисельності промислового робітництва Півдня від інших ареалів Наддніпрянщини (здебільшого за рахунок відносно низьких

²⁰⁶ Пораховано за: Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 679–695; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. С. 731–755; Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1894. С. 745–760; Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 г.... С. 3–4; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г... С. 34–35; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г... С. 38–39; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности... 1912. С. 8–9; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г... С. 22–23; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г... С. 20–21.

* В 1879–1890 рр. для компаративного контексту використовуються сумарні показники для 50 губерній т. зв. «Європейської Росії», а в 1900–1913 - показник 61 губернії 6 фабричних округів. На цьому проміжку суму виробництва подано лише в 1908 р. Таким чином, динаміка збільшення робітничої верстви може вказувати більшою мірою на загальні тренди. Підхід же до оформлення промислової статистики здебільшого не включає добувну промисловість, що не входила до сфери контролю з боку фабрично-заводської інспекції.

²⁰⁷ Приложение 6. Число рабочих в фабрично-заводской промышленности (в границах бывшей Российской империи). Эволюция промышленного производства России... С. 337–344.

темрів розвитку та неповноти статистичних даних Таврії), Катеринославська та Херсонська фактурно проступали серед губерній Наддніпрянщини за динамікою щорічного приросту робітництва. Так, протягом 1879–1913 рр. робітниче середовище Херсонської губернії щорічно збільшувалося на 1350 осіб, що є найвищим показником в промисловості українських земель, а в діапазоні 1908–1913 рр. – на 3609 осіб щорічно (*додаток В, табл. В.7*). Це показує, наскільки привабливим для інвестування та трудової мобільності був цей ареал, названий Я. Грицаком «українським Клондайком»²⁰⁸.

Головним напрямком промисловості Наддніпрянщини за залученістю робітництва з 20–30 рр. ХІХ ст. стає цукробурякове виробництво, що одне з перших почало пристосовуватися до нових виробничих умов промислової революції. Розвиток галузі для Наддніпрянщини є глибинним економічним трендом: так, в 1890 р. 48,76%²⁰⁹ промислових робітників українських земель були задіяні в цукроварінні, а за матеріалами огляду промисловості 1908 р. – 35,45%²¹⁰. Для порівняння, машинобудування та обробка металів на першому етапі давали хліб близько 10,71%²¹¹ робітників, і лише на зламі першої декади ХХ ст. зайняли місце другої галузі за чисельністю робітництва – 33,42%²¹².

Динаміка чисельності робітництва в ареалі Єлисаветградщини показує, що у вузькому розумінні модерного (фабрично-заводського) розвитку виробництва значним було лише її місто-центр. Так, в 1871–1909 рр. фабрично-заводське робітництво, в рамках статистичної репрезентації не сепароване від т. зв. «кустарних робітників», в Олександрії збільшилося з 68 до 558, Бобринці – з 2 до 448, Новомиргороді – з 18 до 110, а в Єлисаветграді – з 442 до 5098 осіб (*додаток Б, табл. Б.3*), при цьому 2,5 тис. працювали власне у фабрично-заводській промисловості²¹³. Станом на 1912 р., цей показник складав вже 4221 робітників, з них 77%

²⁰⁸ Грицак Я. Нариси з історії України... С. 15

²⁰⁹ Пораховано за: Орлов П., Будагов С. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1890. С. 747–750, 754–755, 757–759.

²¹⁰ Пораховано за: Варзар В. Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. Роздільна пагінація.

²¹¹ Пораховано за: Орлов П., Будагов С. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1890. С. 747–750, 754–755, 757–759.

²¹² Пораховано за: Варзар В. Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. Роздільна пагінація.

²¹³ Там само.

локалізувалося на підприємствах сільськогосподарського машинобудування й лише 7,11% - на мукомельних виробництвах²¹⁴ (додаток В, табл. В.8).

Частка фабрично-заводського робітництва в соціальній структурі спільнот дозволяє зробити висновок, що за консервативними оцінками воно займало 1–2% від населення як Європейської Росії, так і імперії в цілому²¹⁵. Разюча невідповідність його кількісної репрезентації та якісного значення в розвитку економічних процесів є наочним прикладом соціальної асиметрії періоду модернізації. Схожа ситуація склалася й в містах Наддніпрянщини. За нашими підрахунками на основі матеріалів другого огляду промисловості 1908 р.²¹⁶, представники фабрично-заводського робітництва склали близько 2–3% населення Києва, Херсона та Харкова, 4% - Одеси й 6% - Катеринослава. У вимірі великих повітових центрів спостерігається схожа статистична картина: 3% у Бердичиві та Кременчуці, 5% - в Єлисаветграді та 6% - в Черкасах. Найбільший показник серед цієї категорії населених пунктів зафіксовано в Олександрівську – 7% всього населення, що прямо вказує на його прогресуючий індустріальний поступ (додаток В, табл. В.9). Таким чином, описана вище характеристика динаміки чисельності фабрично-заводських робітників Єлисаветграда вказує на виключне значення міста серед решти повітових центрів не лише регіону Півдня, а й земель Наддніпрянщини загалом.

Закріплення за Єлисаветградом центрального статусу в однойменному субрегіоні відбувалося в логіці імперських урбанізаційних процесів, що остаточно надали містам роль диригента економічної модернізації. В дореформений 1856 р. лише 5,6 млн. осіб (близько 9% всього населення) проживали в міській місцевості. До кінця 1913 – останнього року ординарного популяційно-економічного розвитку імперії, - 26,8 млн. осіб проживали в містах, або 15% в абсолютному еквіваленті. Пропорційно до загальноімперської динаміки змінилась частка міського населення Наддніпрянщини – від 1,2 млн. в 1856 р. до 4,9 млн. жителів в 1914 р. (додаток Д, табл. Д.1).

²¹⁴ Пораховано за: «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

²¹⁵ Миронов Б. Российская империя: от традиции к модерну... Т. 1. С. 410.

²¹⁶ Пораховано за: Варзар В. Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. Роздільна пагінація.

Високі темпи урбанізації Єлисаветграда у пореформений час є відображенням відповідних процесів у регіоні Півдня (39,0% міського населення Наддніпрянщини) та власне Херсонської губернії. За 1856–1914 рр. чисельність міського населення південних губерній виросла в 4,67 разів – від 451 тис. до 2 млн. 106 тис. жителів. При цьому в ареалі Херсонської губернії усереднено локалізувалося 52,23% міст Півдня. Рівень урбанізації тут був найвищим в Наддніпрянщині - 21,37% (231,5 тис. осіб) в 1856 р. та 29,87% (1 млн. 118 тис. осіб) в 1914 р. (додаток Д, табл. Д.1). Головний урбаністичний ареал Півдня та його регіональний центр – місто Одеса, - станом на 1914 р. збільшився майже вчетверо порівняно з рівнем 1867 р., досягнувши 481,5 тис. жителів, індустріальний Катеринослав – в 9,4 рази (211 тис. жителів), Херсон – вдвічі (96,1 тис. осіб), Миколаїв – в 1,4 рази (більше 98 тис. осіб), Єлисаветград – в 2,4 рази (77,5 тис. осіб) (додаток Д, табл. Д.2). Таким чином, динамічність промислового поступу пропорційно впливала на збільшення чисельності населення міських осередків та їх значення в локально-регіональному вимірі. Це дозволило Єлисаветграду зайняти місце одного з головних адміністративних та соціально-економічних центрів Півдня.

Отже, макросоціальне середовище, що склалося в ареалі Єлисаветградщини кінця XIX – початку XX століття, суттєво вплинуло на формування робітничої верстви цього субрегіону. Демографічний вибух в середовищі селянства, загострення земельної проблеми й високі темпи урбанізації стимулювали масову міграцію селян до міст, що призводило до їх інтеграції в середовище фабрично-заводського робітництва. Водночас міщанство, втративши монополію на ремісничу діяльність, зіткнулося з конкуренцією на ринку праці в міських спільнотах. Робота ж в промисловому виробництві була формою подолання цих труднощів. Поєднання соціальних, демографічних факторів та урбанізаційного тренду визначило перебіг індустріалізації субрегіону й утвердження робітничої верстви як нового соціального явища в його ареалі.

Робітнича верства Єлисаветградщини формувалася в умовах впливу специфіки *макрокультурного середовища* ареалу Півдня. Визначальним чинником соціокультурного розвитку субрегіону став феномен пограниччя, що спирався на

тривалу історичну традицію фронтального статусу цих територій. Складний синтез української селянської ідентичності Центральної Наддніпряни, історичної спадщини Нової Сербії та поліетнічного колориту Північного Причорномор'я, посилений фактором «смуги осілості», зумовив формування унікального етнокультурного простору. Його функціонування відбувалося у динамічній системі координат «діалог – конфронтація – взаємообмін», де кожна етнокультурна група імплементувала в міське середовище власні релігійні та побутові практики. Внаслідок такої взаємодії відбувалася не лише суміш традицій, а й продукування якісно нових, гібридних соціокультурних форм.

Розгляд етнокультурної ситуації земель, що оточували Єлисаветградщину, дозволяє простежити різкий контраст між виразною українськістю аграрної периферії та містами як осередками переважно російської та єврейської етнокультурної ідентичності. Так, в 1897 р. на теренах 7 повітів, що фрагментарно утворювали просторовий концепт Єлисаветградщини, українське населення усереднено складало 78,99%. При цьому, в Олександрійському, Уманському, Звенигородському та Чигиринському повітах – від 85 до 89%, а в Єлисаветградському як ядрі субрегіону – лише 66,13% за рахунок більшої кількості міських осередків. З цієї ж причини в повіті спостерігалася найбільша з територіальної вибірки чисельність російського населення – 15,23% при середньому показнику в 6,29% всіх обивателів, а на євреїв припадало в середньому 9,29% населення повітів (додаток Е, табл. Е.1).

Якісно інша статистична картина спостерігається, обмежуючи оптику аналізу виключно населенням міст. Так, частка українців складала усереднено 40,46%, росіян – 16,80%, а євреїв – 36,40%. При цьому в містах Єлисаветградського та Олександрійського повітів українці склали 32,75% та 43,08%, росіяни – 29,71% та 35,14%, а євреї – 33,12% та 19,96% відповідно. Власне в міському контурі Єлисаветграда проживало 23,6% українського населення, 34,6% - російського та 37,8% - єврейського²¹⁷ (додаток Е, табл. Е.1). Особлива ментально-світоглядна картина жителів міст субрегіону доповнювалася й строкатою релігійною

²¹⁷ Пораховано за: Первая всеобщая перепись населения... Т. 47: Херсонская губерния. С. 36–39, 52–53; Т. 16: Киевская губерния. С. 88–91; Т. 32: Подольская губерния. С. 98–101.

репрезентацію, де в рамках одного міського середовища співіснувало православ'я, юдаїзм, старообрядство, католицизм, протестантизм, іслам, караїмізм та штундизм. Соціальна група іноземних громадян та підданих в економічній структурі міст відіграла вирішальну роль як основний актор торгової діяльності та фабрично-заводського виробництва.

Варто наголосити, що в умовах поліетнічності субрегіону місцеве населення не втрачало своєї української ідентичності, в тому числі завдяки культурному впливу населення навколишніх губерній. Так, в Єлисаветградському повіті вихідці з Київської губернії склали 55,81%, Подільської – 13,69% та Полтавської – 7,46% всього немісцевого населення²¹⁸. При цьому маємо відзначити, що відносно низький показник українського населення не є прямою передумовою для висновку про слабкість динаміки розвитку українського культурного життя. Прикладом слугує й центральне місто субрегіону – Єлисаветград, що завдяки феномену «Театру кориферіїв» та українофільського громадівського руху стало провідним центром українства не лише регіону Півдня, а й всього ареалу Наддніпрянщини.

Визначальним в процесі становлення Єлисаветграда як значного центру української культури є й вектор культурної взаємодії міста: якщо в економічному плані міська економіка тяжіла до південних міст, перш за все – Одеси, то в культурному вимірі рельєфно проступає зв'язок українофільського руху з Центральною (Полтава), Північною Наддніпрянщиною (Київ) та Слобожанщиною (перш за все – Харковом).

Таким чином, робітничі осередки Єлисаветградщини та її міста-центру функціонували як своєрідні інкорпораційні простори, де відбувалася тісна взаємодія українських, російських та єврейських впливів. Співіснування представників різних культур у межах трудових колективів формувало специфічний фон, що вимагав від робітництва обрання дієвої стратегії взаємодії: від групової консолідації задля захисту власної ідентичності (етнічної поляризації) до налагодження кроскультурного діалогу та вироблення практик етнічної толерантності.

²¹⁸ Пораховано за: Первая всеобщая перепись населения...Т. 47: Херсонская губерния. С. 41.

Висновки до другого розділу.

1. Становлення робітничої верстви Єлисаветграда відбувалося під всеохоплюючим та сталим впливом макросередовища Російської імперії другої половині XIX - початку XX ст., тому цей процес неможливо розглядати ізольовано. Сукупний вплив політичних, економічних, соціальних та культурних вимірів макросередовища формував системне тло та визначав загальні умови, в яких відбувалися модернізаційні процеси, ставши каталізатором появи нової професійної спільноти - промислового робітництва.

2. В рамках аналізу специфіки цього впливу було виділено соціально-просторовий конструкт Єлисаветградщини, що не обмежується адміністративними кордонами одного повіту, охоплюючи периферії шести повітів Херсонської, Київської та Подільської губерній. Цей субрегіон сформувався навколо Єлисаветграда як міста-центру, що відіграло роль локального економічного та урбаністичного ядра.

3. Вплив макрополітичного середовища на цей ареал характеризувався переходом від консерватизму до ліберального тренду, що призвело до значної політичної поляризації суспільства. Слабке проникнення центристських ідей у робітниче середовище спричинило поширення діаметрально протилежних ідеологій: від соціалістичних до ультраконсервативних рухів («Союз російського народу») й політичного індивідуалізму.

4. Макроекономічне середовище відіграло ключову роль у формуванні промислового робітництва Єлисаветграда. Перебіг та завершення промислового перевороту призвели до створення постійний попиту на робочу силу. Розвиток залізничного сполучення інтегрував субрегіон у загальноімперський ринок та перетворив його на важливий логістичний центр, а державна політика протекціонізму та залучення іноземних інвестицій забезпечила притік капіталу в галузь сільськогосподарського машинобудування Єлисаветграда. Саме іноземні підприємства стали місцем концентрації основної маси промислового робітництва міста.

5. Поповнення складу промислового робітництва забезпечувалося динамікою макросоціального середовища. Його головною ознакою став демографічний вибух та, як наслідок, аграрне перенаселення. Критичне малоземелля селянства Єлисаветградщини та скасування монополії міщан на професію в умовах занепаду цехової системи зробило їх основними акторами поповнення робітничої верстви як основної міжстанової групи міського середовища.

6. Специфіку соціокультурної ситуації всередині робітничої спільноти визначало макрокультурне середовище, що базувалося на історичній традиції фронтірності Єлисаветградщини, доповненої впливами належності цього ареалу до «смуги осілості». Робітниче середовище формувалося як простір інтенсивного діалогу між домінуючими українським, російським та єврейським населенням, що вимагало вироблення механізмів співіснування в умовах поліетнічних колективів підприємств.

Комплексний вплив зазначених вимірів макросередовища зумовив специфіку кількісної динаміки, соціальної та етнічної структури промислового робітництва Єлисаветграда, що стане предметом розгляду наступного розділу.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД РОБІТНИЦТВА

На відміну від процесів формування та утворення робітничої верстви, розглянуті нами в контексті впливів макросередовища, дослідження соціальної стратифікації та етнічного складу робітництва потребує переходу до оптики мікросередовища. Йдеться про сукупність безпосередніх умов та локальних соціокультурних практик, що формували життєвий світ промислових робітників, визначали характер їхніх щоденних взаємодій та специфіку світосприйняття. Воно являло собою найближчий до робітника соціальний простір, у межах якого здійснювалася робітнича повсякденність та закріплювалися притаманні їй колективні установки, поведінкові моделі та культурні стереотипи. В широкому сенсі під мікросередовищем мається на увазі соціально-просторовий контур Єлисаветграда, а у вузькому – безпосереднє соціальне оточення робітників на рівні окремих індивідів, сім'ї та виробничого колективу.

Основним завданням цього розділу ми вбачаємо стратифікацію представників промислового робітництва Єлисаветграда за уніфікованим алгоритмом характеристики будь-якої соціальної групи – чисельністю та галузевою структурою професійного залучення, статево-віковою стратифікацією, географічно-адміністративним, станово-етнічним походженням, матеріальним забезпеченням, грамотністю, - й специфічними, власне робітничими аспектами – кваліфікацією та терміном найму. Реалізація поставлених завдань є необхідним ключем до розуміння дослідницьких проблем наступних розділів – трудового, побутового повсякдення, родинного життя представників цієї соціальної групи та їх дозвілля. Отже, перейдемо до першої складової алгоритму характеристики – питання чисельності та галузевої структури промислових робітників Єлисаветграда.

Дослідження динаміки зміни чисельності робітничої верстви Єлисаветграда потребує поєднання корпусів фабрично-заводської та податкової статистики. Складність цього процесу полягає у розмитості критеріїв, за якими підприємства

відносили до фабрично-заводської промисловості, їх поєднання з ремісницькими виробництвами в рамках статистичного висвітлення. Тим не менш, матеріали, що подавалися як доповнення до щорічного звіту губернатора Херсонської губернії, скориговані нами відповідно до об'єкту дослідження, дозволяють зробити наступні висновки про чисельність промислового робітництва (*додаток Ж, табл. Ж.1–Ж.4*). У 1876–1912 рр. кількість робітників зросла в 5,2 рази - з 807 до 4165 осіб, або від 0,84% до 6% населення Єлисаветграда. Таким чином, в процесі збільшення робітничого представництва відповідно до динаміки зміни його чисельності доцільно виділити три періоди: 1) 1876 – 1890 рр., що характеризується мінливістю динаміки з скороченням нижче початкового рівня під впливом кризових процесів в економіці Півдня та всієї Російської імперії; 2) 1891-1905 рр. – вихід на стабільну позитивну динаміку збільшення робітничої репрезентації; 3) 1906-1912 – період різкого росту чисельності промислових робітників, що вказує на найбільшу інтенсивність індустріального розвитку міста*.

Розгляд робітничої верстви під кутом основних галузей, де були задіяні її представники, дозволив нам отримати наступну статистичну картину (*додаток Ж, табл. Ж.5*). Протягом 1876–1890 рр. в обробці тваринної продукції, що була традиційною сферою промислової діяльності Єлисаветграда в період до інтенсифікації індустріального розвитку міста, працювало від 15,2% до 24,2% робітників, перш за все – на салотопних підприємствах (17,0% станом на 1890 р.). Однак, в 1891–1912 рр. сумарна частка цих галузей різко скорочується від 6,5% до 0,2%, що наочно демонструє зміну промислової спеціалізації Єлисаветграда на борошномельну галузь та обробку металу. Станом на 1891-1895 рр. підприємства, що переробляли рослинну продукцію досягли піку робітничої репрезентації – 34,9%, при цьому 21,9% з них були задіяні на міських млинах та крупчатках. З іншого боку, попередній період 1886–1890 рр. був піковими для чисельності робітництва тютюнових фабрик (9,4%), винокурних й спиртоочисних підприємств (4,1%), що в

* Чисельність промислових робітників Єлисаветграда пораховано за корпусом доповнень до річного звіту губернатора – «Обзор Херсонской губернии», - а також податковою статистикою Єлисаветграда. Повна номенклатура подана в тематичному додатку.

подальшому мали постійну тенденцію до стагнації та скорочення складу найманих робітників. Лідерами ж за чисельністю робітництва в 1876–1880 рр. була галузь обробки мінеральних речовин (32,8%, з них – 17,6% на цегляних й 9,0% на черепичних підприємствах) та т.зв. «змішані виробництва» - 32,2% всіх робітників міста (перш за все – на парових лісопильнях (7,1%) та на механічних, чавуноливарних заводах й підприємствах з виготовлення сільськогосподарських машин (9,7%). У динаміці подальшої кількісної репрезентації робітництва саме ця галузь стане флагманом як найбільш трудомістка, де протягом 1890–1912 рр. в середньому локалізувалося майже половина всіх робітників Єлисаветграда, тоді як чисельність їх на цегельних заводах скорочується до 7,7%, а на млинах та крупчатках - до 7,2%, відповідно. Третьою за чисельністю галуззю, що була відносно новою для міської промисловості, стало типографське виробництво, що з'явилося в корпусі статистики лише в 1891–1895 рр. та демонструвало стабільний розвиток – від 3,7% у 1895 р. до 3,6% всіх робітників Єлисаветграда в 1912 р. Саме за типографським виробництвом, млинарською справою, цегельним виробництвом, а особливо - заводами сільськогосподарських знарядь, - після початку активної індустріалізації промисловості закріпилася роль основних виробництв, де локалізувалася найбільша чисельність робітників²¹⁹.

Таким чином, динаміка чисельності промислових робітників Єлисаветграда характеризувалася мінливим характером перебігу, набувши стабільно позитивного приросту під час інтенсифікації розвитку фабрично-заводського виробництва в 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. В результаті цього процесу відбулася зміна структури зайнятості робітників – від домінування обробки тваринної продукції як традиційної галузі міста до переважання борошномельного виробництва, аграрного машинобудування й механічних підприємств. Ці виробничі кластери, а особливо – заводи сільськогосподарських знарядь, де в 1890–1912 рр. знаходило роботу близько половини всіх робітників, - відігравали провідну роль у формуванні робітничої верстви міста на етапі активного промислового розвитку Єлисаветграда.

²¹⁹ Там само.

Питання географічної репрезентації фабрично-заводського робітництва Єлисаветграда, за нашим переконанням, доцільно розглядати з точки зору гіпотези домінуючого переважання місцевого населення – тобто, міських обивателів Єлисаветграда, - та поступового збільшення репрезентації представників навколишніх волостей Єлисаветградського та Олександрійського повітів. Такий перебіг цього процесу логічно корелює з характером розвитку міської промисловості та її індустріалізаційних тенденцій, що в 70-80х рр. XIX ст. потребувала долучення перш за все кваліфікованого робітництва з числа місцевих ремісників, а рівень організації виробничого процесу та його обсяги ще не вийшли на етап активного найму прийшлого робітництва. Брак статистичного матеріалу, який би охоплював окреслений період, не дозволяє нам уточнити це припущення безпосередньо цифровим матеріалом. Однак, подальший розгляд динаміки повністю підтверджує його.

Перший репрезентативний масив даних, отриманий нами на основі екстраполяції професійної статистики та адміністративно-географічного походження населення Єлисаветграда в матеріалах Перепису 1897 р. показує, що 56,59% всіх робітників міста були уродженцями Єлисаветграда та однойменного повіту, 19,84% народжені в інших повітах Херсонської губернії та 23,57% - в інших губерніях – переважно, Київській, Катеринославській, Полтавській та Подільській²²⁰. Однак, такий підхід є відносно умовним та не дозволяє деталізувати географію представників робітничої верстви. Однією з перших галузей міста із залученням прийшлого робітництва, окрім сільськогосподарського машинобудування, було цегляне виробництва – показником цього слугує згадка на сторінках газети «Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления» про роботу на цегельні Тростянецького групи селян з Гомельського повіту Могилевської губернії, що в травні 1898 р. відбули додому²²¹ – вочевидь, щоб встигнути до початку зібрання літнього врожаю. Можемо стверджувати, що для більшості підприємств галузі були характерні аналогічні тенденції, хоча самі промисловці не визнавали наявність

²²⁰ Первая всеобщая перепись... Т. 47: Херсонская губерния. С. 36–41, 201.

²²¹ *Ведомости Єлисаветградского городского общественного управления*. 1901. 29 март. С. 2.

прийшлого робітництва через необхідність побудови житлових споруд для них²²². Зокрема, на підприємстві Товариства механічного виробництва цегли в 1902 р., окрім місцевих, були задіяні робітники з Курської губернії²²³.

Точнішу статистичну картину отримуємо, проаналізувавши корпус переписів в рамках підготовки до формування списків міських виборців до Державної Думи за 1906 та 1912 рр., віднайдені нами серед матеріалів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКіроО)²²⁴. Так, у 5 підприємств, охоплених реєстром 1906-1907 рр.* – механічного заводу А.Л. Шкловського, машинобудівного заводу К.К. Краузе, заводу сільськогосподарських машин «Е. Бургард і К», типографії М. А. Гольденберга та заводу сільськогосподарських машин «Р. і Т. Ельворті», - або сумарно у 871 особи зазначена інформація, що дозволяє проаналізувати походження представників робітництва на основі географії видачі документів для здійснення внутрішньої мобільності. Так, за нашими підрахунками на основі критерію губерніальної репрезентації 734 особи (84,27%) були уродженцями Херсонської губернії, 40 осіб (4,59%) – Київської, 12 осіб (1,38%) – Подільської, 11 осіб (1,26%) – Полтавської, по 8 осіб (0,92%) – Орловської та Воронежської, 7 осіб (0,8%) – Радомської, по 5 осіб (0,57%) – Харківської та Волинської, тоді як решта – 31 особа (3,56%), - сукупно представляли 17 губерній та 1 область Російської імперії з середньою репрезентацією від 1 до 3 робітників (*додаток К, табл. К.1, рис. К.1*). Таким чином, за адміністративно-територіальною приналежністю територій, куди були приписані робітники Єлисаветграда в 1906–1907 р., 93,46% були уродженцями Наддніпрянщини, 4,25% - власне російських губерній та по 1,15% - Царства Польського й Північно-Західного краю. Відповідно до оптики повітової приналежності з найвищою репрезентацією робітництва, 643 особи (73,82%)

²²² ДАКіроО. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 24.

²²³ ДАКіроО. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 11.

²²⁴ Пораховано за: ДАКіроО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. 25 арк.; ДАКіроО. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. 27 арк.; ДАКіроО. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. 153 арк.

* З усіх цenzових обмежень виборчого законодавства укладачі списку 1906-1907 рр. на практиці використовували лише категорія статі (тому робітниця не абсолютно не представлені), віковий (враховувалися робітники, старші 25 років) та майновий (володіння нерухомим майном або плата квартирної збору), тому список демонструє високий рівень репрезентації робітництва охоплених підприємств.

належало до Єлисаветградського, 79 осіб (9,1%) – до Олександрійського та 19 осіб (2,18%) – до Чигиринського повітів^{225**} (додаток К, табл. К.2).

Аналогічні тенденції географічної репрезентації фабрично-заводських робітників в 1909-1911 рр. спостерігаються на основі анкетних матеріалів машинобудівного заводу Товариства «В.А. Яскульський»²²⁶, що не був представлений в елекційних списках 1906-1907 рр. Так, серед 475 робітників 388 осіб (81,68%) представляли Херсонську, 32 (6,74%) – Київську, 12 (2,53%) – Полтавську, 10 (2,11%) – Подільську, 6 (1,26%) – Катеринославську, по 4 особи (0,84% відповідно) – Харківську, Чернігівську та Варшавську губернії. Решта - 15 робітників, - сумарно походили з 10 губерній з середньою репрезентацією від 1 до 3 осіб (додаток К, табл. К.1). Таким чином, в оптиці адміністративно-територіальної репрезентації 458 робітників (96,42%) були уродженцями Наддніпрянщини, однак в решті кейсів спостерігається відмінний від зафіксованого в 1906 р. тренд незначного переважання вихідців з Царства Польського (9 осіб, 1,89%) над робітниками з власне російських губерній (7 осіб, 1,47%), а Північно-Західний край представлений лише 1 особою. При цьому 330 робітників (70,36%) були приписані до населених пунктів Єлисаветградського, 42 (8,96%) – Олександрійського та 10 (2,13%) – Ананьївського повітів Херсонської губернії. Серед робітників, що репрезентували Київську губернію по 6 осіб походили із Звенигородського та Чигиринського й 4 – з Черкаського повітів. Така ж репрезентація – 6 осіб, - характерна для Балтського повіту Подільської губернії (додаток К, табл. К.2).

Реєстр робітників для оформлення списку виборців Єлисаветграда до ІV Державної Думи, складений в травні-червні 1912 р., в контексті адміністративно-територіальної репрезентації є найменш інформативним з усіх використаних нами вище*. Деталізація цього питання характерна лише для переписів заводу

²²⁵ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 6–9, 12, 14–16, 22–22 зв.; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв.–27.

** Деталізація нижчого рівня адміністративно-територіальної приналежності враховує жителів міста, однак ми не виділяємо їх через доцільність привести цю інформацію в частині, присвяченій становій репрезентації робітництва.

²²⁶ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

* Списки 1912 р. відрізняються фактичною відсутністю вікового цензу при створення перепису робітництва підприємств Єлисаветграда, однак ця інформація була подана лише для окремих фабрик та заводів, а чернетка, збережена в ДАКіро, дійшла до нас в неповному вигляді та з великою кількістю незаповнених сторінок.

землеробських машин та млинів А.Л. Шкловського, парового млина М.А. Барського, заводу сільськогосподарських машин Товариства Р. і Т. Ельворті, хоча рівень заповненості перепису цього підприємства був вкрай низьким (менше 1% від сумарної кількості робітників заводу). Таким чином, серед 236 осіб із зазначеним географічно-адміністративним походженням, 174 (73,73%) були вихідцями з Херсонської, 30 (12,71%) – з Київської, 7 – з Подільської, 5 – з Чернігівської та по 4 – з Варшавської та Тульської губерній. (додаток К, табл. К.1). Сумарно ж, представники Наддніпрянщини налічували 233 особи (94,49%), власне російських губерній та Царства Польського – по 5 осіб, ще 3 особи походили з Північно-Західного краю. У повітовому вимірі найбільше представництво цілком очікувано мав Єлисаветградський (152 робітника, 64,41%), Черкаський (17 робітників, 7,20%) та Олександрійський (13 робітників, 5,51%) повіти²²⁷ (додаток К, табл. К.2).

Отже, кількісний аналіз географічно-адміністративної приналежності промислових робітників Єлисаветграда засвідчив, що місцеве населення в їх складі тотально домінувало. Упродовж досліджуваного періоду частка уродженців Єлисаветграда та однойменного повіту стабільно перевищувала 70%, а загалом вихідців із Херсонської губернії – 80–85%. Поява робітників з інших українських губерній, передусім Київської, Подільської, Полтавської та Катеринославської, фіксується ще з кінця ХІХ ст., але усереднено не перевищує 10–12%. Отриману частку представників власне російських губерній, Царства Польського й Північно-Західного краю можна розглядати як суто епізодичну присутність (1–4%). Така структура засвідчує локальний характер формування індустріального робітництва міста з поступовим розширенням географії мобілізації трудових ресурсів під час інтенсифікації промислового поступу на початку ХХ ст.

Визначення етнічної приналежності робітництва є важливою складовою для розуміння культурно-світоглядної атмосфери всередині робітничої спільноти Єлисаветграда та значення міграційних процесів в контексті його поповнення. Водночас, така характеристика представників промислового робітництва може бути

²²⁷ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153.

лише гіпотетичною, так як критерій етнічної приналежності (національності) не потрапляв в оптику фабричної статистики та внутрішнього діловодства промислових закладів. Зрештою, такі дані не містилися й в паспортних книжках, що слугували засобом ідентифікації особистості та контролю внутрішньої міграції – на перший план в подібних документах завжди виходив аспект релігійної приналежності. Варіант підрахунку етнічної стратифікації, що може претендувати на прийнятний рівень валідності, містять матеріали Перепису 1897 р., неодноразово використовувані нами вище у контексті екстраполяції її показників по відношенню до робітничого середовища міста. За нашими підрахунками, 39,31% робітників Єлисаветграда становили росіяни, 34,00% - євреї та 22,41% - українці. У свою чергу, такі етнічні групи як польська та німецька склали незначну частку - лише 2,88% та 1,41% відповідно. Слід відзначити, що стратифікація етнічного походження за гендерною ознакою виявляє цікаву закономірність: якщо статистична картина серед чоловіків в цілому повторює контури, окреслені нами вище, серед робітниць же найчисельнішою є група єврейок – 127 осіб, або 52,26% всіх жінок, зайнятих в промисловості Єлисаветграда. Для порівняння, росіянки склали 28,40%, а українки - лише 15,64%²²⁸ (додаток К, табл. К.3). Варто наголосити, що такий статистичний зріз створено на основі аспекту визначення рідної мови респондентів перепису, що також не дає нам можливості однозначно ототожнювати отримані результати з аналізом етнічного походження, так як не враховує внутрішню мотивацію відповіді респондента та асиміляційні процеси всередині імперського соціуму. Зрештою, така оцінка з деякими уточненнями може бути прийнята як цілком репрезентативна, особливо в контексті частки євреїв у робітничому середовищі Єлисаветграда через більшу стійкість цієї общини до культурно-релігійної уніфікації. Підрахунки укладачів Короткої єврейської енциклопедії, загалом, слугують підтвердженням висновків Перепису – так, наприкінці XIX ст. більше 500 робітників-євреїв були задіяні на міських підприємствах, що, за нашими підрахунками, становило до 36 %

²²⁸ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47: Херсонская губерния. С. 244–245.

всього робітництва, при цьому в ремісничому виробництві їх кількість була як мінімум шестеро більшою²²⁹.

Подальший аналіз матеріалів 1897 р. наводить на думку, що фактор етнічного походження відігравав важливу роль у виборі сфери й конкретного місця роботи. Так, євреї виявляли схильність найматися здебільшого лише в сфері, традиційно асоційовані з домінуванням єврейських підприємців або безпосередньо для роботи в їх промислових закладах решти міських галузей, але в інших випадках лишалися задіяними відносно слабо. З нашої точки зору, в цьому факті можна вбачати прояв традиційної замкнутості єврейської громади, що реалізовувалася на основі тісних соціально-економічних зв'язків та відчуття персональної відповідальності всередині неї. Безперечно, важливою була й атмосфера солідарності, толерантності та відчуття особистої безпеки на таких підприємствах, де унеможливлювалися або зводилися до мінімуму прояви етнічної дискримінації, характерної для соціуму міст Російської імперії з великою часткою єврейського населення. Так, євреї становили 56,45% чоловіків та 62,71% жінок в обробці рослинних волокон, 75,00% та 100% - в хімічному, 82,69% та 82,35% - поліграфічному, 97,78% та 100% - тютюновому виробництвах, що повністю належали єврейським підприємцям. Всупереч цьому, в решті галузей, де відчутна частина підприємств були єврейськими, спостерігається більше залучення представників інших етнічних груп. Для прикладу, в обробці мінеральних речовин (цегельне виробництво), робітники-євреї становили лише 52,65%, а в обробці тваринної та рослинної продукції (перш за все, на мукомельному виробництві як найбільш трудоемкому в цій галузі) – лише 41,73% всіх робітників²³⁰, хоча 7 з 11 парових млинів міста належали або орендувалися єврейськими підприємцями (додаток К, табл. К.4). На нашу думку, це пов'язано, перш за все, зі специфікою візії важкої фізичної роботи в представників єврейської общини, особливо – в її ортодоксальній частині. Одне з найкращих формулювань її змісту

²²⁹ Пораховано за: Кировоград. *Краткая еврейская энциклопедия*. Иерусалим, 1988. Т. 4: Кабак – Лютер. С. 304; Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии за 1892 год. *Обзор Херсонской губернии за 1892 год...* С. 119; Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1899 году. *Обзор Херсонской губернии за 1899 год...* 1900. С. 116.

²³⁰ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47. С. 244–245.

подає німецький економіст та соціолог В. Зомбарт, вбачаючи в бажанні євреїв «*вчити свого сина чистій та легкій професії*» корені їх схильності до більш інтелектуальної або фізично легшої роботи²³¹.

Тенденція робітників-євреїв уникати важкої фізичної праці та надання переваги інтелектуальним професіям робить такі галузі, як механічні, чавуноливарні та машинобудівні заводи менш бажаними для працевлаштування (на таких підприємствах чисельність робітників-євреїв в 1897 р. не перевищувала 26%), а поліграфічне виробництво – найпріоритетнішою діяльністю, що потребувала більшого рівня технічних знань та грамотності. Радянський письменник О. Д. Поповський, що в рамках художнього нарративу дуже деталізовано описав євреїв Єлисаветграда та його робітничу складову зокрема, вкладає в уста свого героя наступне пояснення його небажання роботи на міських механічних підприємствах: «У своєму місті займатись чорною роботою? Носити брудний, замаслений костюм, ходити вулицями з обличчям, вимазаним сажею, як у сажотруса? Щоб перехожі тицяли в мене пальцями? Ніколи!»²³². Тут же знаходимо вказівку на різке збільшення євреїв-робітників машинобудівних підприємств вже під час Першої світової війни та оригінальне пояснення такої тенденції: «Подивися, яка гарячка пішла на заводах. У Гомберга (мається на увазі машинобудівний та чавуноливарний завод І.М. Гомберга – *Я. Ч.*) працюють одні комерсанти, комівояжери та бухгалтери. Усі відомі люди стоять тепер біля верстака... Заводи дають відстрочку від військової служби. Усі різьбярі та сини рабина працюють тепер на оборону»²³³. Концентрація єврейських робітників на міських типографіях спричинена й практикою залучати на більш дрібних єврейських типографіях Єлисаветграда перш за все синів та близьких родичів самого власника, й лише працевлаштувавши їх зверталися до ідеї найму поденних робітників на більш складну фізичну роботу. Так, київський художник Григорій Якович Хусид, описуючи в інтерв'ю єлисаветградську типографію свого діда Єрухима Хусида, зазначає, що на виробництві працювало лише два найманих

²³¹ Sombart W. v. Die Juden und das Wirtschaftsleben. Leipzig : Duncker & Humblot, 1911. P. 315.

²³² Поповский О. Испытание временем. Москва, 1969. С. 119.

²³³ Там само.

робітника, а решту складали його сини²³⁴. Другою причиною такої ситуації є орієнтованість перелічених галузей на залучення приміського селянства, а в цегельному виробництві – й прийшлого робітництва.

Принцип земляцтва та етнокультурної солідарності відігравав аналогічну роль й в працевлаштуванні поляків та німців – так, найбільша частка робітників польського походження зафіксована в галузі обробки металів (41 особа), де як мінімум три підприємства належали етнічним полякам: вихідцям з Галичини, братам В. А. Яскульському та О. А. Яскульському й німецькому підданому А. С. Жарневичу). 17 робітників-німців працювали в цій же галузі, при цьому заводів німецьких власників в Єлисаветграді на момент перепису було більше, ніж польських – Е. Е. Бургарда, П. І. Кесслера, К. К. Краузе, Б. І. Шмідта, А. А. Гольча.

Хоча євреї й були найбільшою етнічною групою Єлисаветграда на момент перепису, у вимірі робітничої репрезентації її кількісно переважали росіяни. Їх домінування зафіксовано на виробництвах міста з відносно слабкою репрезентацією єврейського робітництва. Так, на підприємствах обробки продуктів тваринного походження 76,74% жінок-робітниць, в галузі обробки металу – 44,98% чоловіків, обробці дерева – 49,80% чоловіків, на міських цегельнях – 53,06% чоловіків та 73,68% жінок, на винокурному виробництві – 65,15% та в екіпажному – 82,46% чоловіків мали російське походження²³⁵ (додаток К, табл. К.4). Якщо відкинути критерій внутрішньої мотивації респондента та асиміляційні тенденції, така статистична картина є можливою за рахунок специфіки етнічної структури Єлисаветграда, що став одним з важливих центрів старообрядців-втікачів з власне російських губерній імперії ще на етапі формування контурів міського осередку навколо фортеці Святої Єлисавети. Свою роль відіграла й яскраво виражена військова функція міста як південного форпосту імперії, а пізніше – місця розквартирування регулярних військових частин й надання військової освіти на основі місцевого кавалерійського училища. В результаті у місто постійно прибували, акліматизовувалися та осідали

²³⁴ Орликова Э. Интервью с Григорием Яковлевичем Хусидом. *Centropa*. С.4. URL: https://www.centropa.org/sites/default/files/person/interview/husid_grigoriyint.pdf.

²³⁵ Пوراховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47. С. 244–245.

представники російського етносу, формуючи місцеву російську етнічну групу. Її число поповнювали й представники прийшлого, сезонного робітництва, що походило з окремих міст та сіл Єлисаветградського та Олександрійського повіту й де значна частина населення була етнічними росіянами через аналогічну військову функцію цих поселень (Новомиргород, Новогеоргіївськ).

Етнічна група робітників українського походження, будучи третьою за чисельністю серед всього промислового робітництва Єлисаветграда, при цьому представлена без значної концентрації в окремих галузях виробництва. Так, в обробці рослинних та тваринних продуктів знаходило свій хліб 138 чоловіків (24,30%) та 24 жінки (30,38%), обробці дерева – 221 чоловік (30,15%). Найбільша чисельність робітників українського походження працювали на підприємствах металообробки – механічних та заводах сільськогосподарських машин та знарядь – 266 чоловіків (28,69% всіх робітників галузі) (додаток К, табл. К.4). Така репрезентація показує, що основою трудової діяльності українців була перш за все важка фізична праця, що не потребує значних спеціальних та технічних знань або дотична до аграрної та, відповідно, в контексті трудової ментальності близька до вихідців з селянського середовища - перш за все, йдеться про роботу на міських млинах. Загалом же, відчутна українськість робітничого середовища Єлисаветграда не підлягає сумніву – так, «артільний батько» та українофіл М. Левицький, що на постійній основі проживав у місті та в питанні поширення артільної організації праці часто взаємодіяв з фабрично-заводськими робітниками, зазначає, що околиці міста, де проживала більшість робітників Єлисаветграда - Балка, Кушівка, Пермське, Соколівські хутори, - «...за звичаями – релігійними, весільними та іншими мають суто український характер». Тут же міститься згадка, що «... на околицях міста весілля, колядки, ходіння із зіркою, «посипання» на Новий Рік, ходіння дітей з «вечерею і т. інше...» є звичним явищем міського повсякдення, «...і ви можете побачити (тут – Я. Ч.) все те ж, що в будь-якому українському селі»²³⁶. Співвідношення ж робітників українського та російського походження за матеріалами перепису викликає серйозні сумніви,

²³⁶ Левитський М. Українська стихія у нашому краї. *Єлисавет*. 1992. 10 червня. С. 1.

однак ми не маємо жодної можливості уточнити реальну частку цих етнічних груп в робітничому середовищі через методологічну специфіку створення джерела.

Отже, розгляд етнічної структури промислового робітництва Єлисаветграда кінця ХІХ – початку ХХ ст. демонструє складну багатонаціональну конфігурацію. За переписом 1897 р., найбільшими етнічними групами були росіяни (39,31%), євреї (34%) та українці (22,41%). Етнічний чинник суттєво впливав на зайнятість робітників: євреї здебільшого обирали фізично легкі або висококваліфіковані професії, а росіяни, як і українці, переважали в традиційних галузях із домінуванням фізичної праці та були більшою мірою представлені в трудомістких галузях - машинобудуванні, металообробці й борошномельному виробництві. Таким чином, етнічна приналежність не тільки формувала культурно-світоглядну атмосферу робітничої спільноти Єлисаветграда, а й визначала специфіку професійних преференцій та характер трудових взаємовідносин на міських підприємствах.

Зміна чисельності та галузевої структури в промисловості Єлисаветграда останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. відобразилася й на гендерно-віковій стратифікації робітничої верстви. Не викликає сумнівів, що протягом досліджуваного періоду міська індустрія являла собою переважно чоловіче середовище, однак при цьому воно не було полишене окремих кластерів виробництв, де працевлаштування робітниць було нормальним, цілком традиційним явищем (*додаток К, табл. К.5*). Протягом 1885–1901 рр. залученість жінок до роботи в промисловості мала тенденцію до поступового збільшення, хоча їх частка в загальній чисельності робітництва й залишалася відносно незначною. Так, у 1885 р. вона досягала лише 0,78% - 4 особи, що працювали на тютюновій фабриці Хунькіна²³⁷. Станом на 1894 р. цей показник складав вже 2,49% - 33 робітниці, аналогічно задіяні в тютюновому виробництві – на підприємствах Ісаака Семеновича Рофе (18 осіб), Арона та Калмана Абрамовичів Бельських (6 осіб) й Якова Ілліча Бакалла (9 осіб)²³⁸. Варто звернути увагу, що при цьому жінки становили 47,14% всього робітництва тютюнових фабрик міста²³⁹.

²³⁷ Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 24.

²³⁸ Фабрично-заводская промышленность России... 1897. С. 958.

²³⁹ Там само. С. 396, 398, 400, 948, 950, 952, 954, 956, 958.

Матеріали статистики зайнятості населення Єлисаветграда за Переписом 1897 р. зафіксували 7,64% жінок (244 особи) серед т.зв. «самозайнятого населення» в галузях, асоційованих з індустрією, однак цей показник не може бути повною мірою репрезентативним через включення в цю цифру як робітників фабрично-заводського, так і ремісницького рівня організації виробництва. Варто відмітити, що отриманий нами результат є близьким до середнього рівня залученості жінок в фабрично-заводській промисловості всієї Наддніпряни, що за підрахунками української дослідниці Л. Смоляр складав 9,1%²⁴⁰, й перевищував відповідний показник в Херсонській губернії – 6,6%²⁴¹. У вимірі окремих сфер роботи перше місце за залученістю жінок займала обробка поживних речових рослинного та тваринного походження - 84 особи, або 11,68% всіх робітників сфери. При цьому такий напрямок, як пекарська справа, залишався традиційно чоловічим через фізичну складність виробничого процесу та графіку роботи. На сьогодні нам вдалося встановити особистість лише однієї з робітниць, що працювали в пекарській справі Єлисаветграда в 1894–1899 рр. – *Олександри Федосіївни Нестеренко*, чорноробки²⁴². На підприємствах обробки волокон (канатна, білошвейна, кравецька справи), що до 1897 р. не були об'єктом висвітлення в зазначених джерелах фабрично-заводської статистики, задіявалися 60 робітниць (49,18%), в тютюновому виробництві - 27 осіб (36,49%), на міських цегельних заводах - 19 осіб (27,14%) та в поліграфічній справі - 17 осіб, або 9,77% всього робітничого складу міських типографій²⁴³.

У 1901 р. найбільша кількість робітниць знаходили роботу у вже традиційних для жіночої праці галузях тютюнового виробництва (60 осіб, або 65,22% всіх задіяних, що на нашу думку вказує на процес його поступового перепрофілювання перш за все на задіяння жіночої праці), обробці волокон (51 особа, 86,44%), при цьому чисельність жінок на цегельних виробництвах (14 осіб, 16,67%) та на типолітографіях (5 осіб, 6,41%) поступово скорочується²⁴⁴. Сумарна ж частка жінок в

²⁴⁰ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього... С. 46.

²⁴¹ Там само. С. 47.

²⁴² Нестеренко Олександра Федосіївна. *Музей з-ду «Ельворті»*. Спр. 6278. Арк. 14. Введено до наукового обігу.

²⁴³ Распределение населения по группам занятий. *Первая всеобщая перепись...* Т. 47. С. 201.

²⁴⁴ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... С. 6–7.

структурі середовища промислових робітників Єлисаветграда в 1901 р. складала 6,59% (132 особи), кількісно збільшившись в 33 рази в порівнянні з початковим рівнем 1885 р. Зазначаємо, що реальне їх число, вочевидь, було дещо більшим за зафіксоване фабричною статистикою, однак найрозвиненіші галузі міської промисловості так і лишилися закритими для перспективи залучення праці робітниць. Така ситуація виходить зі специфіки сприйняття жіночої праці в середовищі промисловців Єлисаветграда, що балансували на межі як об'єктивних, так і суб'єктивних особистих уявлень про переваги та перестороги щодо їх працевлаштування.

Серед промисловців Єлисаветграда, як і в його робітничому середовищі, абсолютно переважали чоловіки, а перебування підприємств у власності жінок можна окреслити суто одиничними випадками*. Патріархальність як визначальна суспільна та міжособистісна характеристика цього часу переносилася й на ведення справ, тому на можливість працевлаштування на міські підприємства в окремих галузях відчутно впливала стереотипність колективного образу функціональності та місця жінки в суспільстві кінця XIX - початку XX ст., що в очах середньостатистичного чоловіка обмежувалися веденням домашнього господарства та вихованням дітей. Навіть той факт, що частина підприємців була іноземцями, тобто носіями інакшого від місцевого ментально-культурного й релігійного світогляду, загалом фактично не змінював відношення до працевлаштування жінок в окремих галузях промисловості Єлисаветграда, так як патріархальність не була суто російським імперським чи локальним українським явищем.

Безперечно, обмеженість залученості жінок до роботи в промисловості Єлисаветграда викликана й суто прагматичними причинами, що полягали в попиті на важку чоловічу фізичну працю та складних умовах роботи, шкідливих для стану здоров'я робітничого складу. Однак, при цьому важливим стримуючим фактором в питанні інтенсифікації найму робітниць було побоювання, що їх наявність в

* Найчастіше жінки отримували підприємства в спадок та здійснювали управління короткий проміжок часу, після чого його брав на себе син або підприємство продавалося чи віддавалося в оренду. Прикладами таких підприємств були чавуноливарний завод Любові Тамм, пивоварня Варвари Іванівни Штейн, завод с/г знарядь Єлисавети Іванівни Бургард, чавуноливарня Амелії Жарневич тощо.

змішаному за гендерною ознакою робітничому колективі буде згубно впливати на робочий процес та створюватиме додаткові конфлікти на особистому підґрунті. В цьому контексті саме в жінках на виробництві вбачалася загроза трудовій дисципліні та причина робітничої турбулентності. Ця проблема виходила з недосконалості організації виробництва в галузях, де жінки були представлені найбільше, зокрема – в тютюновому виробництві. На відміну від добувної промисловості Донбасу та Придніпров'я, в обробній галузі Єлисаветграда жінки та чоловіки не були сепарованими в процесі роботи, що неодмінно породжувало «*бешкет за роботою*» - саме таке формулювання використовує управляючий гільзовою фабрикою Рабіновича, пояснюючи своє грубе відношення до робітниць бажанням «виправити розпущених дівчат...»²⁴⁵. В цьому сенсі симптоматичною є озвучена сучасником, абсолютно хибна стереотипна візія, що саме жінки є головним суб'єктом та, відповідно, єдиним можливим винуватцем цього процесу.

Зрештою, незважаючи на специфіку ставлення до роботи жінок в контексті фабрично-заводського виробництва, вони все ж знайшли та зайняли своє місце в сферах, описаних нами вище. Причинами цього слугували їх об'єктивні переваги для промисловців, що полягали, однак, зовсім не в розумінні їх трудових чеснот, а в можливості економії як в оплаті праці, так і в питанні відшкодування наслідків нещасних випадків на виробництві. Для прикладу, в 1885 р. на міських тютюнових фабриках махорниці отримували в 4,67 рази меншу поденну оплату, аніж чоловіки на аналогічній роботі, і лише в 1,26 разів більше малолітніх робітників²⁴⁶. З цих причин окремі власники підприємств Єлисаветграда були схильними не вказувати факт залученості жінок до роботи, так як це давало можливість уникати відповідальності за робітниць та їх побут й накладених додаткових зобов'язань відповідно до фабричного законодавства – обмеження тривалості робочого дня та заборони використання їх праці в нічних змінах. Подібний випадок, зокрема, описаний фабричним інспектором І. А. Дмитрієвим в 1902 р. на цегельному заводі Хайї Бардах

²⁴⁵ Недовольные. *Труд*. 1910. 15 авг. С. 4.

²⁴⁶ Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 116–117.

– так, по прибуттю на підприємство виявилось, що на ньому працюють жінки, хоча про це не було повідомлено фабричну інспекцію²⁴⁷.

Ще одною яскраво вираженою тенденцією була повна відсутність жінок на механічних та машинобудівних підприємствах Єлисаветграда. На зібранні в 1907 р., присвяченому створенню Професійного союзу робітників заводів, була оголошена ідея внести в статут параграф, покликаний дозволити вступ в організацію осіб обох статей, на що робітники відреагували подивом, зазначивши, що «жінки на заводах тепер не працюють, а тому і в союз вони прийматися не будуть»²⁴⁸. Цікаво, що така ж ситуація спостерігалася й в фабричних лавках, які реалізовували гастрономічні товари та предмети побуту для робітників підприємств. Так, в персонал подібного магазину Спілки споживачів при заводі Акціонерного товариства «Р. та Т. Ельворті» наймалися виключно чоловіки, хоча їх робота часто не задовольняла клієнтів через низький рівень обслуговування та хронічну пиятику²⁴⁹. Таке стійке ігнорування ідеї працевлаштування жінок на позиції, де вони могли б якісно конкурувати з чоловіками та краще виконувати свої обов'язки, показує, що воно базувалося вже не на прагматиці, а на особистих, типово патріархальних переконаннях підприємців та членів заводських адміністрацій. Лише мобілізаційні процеси під час Першої Світової війни поставили власників механічних та машинобудівних підприємств перед необхідністю залучення праці жінок безпосередньо у виробничій сфері, однак навіть ці обставини не виправили тотального перекоосу в бік використання праці чоловіків. Так, в 1915 р. старший фабричний інспектор засвідчує роботу всього 27 жінок на підприємствах металообробки²⁵⁰ навіть в умовах кризової ситуації на ринку праці, викликаній мобілізаційними процесами та поступовим впровадженням державного регулювання економіки.

Таким чином, у 1885–1901 рр. частка жінок у промисловості Єлисаветграда зросла в 33 рази – з 0,78% до 6,59%, вони були зосереджені переважно в тютюновому

²⁴⁷ Журнал № 8 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Октября 19 дня 1902 года. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 138.

²⁴⁸ «Собрание рабочих в зале Трейгора». *Голос Юга*. 1907. 12 июля. С. 3.

²⁴⁹ Протоколи засідань членів спілки споживачів при заводі акціонерного товариства «Р. та Т. Ельворті». *ДАКіро*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 1–61.

²⁵⁰ Краткие сведения о положении фабрично-заводской промышленности в Херсонской губернии за ноябрь 1915 года. 27 нояб. 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 77 зв.

виробництві та обробці волокон. Основними бар'єрами для ширшого їх залучення стали суспільні стереотипи, побоювання конфліктів у змішаних колективах на особистому підґрунті й небажання підприємців змінювати традиційну модель праці, що виключала сепарування за статтю під час виробничого процесу. Натомість нижча оплата праці жінок та уникнення відповідальності за виробничі інциденти робили їх привабливими для роботодавців. Попри деякі зміни в статевій структурі робітництва після початку Першої світової війни, тотальне домінування чоловіків у промисловості Єлисаветграда зберігалось й надалі.

Вікова стратифікація промислового робітництва Єлисаветграда фактично охоплювала всі працездатні категорії населення міста. У 80-х рр. XIX ст. 76,45% робітників належали до «дорослих», при цьому нижня гранична вікова межа цієї категорії значно відрізнялася від сучасного розуміння цього терміну - до неї зараховувалися особи чоловічої та жіночої статі старше 16 р. На противагу цьому, 23,55% робітників зараховувалися до т. зв. «малолітніх», що на практиці тотально репрезентувалися хлопцями у віці 12–15 р., так як використання праці дівчат в джерелі не згадується, принаймні з формальної точки зору. В таких галузях, як пивоваріння, виробництво штучних мінеральних вод та мукомельна справа до роботи долучалися виключно дорослі робітники, що, з нашої точки зору, пов'язане з потребою в знанні технології виробництва, а у випадку роботи на мукомельних підприємствах – й в грубій фізичній силі, що унеможлиблювало працевлаштування підлітків. Необхідність фахового знання технології та відносно вищого рівня грамотності в поєднанні з шкідливими умовами виробництва, що критично впливали на здоров'я малолітніх, обмежували можливість їх роботи й в типографській галузі – лише 16,67% всіх робітників, при цьому на типографії Лемберга і Темкіна – 18,75%.

Водночас, окремі галузі міської промисловості Єлисаветграда, навпаки - були орієнтовані на залучення праці малолітніх. Так, вони склали 42,86% всіх задіяних в столярно-меблевому виробництві (майстерня Шредера), 35,35% - на екіпажних фабриках (заклади П.І. Кесслера та М. Лінденблюма), 26,45% - на тютюнових фабриках (при цьому в закладі Я.І. Баккала – 29,27%, О. Гунькіна – 29,09%). На

міських пекарнях та в кондитерських працювало в середньому 24,00% малолітніх, зокрема на пекарні Коваленка – 33,33% всіх робітників.

Окремого висвітлення потребує вікова стратифікація робітників механічних та чавуноливарних заводів як основної модерної галузі промисловості Єлисаветграда, де сумарно працювало 60 хлопців від 12 до 15 р. - 25,42% всіх робітників галузі. Так, на підприємстві Крафта* малолітні становили 38,46%, Е. Бургарда – 35,00%, а на найбільшому заводі Єлисаветграда - англійців Р. і Т. Ельворті, - лише 18,06% (26 осіб), тобто ставка адміністрації робилася перш за все на працю дорослих кваліфікованих робітників. Схожа статистична картина спостерігалася й в 1881 р. – так, за даними агронома та сільськогосподарського інспектора В.В. Черняєва, учні складали лише 12% всіх робітників заводу, що, на думку автора, було однією з причин організаційно-фінансового успіху підприємства²⁵¹. Таким чином, механічне виробництво та сільськогосподарське машинобудування у 80-х рр. XIX ст. являли собою головні галузі використання праці підлітків, а завод братів Р. і Т. Ельворті – підприємством з найбільшою локалізацією таких робітників, хоча їх працевлаштування й було обмеженим виробничою стратегією власників²⁵² (додаток К, табл. К.6).

В фабрично-заводській статистиці 90-х рр. XIX ст. виокремлення чоловіків та жінок в окрему категорію термінологічно не змінюється, називаючись «дорослими», але по відношенню до дітей вводиться розділення на «малолітніх» та «підлітків» без чіткого уточнення вікових категорій. Як результат, в своїх підрахунках ми будемо керуватися визначеннями, введеними в фабричне законодавство цього періоду – 12–14 років для малолітніх та 15–17 р. для підлітків відповідно. Станом на 1894 р. серед робітників підприємств Єлисаветграда, що потрапили в оптику укладачів промислового показника, 977 осіб (84,52%) належали до дорослих, 164 (14,19%, з

* Це підприємство зустрічається в фабрично-заводській статистиці лише один раз – в звіті фабричного інспектора Київського округу за 1885 р. В подальшому матеріали про діяльність підприємства відсутні. Можливо, мається на увазі прізвище тимчасового орендаря.

²⁵¹ Черняев В. Русское сельскохозяйственное машиностроение: из путевых заметок. Санкт-Петербург : тип. В. Демак., 1881. С. 7.

²⁵² Вікову стратифікацію робітників Єлисаветграда в 80-х рр. XIX ст. пораховано за: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 22, 24, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 41.

них 10 - дівчат) – до підлітків та лише 15 (1,3%, з них 8 - дівчат) – до малолітніх. В порівнянні з попереднім періодом, варто наголосити на збільшенні залученості дорослих робітників на основі інтенсифікації розвитку механічної та машинобудівної промисловості міста. Серед 803 робітників цих підприємств лише 144 (17,93%) належали до категорії хлопців 15–17 р. Водночас, з розширенням номенклатури підприємств, в тому числі появою малих виробництв з акцентом на низькотехнологічну працю, всередині цього виробничого кластеру спостерігається диференціація застосування праці підлітків. Так, на заводі Б.І. Шмідта вони склали 64,29%, А.О. Гольча – 43,10%, П.І. Кесслера – 42,59% всієї чисельності робітників відповідно. Для найбільших підприємств галузі характерна зворотна тенденція – 22,22% на заводі В.А. Яскульського та лише 11,25% (45 осіб) - Р. і Т. Ельворті, що показує продовження вище описаного нами тренду*.

Ще однією відмінністю є фіксація початків працевлаштування підлітків в мукомельній галузі, що склали, однак, незначну частку млинарів – близько 1,92% (однак, зафіксовано 5,56% на млині «Дашевський та Сини» й 11,11% - Я. Л. Броуна). Водночас, збільшення залучення дитячої праці (зокрема, дівчат) відбулося й на тютюнових фабриках (35,71%), при цьому на підприємстві І.С. Рофе працював всього 1 малолітній хлопець та 8 малолітніх дівчат, А. і К. Бельських – 5 підлітків-хлопців та 6 дівчат (сумарно становили 68,75% всіх робітників цього підприємства), Я. І. Баккала – 5 підлітків: 1 хлопець й 4 дівчини. Таким чином, ця галузь стала основною, де залучалася праця дівчат – малолітніх та підлітків, - на фабричному рівні організації виробництва. Вони становили 25,71% всіх робітників та переважали в цьому хлопців (лише 10,00%). Інші акцизні галузі Єлисаветграда, такі як пивоварне (заводи Г.Г. Лайера та Г.І. Зельцера) та винокурне (завод Л.Ф. Долинського) виробництва обмежувалися виключно використанням праці дорослих. Чисельність

* За даними джерела, на заводі с/г машин та знарядь Є. І. Бургарда не використовувалася праця дітей та підлітків, хоча ця інформація, з нашої точки зору, не відображає дійсність. Вочевидь, дані про це свідомо не були подані фабричній інспекції.

же підлітків-хлопців в типографській галузі зростає незначно – 18,75% на основі робітників закладу М.А. Гольденберга²⁵³ (додаток К, табл. К.7).

Доповненням до зрізу вікових показників 90-х рр. XIX ст. слугують підрахунки, зроблені нами на основі стратифікації населення Єлисаветграда за критеріями віку та професії в рамках Перепису 1897 р. Відповідно до отриманих показників, серед чоловіків найчисельнішою була категорія 20–39 р. – 1589 осіб (53,72%). Цей же віковий діапазон домінував серед жінок-робітниць – 81 особа (33,97%). Другою за чисельністю серед чоловіків була група робітників 40–59 р. – 619 осіб (20,93% всіх робітників чоловічої статі). Для жінок таке охоплення мали робітниці 17-19 р., яких налічувалося 52 особи (21,68%). Судячи з отриманої нами статистичної картини, в дитячій та підлітковій роботі (12–16 р.) були задіяні 275 хлопців та 44 дівчини (останні – здебільшого в обробці волокон, дерева, пекарнях, кондитерських, на типографіях та тютюнових фабриках), що сумарно становили не більше 9,98% всіх промислових робітників Єлисаветграда. Таким чином, на зламі XIX та XX ст. основною продуктивною силою міської промисловості виступали робітники та робітниці в віковому діапазоні 20–59 рр.²⁵⁴ (додаток К, табл. К.8).

В питанні вікової стратифікації робітників Єлисаветграда початку XX ст. фабрично-заводська статистика не несе детальної інформації та стає другорядною для нашого дослідження, тоді як єдиними джерелами стають елекційні списки для визначення виборщиків до II та IV Державної думи та внутрішня документація обліку на міських підприємствах. Специфіка елекційних джерел 1906 р. дозволяє виділяти лише вікову категорію чоловіків починаючи з 25 років, а частку молодших робітників можна визначити лише узагальнено, без суттєвої деталізації. За нашими підрахунками, частка робітників старше зазначеного віку на підприємствах Єлисаветграда складала 50,79%, а підлітків та дорослих від 18 до 24 років – 49,21% відповідно. Варто зазначити, що основу для перепису 1906 р. склали перш за все підприємства сільськогосподарського машинобудування. Так, на фабриці екіпажів та

²⁵³ Вікову стратифікацію робітників Єлисаветграда в 90-х рр. XIX ст. пораховано за: Фабрично-заводская промышленность России... 1897. С. 396, 398, 400, 948, 950, 952, 954, 956, 958.

²⁵⁴ Вікову репрезентацію робітників Єлисаветграда за Переписом 1897 р. пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47: Херсонская губерния. С. 196–197, 201.

машин П.І. Кесслера налічувалося 57,78% (26 осіб) вище вікового цензу, заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» - 52,64% (619 осіб), машинобудівному заводі А.Л. Шкловського 40,59% (69 осіб). Різко виділяються з цього списку заводи К.К. Краузе та «Бургард Е. і К.» – лише 35% (21 та 42 особи) – відповідно, на цих підприємствах чисельність підлітків та осіб від 18 до 24 р. була найвищою серед всіх підприємств цієї галузі. Сумарно ж, за оцінкою фабричного інспектора І. Дмитрієва, в 1907 р. частка дітей серед робітників машинобудівних заводів Єлисаветграда досягала 25%²⁵⁵. Джерело охоплює й кілька підприємств інших галузей – так, мукомельна справа в списку репрезентуються на прикладі парового млина «А. Д. Барський та Син» – близько 75% (45 осіб), а поліграфічне виробництво – типографія М.А. Гольденберга – 76% (19 осіб) старше 25 років відповідно²⁵⁶ (додаток К, табл. К.9).

Окремої уваги потребує робітнича спільнота машинобудівного заводу Товариства «В. А. Яскульський», так як збереженість документів внутрішнього обліку зі значним статистичним потенціалом дозволяє зробити більш деталізовані висновки про динаміку вікової репрезентації на цьому підприємстві. В 1906 р. з 200 робітників 125 (62,5%) складала категорія підлітків й дорослих від 18 до 24 років та лише 75 осіб (37,50%) були старшими від 25 років. В цій групі найбільшу репрезентацію мали особи 25–30 р. (36,00%) та 31–35 р. (34,67%). Найстаршою зафіксованою віковою категорією серед робітників були особи 46–60 рр., хоча таких робітників налічувалося всього троє – *Савва Мефодійович Шпильовий (46 р.)*, слюсар *Микола Ігнатович Калганов (49 р.)* та чорнороб *Іван Іванович Воронов (55 р.)*. Таким чином, середній вік робітників підприємства в 1906 р. серед вікової групи старше 25 років складав 33 р.²⁵⁷.

На відміну від електоральної статистики, списки робітників підприємства з анкетними даними за 1909–1911 рр. дозволяють отримати максимальну повноту

²⁵⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Т. 11. С. 86.

²⁵⁶ Вікову стратифікацію робітників Єлисаветграда в 1906 р. пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв.–27; Список фабрик и заводов России 1910 г... С. 176, 323, 1000, 1012, 1013; Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. С. 122, 262.

²⁵⁷ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–4.

інформації щодо вікової стратифікації робітників. Приходимо до висновку, що з 493 осіб найбільша частка – 24,54% (121 особа), - належала саме категорії у віці 15–17 р., 22,72% (112 осіб) репрезентували категорію 18–22 р. й 20,49% (101 особа) – 23–27 р., тож усереднено саме представники цих груп становили основний кістяк робітничого колективу підприємства. Представники ж вікового діапазону 28–42 рр. сумарно налічували 28,80% (142 робітника), тоді як решта категорій (з 43 до 62 р.) склали відносно малозначущу частку – лише 3,45% (17 осіб). Найстаршими робітниками підприємства були *ливарник Борис Іванович Стапович, модельник Олексій Фомич Статовський (обоє - 51 р.), токар Іван Тимофійович Рудковський*, згаданий нами вище *слюсар Микола Ігнатович Калганов (обоє – 53 р.) та чорнороб Іван Іванович Воронов (58 р.)*, що, як і Калганов, працювали на підприємстві з березня 1906 р. Відповідно до повноти статистичних даних змінюється й розрахований нами показник середнього віку робітників на підприємстві, що для 1909–1911 рр. становив 25 р., а в категорії старше 25 років – 32 р.. Це показує незначне статистичне «омолодження» цієї групи порівняно з показником 1906 р.²⁵⁸.

Деталізація вікової репрезентації заводського робітництва в 1909–1910 рр. є можливою й для машинобудівного заводу А.Л. Шкловського, де в якості основного джерела вікової статистики використано корпус матеріалів з реєстрації амбулаторних хворих, ведений фельдшером підприємства. Виходячи з нашого аналізу, заснованого на виділенні унікальних записів для уникнення статистичного повтору, найчисельнішими категоріями робітників були особи 18–22 рр. (127 осіб, 28,67%), 23–27 рр. (111 осіб, 25,06%) та 28–32 р. (77 осіб, 17,38% всіх робітників підприємства відповідно). Підлітки (15-17 р.) склали сумарно 49 осіб – 11,06% всіх робітників заводу, тоді як малолітні - менше 1%. Наймолодшим робітникам на підприємстві було 13 (*комірник Бенціон Минарей*) та 14 років (*коваль Сергій Тартиковський, слюсари Андрій Ткач, Іван Антимонов та Анисим Носовський* (вказаний як «робітник» без чіткої професії, в решті випадків, вочевидь, йшлося про учнів майстрів із зазначеною кваліфікацією). Найстаршими робітниками заводу можна вважати слюсарів *Івана*

²⁵⁸ Вікову стратифікацію робітників заводу «В.А. Яскульський» в 1909–1911 рр. пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1-54.

Бубнова (57 р.), Мойсея Чернієнка (51 р.) та «робітника» Григорія Божого (53 р.). Середній вік на підприємстві в 1909-1910 р. становив 26 р., а кількість осіб старше 25 років дещо виросла порівняно з показником 1906 р. - до 46,95%²⁵⁹.

Висвітлення вікової репрезентації міського робітництва Єлисаветграда на заключному етапі ординарного економічного розвитку, злам якого відбувся внаслідок участі Російської імперії в Першій Світовій війні, дозволяє реалізувати перепис робітників для визначення виборщиків до IV Державної думи, створений в травні-червні 1912 р. Звертаємо увагу, що вказівка віку в списку робітників міститься лише для шести промислових закладів міста, охопивши таким чином 1666 робітників. Розглядаючи їх під кутом узагальнення, отримуємо результат, що нагадує загальні тенденції вікової стратифікації початку ХХ ст. – так, основу робітничої спільноти міста складала вікова категорія 28–32 р. (409 осіб, 24,55%), 33–37 р. (306 осіб, 24,37%) та 38–42 р. (259 осіб, 15,55% відповідно). Фіксація праці малолітніх залишається - принаймні, формально, - доволі низькою – лише 3 особи у віці 12–14 р., що працювали в типографії М.А. Гольденберга (*Костянтин Савюк, 14 р.*) та на чавуноливарному й машинобудівному заводі Т. Шопинського (селяни с. Балашівка *Степан Волков* та с. Лелеківки *Федір Майборода*). З нашого погляду, така ситуація в реаліях міської промисловості цього періоду мало відображає дійсність – скоріше, укладачі списків на підприємствах не вказували цю категорію виходячи з функціонального призначення документу, хоча, як видно з наповнення перепису, при його створенні віковий ценз фактично не брався внаки. Підлітки ж (15–17 р.) налічували 90 осіб (5,40%), хоча на таких підприємствах як вище згаданий чавуноливарний й машинобудівний завод Т. Шопинського, завод землеробських машин Ф. К. Кличка, чавуноливарний та механічний завод І. М. Гомберга вони становили в середньому 32–40% всіх робітників. Цілком симптоматичним є і той факт, що на найбільшому підприємстві міста – заводі Акціонерного товариства Р. і Т. Ельворті, - домінуючими категоріями, що становили основу виробничого ресурсу підприємства, були

²⁵⁹ Вікову стратифікацію робітників заводу А. Л. Шкловського в 1909-1910 рр. пораховано за: Книга для записи амбулаторных больных в фабричных приемных покоях Завода А.Л. Шкловского на 1909 год по 29 июня 1910 года. *ДАКіро*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1 зв.–57 зв.

робітники 28–32 рр., 33–37 років (по 395 осіб, 29,00% для кожної групи) й 38–42 рр. (245 осіб, 17,99%). Наголошуємо, що така репрезентація є незначно деформованою через відсутність в переписі підприємства малолітніх робітників, що цілком однозначно працювали на ньому. Особливістю робітничої спільноти заводу Ельворті в 1912 р. є абсолютно нетипова для підприємств Єлисаветграда чисельність робітників старших категорій – так, тут знаходило свій хліб 40 осіб в віці 48–52 р., 20 – 53–57 р., 10 – 58–62 р., 5 – 63–67 р. та 14 – у віці 68–72 р., що жодного разу не зустрічалося в статистичних вибірках за весь досліджуваний період. Така специфіка вікової репрезентації показує особливу цінність спеціалістів з високим професійним досвідом для адміністрації підприємства. Закономірно, що найстарші представники робітничого середовища міста походили саме з цього підприємства – в цій ролі виступають солдат у відставці *Євген Скоробагатько* (79 р.), міщани *Трофим Баланюк* (79 р.), *Григорій Гладкий* (82 р.) та селянин *Захар Черняхів* (86 р.).

Порівняння решти галузей з динамікою вікової репрезентації попередніх років показує, що на типографії М.А. Гольденберга відбулися корективи, які, вочевидь, були лакмусом змін в організації праці всієї поліграфічної галузі Єлисаветграда – збільшення чисельності залучених підлітків. Так, найбільшими групами тут були особи 15–17 рр. та 18–22 рр. (14 осіб, 53,84% сумарної частки всіх робітників закладу). На млині М.А. Барського підлітків серед робітників не зафіксовано, що є продовженням традиційного тренду в мукомельній галузі. Звертаємо увагу, що показник середнього віку робітників міських підприємств залишається фактично незмінним порівняно з 1906–1911 рр. й становить 27 р., при цьому найнижчим він був на заводі Т. Шопинського (22 р.), а найвищим – на заводі Р. і Т. Ельворті (35 р.)²⁶⁰ (додаток К, табл. К.9).

Таким чином, базуючись на результатах нашого аналізу, найчисельнішою віковою категорією робітників Єлисаветграда та, відповідно, основною продуктивною силою на міських підприємствах протягом 1897–1912 рр. була група 20–42 р., а середній вік становив близько 25–27 р. Для залучення дитячої праці

²⁶⁰ Вікову стратифікацію робітників Єлисаветграда в 1912 р. пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 11–15, 26–27, 30–31, 37–153.

протягом 80-х рр. XIX – початку XX ст. характерний процес поступового скорочення – усереднено, від 23 % до 5–10 %, що свідчить про зростання кваліфікаційних вимог й професіоналізацію робочої сили. Водночас специфіка окремих галузей зумовлювала нерівномірну участь підлітків та малолітніх у праці: найвища їх концентрація спостерігалася в тютюновій, деревообробній, кондитерській та екіпажній галузях. Із розвитком аграрного машинобудування та ускладненням технологічного процесу частка підлітків на найбільших підприємствах поступово зменшувалася, проте зберігалася на виробництвах з меншим рівнем технологізації процесу виробництва. Характерною рисою в переддень Першої Світової війни було формування ядра кваліфікованих робітників старшого віку (48–86 р.), особливо на підприємстві братів Р. і Т. Ельворті, що засвідчує становлення заводської традиції та цінність досвідченого робітництва для адміністрації підприємства.

Рівень грамотності промислового робітництва Єлисаветграда на сьогодні не потрапляв в оптику фахового історичного дискурсу. Така ж ситуація спостерігалася протягом усього досліджуваного періоду, тому у своїх висновках ми будемо спиратися як на прямі, так і на опосередковані дані. Орієнтовним показником 90-х рр. XIX ст. для нас виступає матеріал Перепису, за яким неграмотними були 60,39% селян та 50,59% міщан, що проживали в Єлисаветграді на момент його проведення²⁶¹. Ледь не єдиним статистичним підрахунком, що опосередковано вказує на грамотність фабрично-заводських робітників, слугують матеріали народної бібліотеки-читальні при Товаристві поширення грамотності та ремесел – найпопулярнішої бібліотечної установи серед фабрично-заводського робітництва. Так, в 1898/1899 рр. серед її абонентів 239 осіб працювали в фабрично-заводській промисловості, а в 1899–1900 рр. - 261²⁶², що складало 12,4% та 14,0% всіх робітників міста відповідно²⁶³. Однак, такий підхід можна прийняти як репрезентативний лише з певними уточненнями. По-перше, особа з вмінням читати не ототожнюється з повністю

²⁶¹ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47. С. 66–68.

²⁶² Отчет Совета бесплатной народной библиотеки-читальни Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел за 1899/900 год. ДАКіро. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5.

²⁶³ Пораховано за: Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1899 году. *Обзор Херсонской губернии за 1899 год...* С. 116; Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1900 году. *Обзор Херсонской губернии за 1900 год...* С. 143.

грамотною, так як вона могла не вміти писати або допускати критичні помилки при цьому. По-друге, статистика відобразила лише робітників, зацікавлених в саморозвитку та самоосвіті, що здебільшого складає меншу частину всіх читаючих чи й повністю грамотних. В цей же час, вплив другого аргументу не варто переоцінювати, так як більшість фабрично-заводських робітників цікавила в першу чергу періодика, що в цей час ще не була настільки доступною для середньостатистичного обивателя. Схожа статистична ситуація спостерігається й в категорії прийшлого робітництва з адміністративного контуру Херсонської та інших губерній Наддніпрянщини – так, серед зареєстрованих на пунктах Єлисаветграда вихідців з Чернігівської губернії грамотними були лише 16%, з Херсонської – 12% та з Київської – близько 10%^{264*}.

Більш точний показник грамотності (тобто, вміння читати й писати) для робітників сфери сільськогосподарського машинобудування ми отримали, застосувавши аналіз розрахункового кліше в касових книгах заводу Товариства «В. А. Яскульський». Необхідним елементом структури такого запису було вказування ініціалів та особистого підпису робітника, а у випадку його безграмотності цей факт вказувався та зазначалася особа, що здійснила підпис замість нього. Так, в 1902–1903 рр. серед всіх робітників підприємства, що отримували розрахунок при звільненні, 20,08% були повністю неграмотними. В 1911 р. їх частка складала 11,2%, а в 1912 р. – 8,9%. Однак, узагальнений характер критерію грамотності робить такий підхід недостатнім для повного розуміння цієї динаміки, тому звернемося до іншого підходу – виділення частки малограмотних робітників. Їх ідентифікація була здійснена на основі візуального аналізу постановки почерку та наявності орфографічних помилок при написанні. Відповідно до проведених підрахунків, серед всіх осіб, зарахованих до грамотних, в 1902-1903 р. 47,8%, а в 1912 р. – 42,4% мали рівень освіченості, що не дозволяв вільно послуговуватися

²⁶⁴ Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. XIII съезд врачей и представителей земских и городских управ Херсонской губернии в г. Херсоне (10-18 октября 1895 года). Херсон, 1896. С. 80.

* Хоча джерело й враховує перш за все прийшло сільськогосподарське робітництво, незначна його частина, що в результаті залишалася в Єлисаветграді для роботи в промисловості, проходила таку ж процедуру реєстрації, так як це давало безкоштовні місце для відпочинку, харч та медичне обслуговування.

письмом навіть при написанні власних ініціалів²⁶⁵. Це показує, що головною проблемою в спільноті промислових робітників Єлисаветграда була зовсім не неграмотність, а малограмотність. Її неможливо було швидко подолати через байдужість й недостатні зусилля більшості заводських адміністрацій та влади міста в питанні просвіти міських обивателів.

Серед 12 суб'єктів особових справ робітників заводу «Червона зірка», що в 1893-1914 р. працювали на заводах Ельворті, Шкловського, Бургарда, Яскульського, Козубського, Шмідта, Ломазкіна (всі перелічені виробляли сільськогосподарські машини та знаряддя), 11 були грамотними та лише 1 - Порфирій Омельченко, – повністю неграмотним. За місцем отримання освіти, 4 навчалися в ремісничому училищі/школі, 2 – вдома та стільки ж – в народному училищі/школі, 1 – в церковно-приходському училищі та ще в двох випадках місце навчання грамотності не вказане²⁶⁶.

Отже, рівень грамотності представників робітничого середовища Єлисаветграда наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишався відносно низьким. У 90-х рр. ХІХ ст. лише 12-14 % всіх робітників користувалися послугами бібліотеки-читальні Товариства поширення грамотності та ремесел, що, однак, слабо корелює з реальним показником освіченості. Матеріали касових книг заводу Товариства «В. А. Яскульський» дозволяють простежити поступове зниження частки повністю неграмотних робітників в галузі аграрного машинобудування - з 20% у 1902–1903 рр. до 9% у 1912 р., при цьому майже половина тих, кого формально можна вважати грамотними, мали лише елементарні навички письма. Таким чином, основною проблемою в робітничому середовищі була не стільки неграмотність, скільки масова

²⁶⁵ Частка грамотних, малограмотних та неграмотних робітників заводу Товариства «В.А. Яскульський» в 1902–1912 рр. порахована за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 13, 19, 35 зв., 73 зв., 83 зв., 100 зв., 122, 125, 167 зв., 173, 177 зв., 210-211, 227 зв., 229 зв., 235, 239, 243 зв.-244, 247 зв., 252 зв., 257, 272, 279, 287 зв., 298, 324-325, 337 зв., 354, 356 зв., 366 зв., 375, 380 зв., 399 зв., 434 зв., 457 зв., 482 зв., 493, 517-517 зв., 528, 543 зв.-544 зв. (*неграмотні, 1902-1903 рр.*); ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67–68. Арк. 107 зв., 148, 179 зв., 194 зв., 212 зв., 213 зв., 217, 229, 236 зв.-237, 240, 263 (*неграмотні, 1911 р.*); Арк. 409, 418 зв., 421 зв., 429, 430, 447, 459 зв., 461 (*неграмотні, 1912 р.*).

²⁶⁶ Пораховано за матеріалами Музею заводу Ельворті, введеними до наукового обігу: Андросов Алексей Иванович. Спр. 121. Арк. 1; Дьяченко Порфирий Иванович. Спр. 2836. Арк. 8; Дементьев Петр Максимович. Спр. 2365. Арк. 11 зв.; Баркаръ Матвей Степанович. Спр. 372. Арк. 4; Бобков Михаил Алексеевич. Спр. 227. Арк. 3 зв.; Шкант Владимир Григорович. Спр. 10061. Арк. 9 зв.; Чорный Павел Иванович. Спр. 9744. Арк. 3. Чистяков Иван Илларионович. Спр. 9723. Арк. 1; Чимисов Григорий Костянтинович. Спр. 9716. Арк. 9; Чернышов Мирон Харламович. Спр. 9642. Арк. 1; Омельченко Порфирий Максимович. Спр. 6515. Арк. 1; Непомнящий Иван Куприянович. Спр. 6265. Арк. 1.

малограмотність, а фабрично-заводські адміністрації та міська влада не проявляли достатньої ініціативи для покращення цієї ситуації.

Підходячи до стратифікації міського робітництва за критерієм кваліфікації, можна виділити некваліфікованих робітників (т.зв. «чорноробочих» – найменш економічно благополучну групу з найнижчим рівнем поденної оплати праці), кваліфікованих робітників зі спеціальністю (здебільшого – це працівники середнього, рідше високого заробітку, в історіографії названі «середняками») та працівників найвищої кваліфікації – майстрів (поєднували роботу, що потребувала кращих за середньостатистичні навичок з дрібними адміністративними функціями, керуючи групою підлеглих йому робітників). Хоча вони й виконували критично важливу функцію посередника між адміністрацією та виробничою ланкою, чисельність прошарку майстрів займала відносно малу частку робітників підприємств – так, в 1906 р. на заводі Товариства «Е. Бургард і К.» такими були 19,5% робітників²⁶⁷, а на заводі Акціонерного Товариства «Р. і Т. Ельворті» в 1912 р. – лише 1,5%²⁶⁸. Частина ж кваліфікованих робітників та майстрів, що виділялися заробітками, вищими за середні, складала економічну категорію «*робітничої аристократії*». Складний характер переплітання типологізації всередині робітничої спільноти Єлисаветграда робить будь-яке узагальнення нерепрезентативним, тому що ситуація суттєво відрізнялася як в різних галузях виробництва, так і на рівні окремих підприємств у рамках однієї галузі.

Питання кваліфікації тісно переплітається з терміном найму робітників. Так, на підприємствах Єлисаветграда використовувалися три основних терміни найму – поденна (здебільшого, для некваліфікованих робітників), місячна та річна (застосовувалися до найцінніших кадрів, що формували кістяк організації виробництва – кваліфікованих робітників та майстрів)*. Сукупно таких робітників також можна назвати контрактними, так як, на відміну від поденних, вони мали

²⁶⁷ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 21.

²⁶⁸ Пораховано за: Відомості про видачу платні службовцям та робітникам. 1912. ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12; Neutatz D. Pflüge und Dreschmaschinen für die Steppe Verzeichnis der Landmaschinen... P. 26.

* Термін найму відображався й на формі оплати – поденній та місячній. Такі ж підходи, як відрядна та акордна оплата, що застосовувалися на окремих підприємствах міста, виходили за межі описаної нами тенденції та залежали напряму від виконаного обсягу роботи або часу, витраченого на неї.

обов'язково відпрацювати утверджений раніше термін або реалізувати чітко окреслений обсяг робіт. Станом на 1885 р., в типографській справі 80% робітників працювало за помісячним наймом, в тютюновій галузі – 75,44% (при цьому лише 8,77 – за річною). Суттєво відрізнялися підприємства обробки металу, де навіть майстри працювали на основі поденного найму – так, в машинобудуванні та механічному виробництві цей показник складав 72,30%, а в екіпажному – 40,99%²⁶⁹ (додаток К, табл. К.10). Такий підхід спричинив інтенсифікацію трудової мобільності робітників галузі, що дозволяло їм часто змінювати підприємства, в тому числі й повторно повертатися на них. Збільшення чисельності місячних та відрядних робітників характерне й для виробництв, що мали сезонну направленість, зокрема – цегельних та мукомельних. У 1902 р. на заводі Товариства механічного виробництва цегли 3 особи з найвищою кваліфікацією – машиніст, управляючий та пальник, - наймалися на рік, 6 осіб – на місяць (різнороби, працювали в середньому 5 місяців на рік) та 22 – за відрядною формою найму²⁷⁰. На млині братів Сейдерів всі робітники, включаючи чорноробів, наймалися на рік та лише сезонні, найняті на «4 літніх місяці», отримували оплату поденно²⁷¹. На початку другої декади ХХ ст. на найбільшому підприємстві Єлисаветграда – заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», - продовжували проявлятися тенденції, описані нами для підприємств обробки металу в 80-х рр. ХІХ ст. – так, за нашими підрахунками, в 1911 р. лише 1,47% (32 особи) наймалися помісячно²⁷², а в 1912 р. – 1,72% всіх робітників (33 особи)²⁷³.

Рівень матеріального забезпечення промислових робітників Єлисаветграда на сьогодні є невисвітленою проблемою перш за все через відсутність статистичних джерел, що могли б репрезентувати дані із зазначеної проблематики. В рамках нашого дослідження було віднайдено декілька джерел фабрично-заводської статистики за 1885, 1896 та 1901 рр., що дозволяють провести розрахунки та

²⁶⁹ Пораховано за: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 98–99, 116–119, 146–153, 160–163.

²⁷⁰ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 10 зв.

²⁷¹ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 9 зв.

²⁷² Пораховано за: Постанова наради завідуючих відділеннями акціонерного товариства. Список на видачу платні робітникам та службовцям. 5 трав. 1911 р. ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 11 зв.; Neutatz D. Pflüge und Dreschmaschinen für die Steppe Verzeichnis der Landmaschinen... Р. 26.

²⁷³ Пораховано за: Відомості про видачу платні службовцям та робітникам. 1912. ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12 зв.; Neutatz D. Pflüge und Dreschmaschinen für die Steppe... Р. 26.

сконструювати повну картину заробітної плати робітників в зазначений період, тоді як показник заробітку для решти досліджуваного періоду можна подати лише фрагментарно – на рівні окремих підприємств Єлисаветграда (*додаток Л, табл. Л.1*). Однією з перших згадок про рівень оплати праці міських робітників є стаття 1882 р., присвячена відкриттю заводу Ельворті після зведення першого капітального цеху підприємства – так, середня найменша заробітна плата становила 1 руб., а найбільша – 3 руб.²⁷⁴ Звіт старшого фабричного інспектора Київського округу І. О. Новицького засвідчує, що станом на 1885 р. найвищий рівень заробітку дорослих робітників зафіксований в мукомельній галузі та складав усереднено 410 руб. на рік (1,55 руб. поденно), за нею – підприємства сільськогосподарського машинобудування – 315,92 руб. (1,20 руб. поденно), тютюнові фабрики (295,91 руб., 1,12 руб. поденно) та пивоварні (289 руб., 1,10 руб. поденно). Тютюнове виробництво також слугує єдиною галуззю, що подала фабричному інспектору Київського округу дані з оплати праці жінок – усереднено 63,36 руб. річного заробітку (0,24 руб. поденно), що становило 21,4% оплати чоловіків та лише на 28,5% переважало оплату малолітніх. Окрім, цього матеріали фабрики Ісаака Рофе дозволяють скласти уявлення про диспропорцію оплати праці ординарних робітників та майстрів тютюнової галузі – так, останні усереднено отримували 550 руб. на рік (2,08 руб. поденно), а найбільший показник складав 1000 руб. (3,79 руб. поденно), тож старший персонал отримував в 2–3 рази більше за середньостатистичного робітника. Такі ж підприємства, як фабрики мінеральних та штучних вод (0,43 руб. поденно) та міські пекарні (0,36 руб. поденно) мали найнижчий рівень оплати праці серед всіх фабрично-заводських закладів міста. Зазначаємо й той факт, що частина дорослих робітників на цих підприємствах отримували понижену оплату, так як отримували «хазяйський харч» та/або користувалися житловими приміщеннями при виробництвах.

Серед вікової категорії малолітніх робітників та підлітків найкращу оплату отримували робітники машинобудівної та механічної галузей (124 руб. річних, або 0,47 руб. поденно) й на типографіях (84,5 руб., 0,32 руб.). Найгірша ситуація

²⁷⁴ Єлисаветград. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 8 март. С. 2.

характерна для тютюнового виробництва – 49,32 руб. (0,19 руб.), а на екіпажному виробництві рівень оплати не вказувався. Для робітників цієї вікової групи робота перш за все за їжу та можливість користуватися житловими приміщеннями, що знижувало фактичний рівень заробітної плати, зустрічається набагато частіше, аніж у дорослих – так, цей факт відображено майже в усіх сферах промисловості міста, де вони були задіяні, окрім тютюнових фабрик^{275*}.

За матеріалами, виданими старшим фабричним інспектором Херсонської губернії О.О. Микуліним, в 1896 р. найбільшу середньорічну заробітну плату отримували робітники підприємств обробітку металів (258,6 руб. або 0,98 руб. поденно, перш за все йдеться про підприємства сільськогосподарського машинобудування), мукомельного виробництва (237,8 руб., 0,90 руб.) та поліграфії (207,4 руб., 0,79 руб.); найменше – робітники підприємств з обробки бавовни (0,31 руб. на день та 91,7 руб. на рік), круподерних млинів, маслорізного й кефірного виробництва (бл. 83,5 руб., 0,32 руб.) та обробки продукції тваринного походження (77,96 руб., 0,30 руб. поденно відповідно)²⁷⁶.

В складний для економіки Півдня 1901 р., коли промисловість почала оговтуватись від рецесії «голодних років», а з іншого боку – в розпал нової, більш складної кризи 1900–1903 рр. в імперському економічному ареалі, найбільшу середньорічну заробітну плату отримували працівники галузі обробки металів (283,6 руб., 1,07 руб. поденно), обробітку дерева (249,7 руб., 0,95 руб.) та обробітку продуктів тваринного походження (240 руб., 0,91 руб.); найменше – обробітку мінеральної сировини (130,1 руб., 0,49 руб.) та обробки волокон (82,6 руб., 0,31 руб.). Повнота джерела дозволяє деталізувати й спеціалізацію підприємств з найвищою та найнижчою оплатою в місті: найкраща ситуація спостерігається у працівників ремонтної майстерні міського трамваю (322,72 руб. річних або 1,22 руб. поденно), спиртоочисного підприємства (311,71 руб., 1,18 руб.), заводів сільськогосподарських

²⁷⁵ Рівень заробітних плат робітників Єлисаветграда в 80-х рр. XIX ст. пораховано за: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 98–99, 116–119, 146–153, 160–163, 193, 204.

* При розрахунку в якості константи взято тривалість робочого місяця - як 25 днів, а року - як 264 дні.

²⁷⁶ Рівень заробітних плат робітників Єлисаветграда в 90-х рр. XIX ст. пораховано за: Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С.48–49.

знарядь (296,95 руб., 1,13 руб.), винокурного виробництва (273 руб., 1,03 руб.), пивоварних заводів (270 руб., 1,02 руб.), обробки дерева (249,74 руб., 0,95 руб.) та машинобудівних (механічних) заводів (241,37 руб. річних або 0,91 руб. поденно). Отримана репрезентація показує, як кризові процеси в економіці та аграрному секторі впливали на виробничу спроможність, реалізацію продукції та, відповідно, зайнятість й оплату праці підприємств Єлисаветграда, найвразливіших до цих процесів – заводів сільськогосподарського машинобудування, що продемонстрували різке падіння номінального заробітку робітників на 10,2% порівняно з показником 1885 р. На мукомельних виробництвах це падіння було ще відчутнішим, досягнувши близько половини номінального значення – на 48,5%. Найнижчий заробіток отримували робітники чавуноливарних (143,57 руб., 0,54 руб.), цегляних заводів (104,67 руб., 0,40 руб.), тютюнових фабрик (101,36 руб., 0,38 руб.), а на білошвейному виробництві, повністю представленого робітницями (82,76 руб., 0,31 руб.) та особливо - на канатному виробництві (46,88 руб., 0,18 руб.) рівень заробітку був критично низьким²⁷⁷. Таким чином, в 1885–1901 рр. середній заробіток промислових робітників Єлисаветграда зріс з 173,68 руб. до 193,32 руб. – лише на 11,31%, зокрема через вплив кризових періодів в економіці Півдня та Російської імперії загалом. Для порівняння, в Московському фабричному окрузі цей показник в 1901 р. досягав 175 руб., а в Харківському – 191 руб.²⁷⁸.

Окремо зосередимось на корпусі довідкової статистики заробітних плат майстрів та чорноробів міста, що періодично збиралися Єлисаветградською міською управою та дозволяють сконструювати уявлення про середній поденний заробіток 12 найпоширеніших категорій робітників міської промисловості (*додаток Л, табл. Л.2*). У 1898–1912 рр. оплата праці середньостатистичного робітника зазначених професій зросла на 15,1% - з 1,51 руб. до 1,78 руб. При цьому заробіток токарів по дереву збільшився на 22,9% (1,75 руб. - 2,27 руб.), слюсарів – на 21,5% (1,83 руб. – 2,33 руб.), столярів – на 20,2% (1,54 руб. – 1,93 руб.), теслярів – на 19,6% (1,31 руб. – 1,63 руб.),

²⁷⁷ Рівень заробітних плат робітників Єлисаветграда на початку ХХ ст. пораховано за: Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году... С.6–7.

²⁷⁸ Кириянов Ю. Жизненный уровень рабочих России... С. 177–178.

мідників та паяльників – на 18,07% (1,95 руб. – 2,38 руб.), пічників – на 17,8% (1,43 руб. – 1,74 руб.), кочегарів – на 16,7% (1,25 руб. – 1,50 руб.), молотобійців – на 14,8% (1,1 руб. – 1,28 руб.), а чорноробів – на 14,3% (0,72 руб. – 0,84 руб.) відповідно. Оплата праці ковалів же фактично не змінилася – 1,63 руб.²⁷⁹.

Розгляд питання матеріального забезпечення робітників в 1902–1912 рр. можливий лише на рівні окремих підприємств, здебільшого – в галузі металообробки: машинобудування (механічного виробництва) та сільськогосподарських знарядь. Так, на заводі Товариства «В. А. Яскульський» в 1901–1903 рр. кваліфіковані робітники отримували усереднено 1,47 руб. поденно (36,75 руб. на місяць), чорнороби – 0,75 руб. (18,75 руб.), а учні, що вчилися професії – 0,53 руб. (13,25 руб.). У 1905–1907 рр. поденна заробітна плата токаря складала 1,60 руб. (40 руб. на місяць), слюсаря – 1,40 руб. (35 руб.), чорнороба – 0,75–0,80 руб. (18,75–20 руб.), а учень токаря – 0,25–0,50 руб. (6,25–12,5 руб.). Таким чином, оплата роботи чорноробів протягом 1901–1907 рр. була майже вдвічі меншою від кваліфікованих робітників. Аналіз статистики 1912 р. показав ріст усередненого рівня заробітної плати, що складав 1,23 руб. (30,75 руб.) порівняно з 0,92 руб. (23 руб.) в 1901–1903 рр., таким чином збільшившись на 33,70%²⁸⁰ (додаток Л, табл. Л.3). У 1908 р. середній поденний зарібок висококваліфікованого робітника машинобудівного та чавуноливарного заводу А.Л. Шкловського складав 1,62 руб. (40,5 руб. на місяць)²⁸¹. У 1910 р. робітники пекарської сфери Єлисаветграда отримували 18-25 руб. на місяць²⁸² (0,72–1 руб. на день), а підмайстри – 5 руб. на місяць²⁸³ (0,2 руб. на день). На заводі сільськогосподарських знарядь Товариства «Е. Бургард і К.» дорослий кваліфікований робітник отримував поденно до 2,47 руб.²⁸⁴. У 1911 р.

²⁷⁹ Усереднений поденний зарібок 12 категорій промислових робітників Єлисаветграда в 1898–1912 рр. пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 2–3, 27–28, 51–52, 85–86, 110–111, 135–136, 171–172, 196–197, 222–223, 257–258, 281–282, 306–307; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 4–5, 30–31, 53–54, 89–90, 112–113, 155–156, 168–169, 220–221, 238–239, 259–260, 282–283, 303–304; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 2–3, 16–17, 38–39, 50–51, 62–63, 84–85, 96–97, 118–119, 129–129а, 150–151, 161–162, 171–172.

²⁸⁰ Усереднений рівень зарібних плат робітників механічного заводу Товариства «В.А. Яскульський» пораховано за: Книга расчетов с рабочими завода. 1901 р. - 1903 р. ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10; Книга расчетов с рабочими завода. Квітень 1905 р. - липень 1907 р. ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46; Книга расчетов с рабочими завода. 10 січня 1911 р. - грудень 1912 р. ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67.

²⁸¹ Пораховано за: Расчетная книга рабочих завода. лютий 1908 р. - серпень 1908 р. ДАКіро. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2.

²⁸² Среди пекарей. Труд. 1910. 4 апр. С. 6–7.

²⁸³ В пекарне Ельберта. Труд. 1910. 28 март. С. 5.

²⁸⁴ На заводе Бургарда. Труд. 1910. 5 сент. С. 6.

середньостатистичний місячний робітник заводу Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» отримував 1,69 руб. поденно (42,14 руб. на місяць), при цьому в якості найбільших показників фігурують *М. Водяницький* (1080 руб. на рік) й *К. Гутварьов* (1040 руб.) а такі робітники як *А. Єлисаветченко*, *Г. Бутенко*, *В. Перепаденко*, *В. Архипов* та *К. Бібіков* заробили від 900 до 968 руб. З іншого боку, *Скорокін*, *Веремієв*, *Пудников* отримали лише від 48 до 64 руб., а *Кредич* – лише 36 руб. за рік. У 1912 р. середня заробітна плата місячного робітника дещо скоротилася - 1,42 руб. поденно (35,50 руб. на місяць відповідно). Такі робітники, як *Бібіков* (1030 руб.), вище згаданий *В. Перепаденко* (965 руб.), *А. Єлисаветченко* (910 руб.) отримали найвищу заробітню плату серед цієї категорії, тоді як *Оплов* (30 руб.), *І. Шанов* (31,50 руб.), *Гнойовий* (40 руб.), - найнижчу²⁸⁵. Для порівняння, на підприємствах Південно-Російського Дніпровського Металургійного Товариства, за даними *В. Кулікова*, в цей період робітники отримували 403–422 руб. на рік²⁸⁶, а середній рівень оплати в машинобудівній галузі Російської імперії сягав 400–418 руб.²⁸⁷

Окремої уваги заслуговує порівняння цих показників із заробітною платою майстрів. Так, у 1911 р. середня поденна оплата майстра сягала 6,79 руб. поденно, або 169,73 руб. на місяць, що в 4 рази переважало відповідний заробіток місячного робітника. Для окремих майстрів річна оплата праці перевищувала 2 000 руб. на місяць – так, *Я. Стоберський* (слюсар) отримав 2130 руб., *Г. Вікслер* (коваль) – 2200 руб., *Л. Ковальський*, *С. Сибірцев* (слюсарі) та *Г. Слабченко* (токаря) – по 2250 руб., *Г. Берест* (ливарник) та *Г. Мишаков* (столяр) – по 2390 руб. Найнижчу ж оплату отримав майстер-чавуночист *Л. Соловйов* – 1200 руб.²⁸⁸. У 1912 рр. показник, як і у випадку з місячними робітниками, впав – в середньому 6,03 руб. (150,87 руб. на місяць). Найбільший заробіток зафіксовано у *Я. Стоберського* (2130 руб.), *С. Сибірцева* (2150 руб.), *Г. Вікслера* (2200 руб.), *Л. Ковальського* та *Г. Слабченка* (по

²⁸⁵ Середній заробіток помісячних робітників заводу Р. і Т. Ельворті в 1911–1912 рр. порохований за: ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 11 зв., 13; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12, 12 зв.

²⁸⁶ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях... С. 85.

²⁸⁷ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 год... С. LVI; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 год... С. LIII.

²⁸⁸ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 13.

2250 руб.), а в *Г. Береста* та *Г. Мишакова* – по 2370 руб. Найнижчу ж оплату отримав майстер-коваль *Фасбендер* – 500 руб.²⁸⁹ Для порівняння, члени правління Товариства отримували близько 10–12 тис. руб.²⁹⁰

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що міське робітництво Єлисаветграда наприкінці XIX – початку XX століття було чітко стратифіковане за кваліфікаційними та економічними ознаками. Некваліфіковані робітники («чорнороби») становили найменш оплачувану групу з середнім заробітком від 0,72 до 0,84 руб. на день. Кваліфіковані робітники отримували у 1,5–2 рази більше, зокрема, їхній заробіток коливався від 1,47 до 2,47 руб. на день залежно від галузі та періоду. Майстри, що представляли найвищий кваліфікаційний прошарок, поєднували виробничі та адміністративні функції, а їхня чисельність значно варіювалася залежно від конкретного підприємства (від 1,5% до 19,5%). Їхні заробітки у 4–5 разів перевищували оплату середньостатистичного кваліфікованого робітника, сягаючи на заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» у 1911–1912 рр. 6,03–6,79 руб. на день (150–169 руб. на місяць).

Нами встановлено, що для Єлисаветграда характерними були три форми найму робітників: поденна, місячна та річна (контрактна). При цьому на підприємствах обробки металу домінував поденний найм (40–72%), що посилювало трудову мобільність робітників, тоді як у типографській (80% місячного найму) та тютюновій галузях (75,44%) переважала стабільніша, контрактна форма зайнятості.

Було зафіксовано й слабку динаміку росту номінальної заробітної плати. У період 1885–1901 рр. середньорічний заробіток промислових робітників зріс лише на 11,3% (від 173,68 до 193,32 руб.), що пояснюється негативним впливом економічних криз кінця XIX – початку XX ст. Галузева диференціація оплати праці була досить значною: найвищі заробітки отримували робітники металообробної промисловості (до 283,6 руб. на рік у 1901 р.), найнижчі – працівники підприємств легкої промисловості, зокрема канатного (46,88 руб.) і білошвейного виробництв (82,76 руб.). Аналіз довідкової статистики, зібраної Єлисаветградською міською

²⁸⁹ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12.

²⁹⁰ Босий П. Роберт Пірс Ельворті... С. 245.

управою щодо заробітних плат 12 основних категорій робітників за 1898–1912 рр., дозволяє констатувати помірне зростання рівня оплати праці у більшості професій. У середньому поденна оплата робітників зазначених категорій за цей період зростає лише на 15,1% (з 1,51 руб. до 1,78 руб.). У переддень Першої світової війни оплата праці пекарів зростає у 2-3 рази порівняно з показником 1885 р. Така ж динаміка характерна для підприємств сільськогосподарського машинобудування – в середньому, у 2,78 разів. Отже, економічні умови та галузева специфіка виробництва у Єлисаветграді зумовлювали значну внутрішню неоднорідність робітничої спільноти, що проявлялася у різких відмінностях рівня матеріального забезпечення та трудової мобільності.

Географічне походження робітництва Єлисаветграда тісно пов'язане з іншим питанням, що потребує висвітлення – становою приналежністю його представників. На нашу думку, очевидним є той факт, що робітниче середовище міста в 70–80-х рр. складалося здебільшого з міщан Єлисаветграда. Однак зі збільшенням кількості підприємств та масштабуванням рівня їх виробництва, робітнича верства міста поступово доповнювалась представниками інших соціальних груп, здебільшого – селян передмістя та сезонних робітників з навколишніх губерній, хоча їх чисельність була відносно низькою в порівнянні з великими промисловими містами Наддніпрянщини. Екстраполяція матеріалів Перепису 1897 р. показує гіпотетично ймовірну стратифікацією робітництва Єлисаветграда за становою ознакою, де 2,5 тис. осіб (78,95%) належали до міщанства та 670 осіб – до селянської верстви²⁹¹. Така структура станової репрезентації, на нашу думку, показує занадто різкий перекид в сторону міщанського стану, тоді як реальна питома вага селянства на момент здійснення перепису була дещо більшою.

Характерною поведінковою установкою соціальної групи робітників-вихідців з селянського середовища була практика принципового уникнення розриву зі своєю ідентичністю та її поєднання із роботою в промисловості. Так, в 1901 р. фабричний інспектор І. О. Дмитрієв зазначав, що на міських млинах працювали селяни з

²⁹¹ Первая Всеобщая перепись... Т. 47. С. 1–3, 201.

навколишніх сіл, що нерідко в літній сезон на місяць та більше йшли додому на польові роботи²⁹². У 1902 р. на паровому млині братів Д і П. Сейдерів основу персоналу склали селяни з передмістя²⁹³. Така тенденція висвітлюється й кореспондентами «Іскри» - так, в 1903 р. вони згадують про роботу на міських підприємствах селян, що не до кінця розірвали зв'язок з селом²⁹⁴. За свідченнями представників соціалістичних рухів в 1905 р., частина робітників були «напіввласниками» - селянами, що мали власну землю, але за рахунок поєднання з роботою в промисловості знаходилися на пограниччі соціальних груп²⁹⁵. Це підтверджується й нашими підрахунками на основі корпусу матеріалів початку ХХ ст., що показують тенденцію до збільшення залучення селянства в промисловості Єлисаветграда на етапі інтенсифікації її розвитку. Так, протягом 1906-1912 рр. частка промислових робітників міщанського походження, будучи домінуючою в робітничому середовищі міста, скоротилася з 64,55% (568 осіб) до 54,12% (1196 осіб), а репрезентація селян, відповідно, збільшилася з 35,00% (308 осіб) до 44,57% (985 осіб) (додаток М, табл. М.1–М.3). Така картина станової приналежності робітників, будучи прямим наслідком розкріпачення селянства під час реформ 60–70 рр. ХІХ ст. та загострення земельної проблеми в середовищі селянства Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, показує поступову адаптацію представників селянського стану до нових обставин епохи індустріального піднесення. В якості наступного етапу висвітлення питання станової стратифікації ми вбачаємо необхідність деталізації характеристики кількісного представництва робітників міщанського та селянського походження за місцем отримання дозволу на територіальну мобільність.

Матеріали виборчих переписів 1906 р. показують, що серед робітників міщанського походження 480 осіб (85,56%) були уродженцями Єлисаветграда, 13 – Новомиргорода, 7 – Бобринця, по 6 – Новогеоргіївська та Олександрії, по 4 – Чигирини та Нової Праги, по 3 – Златополя та Білгорода (Курська губернія), по 2 –

²⁹² Дмитриев И.Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году... С. 22.

²⁹³ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 10.

²⁹⁴ Работа социал-демократической организации. *Красные веги...* С. 83.

²⁹⁵ Єлисаветград 24-го февраля. *Искра*. 1905. 10 март. С. 5.

Миколаєва, Умані, Сміли, Болхова (Орловська губернія), Одеси та Херсона й ще 21 міста Подільської, Херсонської, Полтавської, Віленської, Мінської, Харківської, Київської, Бессарабської, Варшавської, Московської, Курської та Симбірської губерній, представлених лише 1 робітником²⁹⁶ (додаток М, табл. М.4).

Машинобудівний завод В.А. Яскульського в 1909–1911 рр. виступає прикладом підприємства, де робітники міщанського походження склали 44,26% (208 осіб) й, таким чином, сукупно поступалися представникам селянського стану. Однак, загальний тренд походження робітників за містами приписки не відрізнявся від представленою нами вище. Уродженцями Єлисаветграда виступала 171 особа, що складала 81,82% всіх робітників-міщан, Бобринця – 4 особи (1,91%), Новомиргорода, Нової Праги, Миколаєва та Катеринослава – по 3 особи (сукупно 5,74% всіх робітників підприємства за зазначений період)²⁹⁷ (додаток М, табл. М.4).

У 1912 р. деталізація територіального походження робітників-міщан ускладнена, так як 1094 особи (91,55% всього списку) мають лише зазначений соціальний стан без місця приписки. З 101 робітника, що мали відповідний запис, 73 особи (72,28%) були єлисаветградцями, по 4 – уродженцями Миколаєва та Бобринця, по 2 – Чигирина, Новомиргорода, Кременчука, Бершад (Ольгопільський повіт Подільської губернії) та Херсону й по 1 – сумарно ще 10 міст Київської, Тульської, Херсонської, Гродненської, Вітебської, Люблінської, Подільської губерній (додаток М, табл. М.4). Однак, різке падіння чисельності статистичної вибірки в 1912 р. не дозволяє нам робити ґрунтовні висновки про динаміку представництва уродженців окремих населених пунктів²⁹⁸.

Виразні закономірності територіальної репрезентації проглядаються й в робітників селянського походження (додаток М, табл. М.5). За нашими підрахунками, у 1906 р. найбільша група селян в робітничій спільноті Єлисаветграда - 60 осіб (20,91% всіх робітників селянського походження), - була представлена вихідцями з сіл Грузчанської, 20 (6,97%) – Аннинської, 17 (5,92%) – Покровської, 8 –

²⁹⁶ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв.–27.

²⁹⁷ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

²⁹⁸ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 2–153.

Володимирівської, по 6 – Новомиргородської, Новопраської, Ровенської та по 5 – Новгородківської, Оситняжської та Суботцівської волостей Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії. Наявність в частині переписних таблиць конкретної номенклатури населених пунктів приписки дозволяє нам стверджувати, що 35 робітників походили з с. Балашівка та 20 – с. Лелеківка Грузчанської волості (близько 10 верст від Єлисаветграду), що є закономірним показником через їх близькість до міських контурів. Це давало можливість селянам послуговуватися пішим способом досягнення свого підприємства, уникати оренди чи суборенди житла в місті й залишатися біля власної сім'ї та земельного наділу. Це ж стосується і репрезентації селянства с. Арнаутівка Грузчанської волості – 10 осіб²⁹⁹.

Реєстр робітників заводу В.А. Яскульського з анкетними даними в 1909-1911 рр. не містить назв конкретних населених пунктів сільського типу, тому ми можемо послуговуватися лише волосною репрезентацією селянства – так, на першому місці зафіксовані представники селянського стану з Обознівської волості – 56 осіб (21,37%), за нею – Лелеківська (29 осіб, 11,07%), Володимирівська (12 осіб), Оситняжська (10 осіб) волості, що сукупно належали до Єлисаветградського та Олександрійського повітів³⁰⁰. Дані ж за 1912 р. не підлягають деталізації за критерієм номенклатури населених пунктів через специфіку змістового наповнення джерела, що дефакто не містило цієї інформації.

Окрім робітників, що походили з міщанського та селянського стану та домінували в робітничій спільноті Єлисаветграда, звернемося до представників інших соціальних груп, що, однак, становили одиничні випадки та суттєво не впливали на її склад. Звертаємо увагу, що йдеться про безпосередню належність цих осіб до робітничого персоналу підприємства, а не сегменту службовців абощо. Так, в матеріалах 1912 р. нами було зафіксовано 15 представників дворянства, з них один – робітник *Антон Козицький* (16 р.), - на чавуноливарному та машинобудівному заводі Т. Шопинського, однак головним їх осередком виступає завод сільськогосподарських машин та знарядь Акціонерного Товариства «*Р. і Т. Ельворті*»

²⁹⁹ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв.–27.

³⁰⁰ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

- 14 осіб. Йдеться про *Рамуальда Германа (46 р.)*, *Антонія Демковича (45 р.)*, *Володимира Добровольського (61 р.)*, *Митрофана Звягінцева (36 р.)*, *Григорія Звариша (40 р.)*, *Якова Косюру (52 р.)*, *Михайла Лебранда (28 р.)*, *Климентія Михайлюкова (47 р.)*, *Ігната Ниженковського (33 р.)*, *Юліана Новицького (29 р.)*, *Станіслава Опанацького (28 р.)*, *Павла Парманова (29 р.)*, *В'ячеслава Тхоржевського (56 р.)*, та *В'ячеслава Чайковського (50 р.)*. На заводі А. Л. Шкловського працював син колезького секретаря *Іван Кисельов*, що теж може бути зарахованим до цієї категорії через ймовірну наявність титулу спадкового чи особистого дворянина. Близьким до дворянства була й соціальна група особистих та спадкових почесних громадян, представників якої в 1906 р. налічувалося двоє – уродженець м. Велика Виска *Митрофан Добровольський* (завод Е. Бургарда) та *Родіон Пашецький* (типографія М.А. Гольденберга). Станом на 1912 р. їх кількість зростає до 5 – згаданий вище *М. Добровольський*, що працював вже на заводі А.Л. Шкловського, *Никифор Остапенко* (29 р., завод І.М. Гомберга) та 3 особи – на заводі Р. і Т. Ельворті: *Дмитро Горошко* (32 р.), *Андрій Гуртовий* (33 р.) та *Дмитро Покаржевський*.

Серед соціальних груп, сформованих на основі селянської ідентичності, в 1912 р. згадуються колоніст - робітник млина М.А. Барського *Мендель Кац* (33 р.), на заводі Ельворті – поселяни *Отто Ландорф* (42 р.) та *Лоренц Прицкау* (34 р.), а на механічному підприємстві І.М. Гомберга – землероб («земледелец») *Елі-Мейлехс Фастовський* (17 р., вочевидь – представник одної з чисельних єврейських колоній Єлисаветградського повіту, як і в випадку з *М. Кацом*). Серед вихідців із військових станів зафіксовано наявність у робітничому середовищі Єлисаветграда козаків (в 1906 р. – уродженець м. Полтава *Артем Воронянський*, робітник заводу Е. Бургарда), в 1912 р. – *Григорій Петренко-Голубовський* (на заводі Д. Могилевського та Г. Ломазкіна) й *Семен Сачко* (на заводі Ф.К. Кличка), матроса *Івана Ковальчука* (завод А.Л. Шкловського, 1906 р.) та двох відставних солдат на заводі Ельворті – *Афанасія Потехіна* (58 р.) й *Євгена Скоробагатька* (75 р.). Сумарно ж всі представники перелічених соціальних груп в 1906-1912 рр. склали не більше 1-2% всієї робітничої верстви міста.

Отже, у 1870–1890-х рр. основу робітничої спільноти Єлисаветграда становили міщани, переважно уродженці міста. Проте вже на початку ХХ ст. усереднена частка селян зросла з 35% до 44,6%, що свідчить про поступове розширення соціальної бази промислового робітництва. Вони часто поєднували роботу на підприємствах із традиційною аграрною діяльністю, зберігаючи сезонність та близькість до місця проживання. При цьому представники інших станів (дворяни, почесні громадяни, колоністи, військові) становили заледве 1–2% всіх робітників міста. Отримані нами результати вказують на тенденцію формування робітничого середовища Єлисаветграда на перетині ремісничо-міщанської традиції та прогресуючої селянської трудової мобільності.

Термін «ментальність» є соціокультурним конструктом, що, у відповідності до окремого дослідницького підходу, може набувати різних значень чи конотацій. У нашому розумінні вона є сукупністю колективних світоглядних установок, цінностей, образів мислення та поведінки промислових робітників Єлисаветграда як головного ключа до розуміння їх системи внутрішньої мотивації, образу думки та дії. Логіка географічно-станової структури робітничого середовища, де в переддень Першої Світової війни вихідці з міщанського та селянського стану співвідносилися приблизно порівну, створювала два варіанти ментальності – міського обивателя, що пристосовувався до роботи в промисловості або вже пройшов цей процес, та селянина, який окрім цього мав при звичаїтися до самого факту роботи в місті або ж навіть інкорпоруватися до міської спільноти. Закономірним є і той факт, що селянський тип ментальності періоду індустріальних трансформацій з точки зору дослідника проглядається більш фактурно, тому набагато легше підлягає ретроспективній реконструкції. Динаміка ж змін в картині ментальності міських обивателів розчиняється на сторінках періодики та історичного наративу, так як для частини з них робота в промисловості була звичною – в цьому контексті перш за все йдеться про ремісників, що становили основну продуктивну силу будь-якого підприємства Єлисаветграда.

У своєму відношенні до роботи на підприємствах вся робітнича верства міста - як міщани, так і селяни, - була наскрізно просякнута внутрішніми суперечностями та

дуалізмом свідомості. Її представники вбачали у фабрично-заводському трудовому повсякденні головну причину власної фізичної та ментальної скрути, але водночас усвідомлювали залежність особистого та сімейного благополуччя від фабрикантів та заводчиків. Серед робітників заводу Ельворті довгий час ходила нескладна пісенька, що закінчувалася словами «Ах, проклятий ти завод, перепсував весь народ»³⁰¹, хоча в цей же час на підприємстві працювали цілими сім'ями, формувалися робітничі династії, а окремі особи не жалкували грошей аби потрапити на конкретне підприємство чи затриматися там якомога довше. Дуже частим було явище, коли особа, певний час пропрацювавши на заводі чи фабриці, більше не могла знайти себе в інших заняттях, а лише змінювала місця роботи. Прикладом такого робітника для нас є *Олександр (Олесь) Андросов*, що в 1904–1914 рр. чотири рази змінив заводи сільськогосподарського машинобудування, при цьому двічі повертаючись на одне й те ж підприємство³⁰².

Моральність та ціннісна картина промислових робітників Єлисаветграда протягом досліджуваного періоду тісно співвідносилася з їх релігійністю, особливо це стосувалося вихідців з селянського середовища. Однак, чим більше часу середньостатистичний робітник перебував в місті, тим більше він віддалявся від релігійних світоглядних установок. В цих обставинах підтримання релігійних морально-світоглядних орієнтирів залежало від особистої волі конкретного підприємця. Так, на найбільшому підприємстві міста – заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», - релігійні молебни та проповіді православного духовенства були звичною складовою повсякденного життя, починаючи від моменту освячення нових заводських корпусів³⁰³. На підприємствах В. А. Яскульського та А. Л. Шкловського відношення до підтримки релігійної моралі було аналогічним, хоча цьому й приділялося менше уваги. Головними ідеями, що поширювалися духовенством в робітничому середовищі була необхідність «поважати старших, коритися керівництву, що треба молитися за царя-батюшку, який богом поставлений

³⁰¹ Безтака П., Линовиченко С., Портнов Д. «Красная звезда»... С. 11.

³⁰² Андросов Алексей Иванович. *Музей з-ду «Ельворті»*. Спр. 121. Арк. 16 зв. Введено до наукового обігу.

³⁰³ Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. *Літопис революції*. 1928. № 5 (32). С. 102.

керувати нами і який піклується про нас, як про своїх дітей і т.д.»³⁰⁴. Логіка такої діяльності духовенства полягала у формуванні патерналістської світоглядної моделі робітників та сакральній легітимації влади, де самодержець і підприємець наділені владою від Бога, що вимагало терпіння й поваги до них. На підприємствах, де такої ініціативи не було, робітники швидше переживали ціннісну кризу, частіше схилилися до деструктивних звичок (алкоголь, азартні ігри) та заповнювали цей вакуум лівими політичними ідеями. При цьому, на наш погляд, релігійність фабрично-заводських робітників Єлисаветграда не варто переоцінювати – окрім окремих ортодоксальних груп, більшість з них без сумніву послуговувалися православ'ям фрагментарно. Вони здійснювали лише окремі релігійні обряди, такі як вінчання, хрещення або панахида, але не дотримувалися посту та святкували лише найбільші релігійні свята. Таким чином, фактор релігійності робітників з часом перебування у цій спільноті та під тиском все більших морально-етичних викликів й спокус поступово перетворювався на релігійний індиферентизм.

Відношення робітників до власників підприємств і влади залежали від форми взаємодії, обраної власником. У випадках побудови патріархальної моделі, де підприємець опікувався робітниками та їхніми сім'ями, робітництво більше симпатизувало роботодавцям та відчувало свою залежність від їхнього фінансового благополуччя. На більшості ж підприємств, де побутувала байдужість до становища робітників, власників частіше критикували та відносилися зі зневагою, ненавистю, доходило й до відвертої демонізації їх образу в колективній робітничій свідомості. Ставлення ж робітників до влади та владних установ варто чітко розділяти відповідно до положення у владній вертикалі – таким чином, зовсім відмінною була взаємодія з вищим (інститут імператора) та нижчим (міська, губерніальна адміністрація) рівнем організації влади. Стосунки робітників із самодержцем базувалися на колективному сприйнятті його як «доброто Царя», який щиро переймається за державні справи, а помилки робить лише під впливом неблагонадійного оточення. Для більш економічно благополучних робітників імператор виступав гарантом непохитності їх становища,

³⁰⁴ «Красные веги»... С. 84.

а будь-які зміни, не санкціоновані «згори», сприймалися як небезпечні. Відповідно, для цієї групи робітників абсолютна, а потім - конституційна монархія, - вважалася необхідним і єдино можливим суспільним устроєм, хоча вони, вочевидь, мали дуже слабке уявлення про будь-яку політичну альтернативу. В 1905 р. ліві агітатори Єлисаветграда зазначають: «Уся цілком прокламація подобається, але дійшло до «геть самодержав'я» — відвертається — це не подобається»³⁰⁵. Переважна більшість робітників слабо цікавилася політикою³⁰⁶ та не розуміла навіть базового алгоритму роботи владних інституцій, тому конформізм був для них водночас й найпростішою формою взаємодії з владою. Коли серед робітників заводу Ельворті поширили новину про їх долучення до роботи в зміні міського та земського положення, вони заявили, що «.. через два дні вибори, куди, вони самі не знають, але їм сказали, що місцевий присяжний повірений Іванов у думі дасть інструкції і їх відвезуть в Петербург»³⁰⁷. Політична індиферентність робітників Єлисаветграда змушувала агітаторів визнавати, що цей «... народ косний..»³⁰⁸, а тому в принципі слабо піддається політичній агітації. Про цю тенденцію протягом всього досліджуваного нами періоду свідчить й статистика страйкових рухів на підприємствах міста – так, за нашими підрахунками, серед 36 страйкових явищ в 1900-1913 рр. лише 2 – в 1906 р., - мали виражену політичну природу, при цьому 28 – економічну³⁰⁹.

Ставлення робітництва до місцевого щабля влади було переважно скептичним або навіть відверто зневажливим. Здебільшого, незадоволення міською владою частіше проявлялося не у відкритій критиці, а в практичних формах «мовчазної протидії». Зокрема, сучасник зазначає: «Міська дума... закриває школу – робітники несуть свій дріб'язок на її відкриття! Союзники влаштовують патріотичний погром – робітники приходять та не дають»³¹⁰. Однак, існувала й інша практика взаємодії, якою послуговувалася найорганізованіша фракція всередині робітничого середовища –

³⁰⁵ Єлисаветград 24-го февраля. *Голос Юга*. 1905. 10 март. С. 5.

³⁰⁶ К лучшему будущему. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 2.

³⁰⁷ Там само.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Пораховано за: Босий П.В. Роберт Пірс Ельворті... С. 67-74; 126–129; *Голос Юга*. 1905. 6 мая. С. 3; *Голос Юга*. 1905. 10 мая. С. 3; *Голос Юга*. 1905. 12 мая. С. 3; *Голос Юга*. 1905. 15 декаб. С. 3; *Голос Юга*. 1907. 31 март. С.3; *Голос Юга*. 1907. 6 апр. С. 3; *Голос Юга*. 1907. 16 мая. С.3; *Голос Юга*. 1907. 19 июня. С.3; *Голос Юга*. 1907. 22 июня. С.3; *Історія міст і сіл Української РСР*. Т. 11. С. 31–32; «Красные веги»... С. 57–62.

³¹⁰ Заметочки. *Голос Юга*. 1907. 23 март. С. 3.

консервативна. Такі робітники відчували в собі колективні сили задавати незручні питання напряду у листах-проханнях, однак здебільшого вони стосувалися зовсім не політики, а прагматичних питань повсякдення³¹¹. Загалом же, у відносинах з місцевою владою проявлявся один з центральних ціннісних елементів робітників Єлисаветграда – уявлення, що варто розраховувати лише на себе та свої сили³¹², а також на взаєморозуміння та єдність всередині робітничого середовища, що дозволяють відстоювати свої колективні інтереси. Таким чином, особливої цінності для робітників набули солідарність та колективізм у їх професійній спільноті.

Головними об'єктами, по відношенню до яких проявлялися ці базисні елементи самосвідомості, був контролюючий персонал на підприємствах - бригадири та майстри, що у самосвідомості робітництва були чужими та послуговувалися інакшими життєвими й трудовими цінностями³¹³. Варто зазначити, що майстри й самі відмовлялися ототожнювати себе з робітничою верствою та всіляко підкреслювали свою окремішність³¹⁴. Проектування ж відчуття справедливості, солідарності та колективізму на стосунки з адміністрацією та з власниками підприємств мали перманентний характер, але на піку проявів набували характеру страйкових рухів. Їх перебіг дозволяє зрозуміти, що в гонитві за власним загостреним відчуттям справедливості робітники часто виявляли непродуманість, спонтанність та нерозважливість, яка, в умовах кількадечної відсутності стабільного заробітку, замінялася на зговірливість та непослідовність.

Ще однією ментальною цінністю в робітничому середовищі було суб'єктивне, власне робітниче уявлення про рівність. Сам факт належності до робітництва виконував роль універсального урівнювача вихідців з різного соціального середовища – так, О. Поповський пише про завод Гомберга – «На заводі вони в рівному становищі, немає більше ні прикажчика, ні господаря»³¹⁵. Те ж саме

³¹¹ К вопросу о дороговизне продуктов. *Голос Юга*. 1907. 20 октяб. С. 3; Звернення майстрів заводу Ельворті про нормалізацію цін на основні продукти. 13 груд. 1914 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 21. Арк. 109–112 зв.; Звернення робітників заводу Акіонерного Товариства Р. і Т. Ельворті в Єлисаветграді про графік торгівлі в будні, на вихідних та у свята. 14 серп. 1908 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 14–15.

³¹² Голос рабочего. *Труд*. 1910. 7 март. С. 2.

³¹³ Бич рабочего. *Труд*. 1910. 15 август. С. 2.

³¹⁴ Голос Юга. 1905. 4 декаб. С. 3.

³¹⁵ Поповский О. Испытание временем... С. 123.

стосувалося й етнічного питання, зокрема робітники-християни зверталися до євреїв виразами «товаришу, брате»³¹⁶, хоча фактор конфронтацій на основі етнічної відмінності мав місце постійно – зокрема, на зібранні, присвяченому створенню Товариства робітників машинобудівних заводів, оратори вбачали у національній ворожнечі всередині робітничого середовища важливу проблему, що заважає спільно боротися за свої права³¹⁷. Водночас, маховик етнічної конфліктності всередині робітничої спільноти запускався з більшою силою у випадках зайняття іноземцями чи євреями вищих виробничо-адміністративних посад – тобто, головним у цьому процесі була майново-фінансова нерівність, відчуття особистої залежності від волі старшого та необхідності підпорядкування йому. Таким чином, колективна неприязнь, зокрема – на етнічному підґрунті, - була наслідком виходу робітника за межі колективного уявлення про рівність в робітничому середовищі.

Під впливом складних умов трудового повсякдення промислові робітники часто проявляли зневагу до конструктивної діяльності – в цьому сенсі, культурне збагачення та просвіта часто викликали у них нерозуміння та байдужість. Підтвердженням цьому є свідчення анонімного робітника: «Немалий відсоток робітників все життя животіє в похміллі, а про своє життя-буття мало хто серйозно думає»³¹⁸. Навіть у випадках, коли робітники намагалися покращити свій освітній рівень, для них характерна поверхнева, інертна, немотивована діяльність, яка закінчувалася при перших труднощах. Завідуючий ремісничими класами міського училища Я. Цуканов з цього приводу зазначав: «приходить робітник на курси з щирим бажанням...», але як тільки стикається з складним матеріалом, який він не розуміє – «...так більше його і не бачать на курсах»³¹⁹. Те ж саме знаходимо й на сторінках земської освітньої статистики – так, в 1905 р. на вечірніх курсах креслення при реальному училищі робітники заводів мало відвідували заняття, а тому єдиним шляхом їх навчання викладач вбачав у індивідуальній роботі³²⁰. У переважній

³¹⁶ Kir'ianov I. The mentality of the workers of Russia... P. 94.

³¹⁷ Голос Юга. 1905. 10 мая. С. 3.

³¹⁸ Голос рабочего. Труд. 1910. 7 март. С. 2.

³¹⁹ Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1900. 19 нояб. С. 2.

³²⁰ Отчет о состоянии Елисаветградского Земского Реального Училища за 1905 год. Народное образование в Елисаветградском уезде в 1903 г. - 1905 г. Елисаветград, 1904. С. XIX.

більшості, так само індивідуально робітниками сприймалася й представники інтелігенції, окрім окремих осіб, що своїм рівним, простим відношенням завоювали їх повагу та авторитет. Не викликає подиву, що більш доступною та зрозумілою в очах робітників виступала деструктивна діяльність – вживання алкоголю, азартні ігри й безладні статеві зв'язки.

Таким чином, розгляд концепту ментальності представників робітничого середовища Єлисаветграда свідчить про складну взаємодію традиційних аграрних та нових індустріальних цінностей, яка створила специфічну модель робітничої культури, позначену амбівалентністю й суперечливістю. Робітники водночас критикували й цінували фабрично-заводську працю, демонстрували солідарність та загострене почуття справедливості, але через низьку ціннісну стійкість та ситуативну поведінку не могли довго відстоювати власні інтереси у конфліктах з роботодавцями. Значний вплив на картину ментальності мали релігійність, що з часом перетворювалася на індивідуалізм, та ставлення до влади, якому притаманні патерналізм щодо імператора та недовіра до місцевої адміністрації. Головною негативною рисою робітничої ментальності була зневага до конструктивної, життєствердної діяльності – прагнення до саморозвитку та освіти швидко згасало через трудову інертність та байдужість, натомість посилювався потяг до деструктивних практик як більш доступних, зрозумілих середньостатистичному робітнику. Таким чином, ментальність робітників Єлисаветграда характеризувалась поєднанням традиціоналізму, конформізму та амбівалентності, що суттєво впливали на їх поведінку й визначали особливості трудових відносин на підприємствах.

Висновки до третього розділу.

Висвітлення соціальної стратифікації та етнічного складу робітництва дозволяє зробити наступні висновки.

1. Динаміка чисельності промислових робітників Єлисаветграда набула стабільно позитивного приросту з початком активної індустріалізації в 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. Її перебіг обумовив зміну структури зайнятості

в напрямку переважання борошномельного виробництва, аграрного машинобудування й механічних підприємств. Провідну роль у становленні робітничої верстви міста на етапі активного індустріального ривка відігравали заводи сільськогосподарських знарядь, де знаходило роботу близько половини всіх робітників.

2. Аналіз географічно-адміністративної приналежності промислових робітників Єлисаветграда засвідчив домінування в їх складі місцевого населення. Упродовж досліджуваного періоду частка уродженців Єлисаветграда та однойменного повіту була стабільно більшою за 70%, а загалом вихідців із Херсонської губернії – 80–85%. Репрезентація робітників з інших українських губерній усереднено не перевищувала 10–12%, а вихідці з російських губерній, Царства Польського й Північно-Західного краю – лише 1–4%. Така структура засвідчила локальний характер формування індустріального робітництва з поступовим розширенням географії залучення трудових ресурсів.

3. Етнічна структура промислового робітництва мала складну багатонаціональну конфігурацію. У 1897 р. найбільшими етнічними групами виступали росіяни (39,31%), євреї (34%) та українці (22,41%). Етнічна приналежність не тільки формувала культурно-світоглядну атмосферу робітничої спільноти, а й визначала специфіку професійних преференцій та характер трудових взаємовідносин на міських підприємствах. Євреї здебільшого обирали фізично легкі або професії зі знанням технології виробництва, а українці та росіяни переважали в традиційних галузях із домінуванням важкої фізичної праці (машинобудування, металообробка й борошномельне виробництво).

4. Гендерна стратифікація робітництва у досліджуваній період визначила його як типово чоловіче соціальне середовище. Частка жінок у промисловості міста за 1885–1901 рр. зросла лише до 6,59%, зосереджуючись в тютюновому виробництві та обробці волокон. Бар'єрами для ширшого їх залучення стали суспільні стереотипи, побоювання конфліктів у змішаних колективах на особистому підґрунті й небажання підприємців змінювати традиційну модель праці без сепарування персоналу за гендерною ознакою. Початок Першої світової війни обумовив ширше залучення

жінок до роботи в промисловості Єлисаветграда, але не змінив окресленого вище тренду.

5. Основну продуктивну силу міських підприємств протягом 1897–1912 рр. становили робітники 20–42 р., а середній їх вік складав близько 25–27 р. Залучення дитячої та підліткової праці протягом досліджуваного періоду поступово скорочувалося – усереднено, від 23 % до 5 – 10 %. Така тенденція інтерпретована як маркер зростання кваліфікаційних вимог й процесу професіоналізації робочої сили. Галузева специфіка промисловості міста зумовлювала нерівномірну участь підлітків та малолітніх у виробничому процесі. Найвища їх концентрація спостерігалася в тютюновій, деревообробній, кондитерській та екіпажній галузях. Характерною рисою вікового складу в кінці досліджуваного періоду було формування окремих груп кваліфікованих робітників старшого віку (48–86 р.). Ширше їх представництво на заводі англійців Р. і Т. Ельворті показує становлення традиції тяглості праці та цінності досвідченого робітництва для адміністрації підприємства.

6. Рівень грамотності представників робітничого середовища наприкінці XIX – на початку XX ст. залишався відносно низьким. У 90-х рр. XIX ст. він становив 12–14% всіх робітників, хоча специфіка підрахунку лише частково відображає реальний показник освіченості. Матеріали діловодства заводу Товариства «В. А. Яскульський» дозволили простежити поступове зниження частки повністю неграмотних робітників у галузі аграрного машинобудування - з 20% у 1902–1903 рр. до 9% у 1912 р. При цьому, майже половина формально грамотних осіб мали лише елементарні навички письма. Таким чином, основною проблемою в робітничому середовищі була не повна неграмотність, а масова малограмотність, тоді як фабрично-заводські адміністрації та міська влада не проявляли достатньої ініціативи для покращення цієї ситуації.

7. Міське промислове робітництво Єлисаветграда наприкінці XIX – початку XX століття було чітко стратифікованим за кваліфікаційними та економічними ознаками. Некваліфіковані робітники (чорнороби) становили найменш оплачувану групу. Кваліфіковане робітництво отримувало у 1,5–2 рази більшу оплату залежно від галузі та періоду підрахунку. Майстри як найвищий кваліфікаційний прошарок

поєднували виробничі та адміністративні функції, а їхня чисельність значно варіювалася залежно від конкретного підприємства (від 1,5% до 19,5%). Їх заробітки у 4–5 разів перевищували оплату середньостатистичного кваліфікованого робітника.

8. Для промисловості Єлисаветграда характерні три форми найму робітників: поденна, місячна та річна (контрактна). На підприємствах обробки металу домінував поденний найм (40–72%), що посилювало трудову мобільність робітників. У типографській (80% місячного найму) та тютюновій галузях (75%) переважала стабільніша, контрактна форма зайнятості.

9. Номінальна заробітна плата представників робітництва мала слабку динаміку росту. У період 1885–1901 рр. їх середньорічний заробіток зріс лише на 11,3%, що пояснюється негативним впливом економічних та соціально-політичних криз кінця XIX – початку XX ст. Галузева диференціація оплати праці була значною: найвищі заробітки отримували робітники металообробної промисловості, найнижчі – працівники підприємств легкої промисловості, зокрема канатного і білошвейного виробництв. У переддень Першої світової війни оплата праці зросла у 2-3 рази порівняно з показником 1885 р.

10. В останній третині XIX ст. основу робітничої спільноти становили міщани, переважно уродженці Єлисаветграда. Однак, на початку XX ст. усереднена частка селян зросла з 35% до 44,6%, що свідчить про поступове розширення її соціальної бази. Практика поєднання сезонної роботи на підприємствах із традиційною аграрною діяльністю серед робітників селянського походження не була масовою. Представники інших станів (дворяни, почесні громадяни, колоністи, військові) становили лише 1–2% всіх робітників міста. Описана вище динаміка станової репрезентації вказує на тенденцію формування робітничого середовища Єлисаветграда на перетині ремісничо-міщанської традиції та прогресуючої селянської трудової мобільності.

11. Ментальність робітників Єлисаветграда формувалася на перетині традиційних аграрних та нових міських, індустріальних цінностей. Наслідком було створення специфічної моделі робітничої культури, позначеної дуалізмом й суперечливістю їх ставлення до фабрично-заводської праці, відстоювання власних

інтересів та ставлення до влади. Відчутний вплив на картину ментальності мала релігійність, що поступово перетворювалася на індиферентизм. Головною негативною рисою робітничої ментальності була зневага до конструктивної, життєствердної діяльності. Прагнення до саморозвитку та освіти швидко згасало через трудову інертність та байдужість, натомість посилювався потяг до деструктивних практик як більш доступних та зрозумілих середньостатистичному робітнику. Роздвоєність робітничої ментальності відчутно впливала на його поведінку й визначала особливості трудових відносин на підприємствах.

Головним результатом дослідження тематики розділу є відтворення інтегрального соціального портрету промислових робітників Єлисаветграда кінця XIX – початку XX ст. як багатовимірної спільноти з власною специфікою соціальної, етнічної, вікової та професійної структури. Вона визначала характер та логіку перебігу трудового та побутового повсякдення, що стане предметом наступного розділу дослідження.

РОЗДІЛ 4

ТРУДОВЕ Й ПОБУТОВЕ ПОВСЯКДЕННЯ РОБІТНИЧОЇ ВЕРСТВИ

Під трудовим повсякденням промислових робітників розуміємо сукупність їх щоденних практик та міжособистісних взаємодій, пов'язаних безпосередньо зі здійсненням виробничого процесу. Початковим етапом його організації було працевлаштування. Існували чіткі алгоритми найму на підприємства, що різнилися в залежності від запланованої тривалості роботи (постійної чи сезонної), віку й кваліфікації робітників.

Практики працевлаштування неповнолітніх на підприємства Єлисаветграда варіювалися у залежності від походження претендента, місця проживання та фінансового становища його родини. Найсприятливішим сценарієм для отримання роботи був вступ до ремісничого п'ятикласного училища в місті. Однак, кілька суттєвих обмежень робили його більшою мірою доступним лише міщанським родинам. До них належали наявність початкової шкільної освіти, необхідність фактичного проживання в міському контурі та, відповідно, значні матеріальні затрати, непідйомні для селянського населення³²¹. Непоприродженість такої практики серед жителів сільської місцевості підтверджується й статистично. За нашими підрахунками, у 1913 р. серед дітей Єлисаветградського повіту, що закінчили однокласну школу, близько 2,2% у подальшому вступили до ремісничого чи іншого професійного закладу. Серед випускників двокласних шкіл відповідний показник був ще меншим - лише 0,4%³²². При цьому, підкреслюємо, що Єлисаветград як освітній осередок якісно виділявся динамікою розвитку ремісничої освіти серед інших міст регіону. Якщо у 1898 р. тут налічувалося 3 навчальні заклади такого типу³²³, то у 1913 р – вже 10³²⁴. Після закінчення освітнього курсу їх випускник отримував свідоцтво або, у випадку успішної здачі іспитів – атестат. Такі документи підтверджували здобуття ремісничого фаху й давали можливість працевлаштуватися на одне з міських

³²¹ Положение ученика в столярной мастерской. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 1.

³²² Народное образование в Елисаветградском уезде, Херсонской губ. в 1913 году... С. 34–35.

³²³ Народное образование в Елисаветградском уезде в 1898 году... С. 164–165, 168–169.

³²⁴ Народное образование в Елисаветградском уезде, Херсонской губ. в 1913 году...С. 19, 22.

підприємств. Для їх адміністрацій такий пошукач мав більший пріоритет через наявність кваліфікації. Нерідко представників фабрично-заводських закладів запрошували для присутності на випускних іспитах. Це дозволяло роботодавцям особисто відмітити кандидатів для потенційного найму³²⁵.

Наочним прикладом професійного відбору серед учнівства ремісничих закладів є випускна кампанія 1909 р. Так, технічний директор заводу Ельворті В. В. Латнор оголосив про надання 4 робочих місць найкращим випускникам ремісничих класів П'ятого народного училища³²⁶. Серед 13 випускників єврейського ремісничого училища, по 3 були прийняті на заводи Шкловського та Товариства «Вебер, Ковальський і К.», 2 - Товариства «Цейтлін і К.» й 3 особи – на місцеві підприємства³²⁷. Такий формат працевлаштування був найвигіднішим й для самого учнівства. В більшості випадків, він гарантував статус вже не учня майстра, а кваліфікованого робітника з повноцінними функціями та оплатою відповідно до таблицю розцінок.

У випадку неможливості влаштувати дитину на навчання до ремісничого закладу, включався другий з можливих алгоритмів її підготовки – направлення до міського ремісника для набуття кваліфікації. Такий підхід мав виключну перевагу – отримання фаху, якому неможливо було навчитися методом учнівства на фабрично-заводському підприємстві. За свідченнями анонімного дописувача газети «Труд», міське населення неохоче користувалося таким способом підготовки. Як результат, більшість учнів походили з бідних прошарків міщанства та селянської верстви передмість Єлисаветграда. Майстер-ремісник приймав учнів «на свій стіл та квартиру», однак, натомість залучав їх до роботи «коли завгодно, як завгодно та скільки завгодно». Підкреслюємо, що діяльність ремісничих майстерень міста фактично не підлягала жодному законодавчому регулюванню. Як результат, робота ремісника з учнями тривала до 18 годин на добу. Влітку - від сходу до заходу сонця, а взимку починалася о 4 ранку й завершувалася о 10 годині вечора. Закінчивши

³²⁵ Хроника. *Голос Юга*. 1909. 9 июня. С. 3.

³²⁶ Хроника. Выпускные экзамены. *Голос Юга*. 1909. 12 июня. С. 3.

³²⁷ Местная жизнь. В еврейском ремесленном училище. *Голос Юга*. 1909. 16 июня. С. 3.

набуття фаху, учень ремісника ставав підмайстром, але часто не міг одразу піти на завод. Причинами слугували недостатній вік або відсутність необхідної суми для купівлі власного інструменту. Обидві обставини змушували учнів затримуватися у підпорядкуванні ремісника. Однак, за умови гарного оволодіння кваліфікацією, на підприємстві таких пошукачів чекали кращі кар'єрні можливості. Так, після працевлаштування столяр міг залучатися не лише за фахом, але й як модельник тощо³²⁸.

Інший варіант отримання роботи для неповнолітніх полягав у влаштуванні учнем кваліфікованого робітника безпосередньо на підприємстві. Однак, такий варіант мав суттєві недоліки. Такий персонал отримував мізерні заробітки або й працював лише за їжу та житло*. Водночас, побутувала й практика використання учнів як різноробочих, без реального доступу до навчання обраній професії. *М. С. Притюпа* так підсумовував свій досвід роботи на 5 заводах Єлисаветграда: «Ще гірше було тим, що приходили на завод учнями... Скоріше можна було назвати їх «хлопчиками на побігеньках»³²⁹. Таку ж ситуацію описує у своїх спогадах й робітник заводу Ельворті *К. К. Столяренко*. Будучи учнем майстра понад три роки, він фактично не долучався до безпосередньої роботи за фахом³³⁰.

У дорослих осіб процес працевлаштування найлегше проходив для майстрів та інших висококваліфікованих робітників, що мали відповідні відгуки та репутацію³³¹. Інакшим було становище менш кваліфікованого персоналу, особливо – прийшлого. Власники підприємств перш за все брали на роботу місцеве населення або селян передмістя. Зокрема, укладачі збірника «Красные веги» зазначають: «Що стосується прийшлих кваліфікованих робітників, то їх було дуже мало і, треба сказати, що на такий завод як Ельворті, робітників з інших місць уникали приймати...»³³². Письменник *О. Д. Поповський* додає щодо цього ж підприємства: «Порядки на заводі склалися особливі... Приїжджих, без сім'ї та осілості, без двору та господарства, на

³²⁸ Положение ученика в столярной мастерской. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 1–2.

* Приклади роботи неповнолітніх «за їжу та житло» подані нами в рамках розділу 2.

³²⁹ Притюпа М. С. Гірка минуле. *Кіровоградська правда*. 1957. 20 квіт. С. 3.

³³⁰ Северов П. Слово про майстра. *Кіровоградська правда*. 1955. 26 черв. С. 3.

³³¹ На заводе Эльворті. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5.

³³² «Красные веги»... С. 6–7.

роботу не ставили»³³³. Констатуємо, що становище навіть кваліфікованого прийшлого робітництва у місті було відверто складним. Так, у 1910 р. один з них пише до газети «Труд»: «Майстри... свято тримаються своїх «традицій» і особливих «способів» прийому нових робітників на завод...». В цих умовах, ставало неможливо отримати роботу «...без особливої «протекції» або без чогось іншого...»³³⁴. Таким чином, на підприємствах Єлисаветграда створювалися сприятливі умови для появи та розквіту неформальних практик працевлаштування. Підкреслюємо, що вони стосувалися всіх категорій міського робітництва, незалежно від тривалості роботи та кваліфікації. При цьому, найбільше з їх проявами стикалися саме прийшли пошукачі роботи.

Побутування неформальних підходів прийому на роботу підкріплювалося високою конкуренцією за робочі місця. Особливе загострення цієї проблеми відбувалося після закінчення аграрного сезону й традиційних скорочень персоналу. Робітник заводу Ельворті з досвідом роботи на кількох підприємствах міста, М. С. Притюпа згадував: «За ворітьми завжди стояли безробітні, готові піти на будь-яку роботу, аби заробити на життя»³³⁵. Підкреслюємо, що така картина була ординарним, цілком звичним явищем для міських обивателів. Зокрема, ліберальна газета «Голос Юга» наголошувала на її поширеності на всіх підприємствах Єлисаветграда з обробки металу³³⁶. Перевантаження ринку праці формувало відповідне ставлення до робітників й у власників підприємств. Наприклад, у 1910 р. робітник типографії М. Лінцера (Лінсера) так описує погляд власника закладу на персонал: «Це люди, яких можна підібрати на вулиці у будь-який час і в бажаній кількості та «якості»...»³³⁷.

Протекціонізм як основна форма неформальних механізмів працевлаштування на практиці набував кількох форм. Першою з них була рекомендація - формальна чи неформальна підтримка з боку іншої особи, працевлаштованої на підприємстві. Іноді

³³³ Поповский А. Испытание временем... С. 212.

³³⁴ О положении приезжих рабочих. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 7.

³³⁵ Притюпа М. С. Гірке минуле... С. 3.

³³⁶ Хроника. Безработные. *Голос Юга*. 1909. 5 февр. С. 3.

³³⁷ В типографии Линсера. *Труд*. 1910. 7 марта. С. 6.

її надавали й сторонні персони, з авторитетом у середовищі фабрично-заводської буржуазії чи промислового робітництва. Наочну сутність цієї процедури несподівано знаходимо у описах діяльності єлисаветградських народовольських гуртків. Так, у 1882 р. робітник Василь Панкратов, прибувши в місто, просив доктора Опанаса Івановича Михалевича* про «рекомендацію» для прийому на якесь із великих підприємств Єлисаветграда³³⁸. Стійке функціонування механізму працевлаштування «по знайомству» на завод Ельворті засвідчує й письменник О. Д. Поповський³³⁹.

Для отримання протекції з боку майстра у працевлаштуванні та швидкому кар'єрному рості робітники вдавалися й до систематичного надання корисних йому послуг. Бригади, сформовані з фаворитів та клієнтелли старшого керівного персоналу на підприємствах називали «компаніями»³⁴⁰. Є згадки навіть про вступ у спорідненість з розрахунку – для прикладу, шляхом одруження на дочці чи племінниці майстра тощо. У фельєтоні під симптоматичною назвою «Вербовка женихов», опублікованому в газеті «Труд» у червні 1910 р., гостро висміюється подібна практика³⁴¹. Згадки ж про неї зустрічаються у періодиці й надалі. Однак, впевнені, що такі випадки не були масовим явищем. На нашу думку, подібні описи скоріше є поширенням чуток, і слугують частиною побудови метального образу «іношості» старшого керівного персоналу. Водночас, механізм влаштування на підприємство близького родича першого та другого порядку був широко представлений в робітничому середовищі Єлисаветграда**. Переконані, що окремим видом рекомендаційної протекції було й земляцтво, особливо якщо майстер походив з того ж населеного пункту, що і пошукач. Ми не маємо прямих описів цього процесу, однак на це опосередковано вказує земляцька протекція майстрів до своїх земляків безпосередньо на виробництві³⁴². Підтвердженням такої тенденції є й значна кількість

* Доктор О. М. Михалевич був творцем місцевого українофільського гуртка й користувався авторитетом та популярністю серед фабрично-заводських робітників.

³³⁸ Красные веги... С. 212.

³³⁹ Поповский А. Испытание временем... С. 212.

³⁴⁰ Письма в редакцию. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.

³⁴¹ Вербовка женихов. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 3.

** Сімейна протекція висвітлена нами у завершальній частині розділу 5, що стосується родинного життя робітництва.

³⁴² На заводі Козубського. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6.

робітників з одних населених пунктів передмістя на окремих підприємствах, описана нами раніше.

Звертаємо увагу, що для найму чорноробів на підприємства малої промисловості міста існував окремий механізм. На противагу практики прямого звернення на підприємство, їх збір для очікування на роботодавців відбувався на т. зв. «толчку» - локації біля міського трактиру на Новому базарі³⁴³. Таким чином, тут розміщувався неформальний, звичаєвий пункт найму – своєрідна стихійна «біржа праці». Є підстави вважати, що її послугами користувалися здебільшого власники цегельних заводів Єлисаветграда.

Одним із ключових параметрів організації виробничого процесу на підприємствах була тривалість робочого часу. Його сутність визначалася двома параметрами – календарним обсягом робочого року та добовою продовжуваністю робочого дня (*додаток Н, табл. Н.1*). Вони залежали від логістики, кон'юнктури ринку, періодів соціальної нестабільності та низки суб'єктивних факторів.

Першим джерелом фабрично-заводської статистики з описом тривалості робочого року на підприємствах Єлисаветграда, був звіт старшого фабричного інспектора О. О. Микуліна за 1895–1896 рр. За його підрахунками, середньостатистичне підприємство працювало 230 днів на рік, при цьому найменший показник складав 115 днів на сезонному, цегляному виробництві. У найбільших фабрично-заводських галузях промисловості термін річної роботи складав: 245 днів на парових млинах, 255 – на винокурних заводах, 264 - у чавуноливарній справі та на каретних фабриках, 265 - на типографіях й 276 днів - на заводах сільськогосподарського машинобудування³⁴⁴.

Наступні, нині збережені джерела фабрично-заводської статистики, містять лише фрагментарні згадки про тривалість робочого року, концентруючись на виробництвах з найменшим показником. Так, фабричний інспектор І. О. Дмитрієв зазначає, що у 1901 р. пивоварні заводи працювали лише 100, а канатні та маслобійні

³⁴³ Переписка с полицмейстером об отводе места и устройстве навесов для чернорабочих и другой прислуги, приходящих в город для найма. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 2. Спр. 227. Арк. 1–14 зв.

³⁴⁴ Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 130–143.

виробництва – 120 днів на рік відповідно³⁴⁵. За матеріалами Земської управи, у 1900—1902 рр. паровий млин братів Сейдерів працював від 200 до 285 днів³⁴⁶, а завод Механічного виробництва цегли у 1902 р. діяв періодично, лише 5 місяців на рік³⁴⁷.

З кінця 90-х рр. XIX ст. тривалість робочого року декларативно регламентувалася й правовим чином. Закон від 2 червня 1897 р. «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості»³⁴⁸ вперше закріпив неділю в якості обов'язкового вихідного. Було введено й перелік з 15 свят, в які робота заборонялася – 1 січня (Обрізання Господнє), 6 січня (Богоявлення, Водохреще), 25 березня (Благовіщення Пресвятої Богородиці), 6 серпня (Преображення Господнє та Спас), 15 серпня (Успіння Пресвятої Богородиці), 8 вересня (Різдво Пресвятої Богородиці), 25 і 26 грудня (Різдво Христове), а також п'ятниця та субота Страсного тижня, понеділок та вівторок Великоднього тижня, день Вознесіння Господнього та другий день свята Зішейстя Святого Духа³⁴⁹. Таким чином, потенційний трудовий рік робітника протягом 1898–1913 рр. законодавчо обмежувався 300–303 днями. Прикладом апробації нового законодавства на підприємствах Єлисаветграда є Правила внутрішнього розпорядку на чавуноливарному механічному заводі К. К. Краузе від 1 січня 1898 р. (*додаток Н, рис. Н.1*). Щоправда, у цьому документі перелік обов'язкових неробочих днів значно переважав офіційно встановлений Законом. За нашими підрахунками, сукупно йдеться про 63 святкових дні³⁵⁰, що вчетверо більше від мінімального переліку, або 258 робочих днів відповідно. Наголошуємо, що схожа ситуація на цьому етапі спостерігалася й на інших підприємствах сільськогосподарського машинобудування, вирізняючись лише локальною специфікою.

Кількість святкових та вихідних днів на завершальному етапі нашого дослідження репрезентоване правилами внутрішнього розпорядку заводу Товариства

³⁴⁵ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 14, 22, 23.

³⁴⁶ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 9 зв.

³⁴⁷ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 10 зв.

³⁴⁸ Закон от 2 июня 1897 г. «О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности». *ПСЗ РИ*. Т. 17. № 14231. С. 355–356.

³⁴⁹ Там само. С. 355.

³⁵⁰ Правила внутреннего распорядка на чугунолитейном механическом заводе К.К. Краузе в г. Елисаветграде с 1 января 1898 г. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 4.

«В. А. Якульський», затверджених 17 січня 1914 р. Констатуємо, що перелік цих дат є меншим від описаного вище та сумарно налічує лише 26 свят³⁵¹. Таким чином, в поєднанні з неділями, річна робота на підприємстві тривала 287 робочих днів.

Підкреслюємо, що ключовими акторами у дотриманні права робітників на недільний відпочинок були свідомі власники підприємств та самі робітники. Їх активність проявлялася переважно у формі страйкових рухів, що особливо посилилися з початком революційних подій 1905–1907 рр. До висвітлення проблеми доєднувалися й небайдужі міські урядники. Так, у 1893 р., з ініціативи елисаветградського поліцмейстра, необхідність обов'язкового недільного вихідного для робітників парових млинів публічно обговорювалася в періодиці ще до офіційного юридичного врегулювання³⁵². Невдоволення млинарів навіть вилилося у звернення до Синоду. Відсутність недільного відпочинку представлялося ними як перешкодження релігійним потребам християн Єлисаветграда. Як результат, міністр внутрішніх справ став на сторону млинарів та визнав за ними право на обов'язковий недільний вихідний³⁵³.

Проте, констатуємо, що юридичне вирішення цієї проблеми мало суто декларативний характер. Власники мукомельних виробництв й надалі ситуативно порушували цю постанову. Так, фабричний інспектор Єлисаветграда І. О. Дмитрієв у 1903 р. зафіксував роботу в неділю на паровому млині Я. Л. Когана³⁵⁴. На всеохоплюваність та систематичність проблеми вказує й факт її включення до вимог липневого страйку млинарів³⁵⁵. У 1907 р. наднормові роботи у вихідний велися на млинах Клігермана та Барського, хоча міська влада офіційно й заборонила подібну практику³⁵⁶. На окремих виробництвах власники знайшли більш раціональний підхід.

³⁵¹ Правила внутрішнього розпорядка на заводі Товарищества Єлисаветградского машиностроительного и чугунолитейного завода В. А. Якульский. Утверждено 17 января 1914 г. *Галерея «Єлисаветград»*. Арк. 1. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-13.html>.

³⁵² Єлисаветградские новости. Єлисаветград, 30 мая. *Одесские новости*. 1895. 1 июня. С. 4.

³⁵³ Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде. 1893. № 35. С. 282.

³⁵⁴ Журнал № 7 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Июня 25 дня 1903 года. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 167.

³⁵⁵ «Красные вежи»... С. 83.

³⁵⁶ Местная жизнь. *Голос Юга*. 1907. 28 апр. С. 3.

До роботи в неділю тут залучалися робітники-євреї, через відсутність формальних релігійних пересторог³⁵⁷.

Порушення права робітників на недільний відпочинок характерне й для інших сфер малої промисловості Єлисаветграда. За свідченнями фабричного інспектора І. О. Дмитрієва, у 1903 р. навіть на підакцизному винокурному заводі братів П. і Л. Долинських, робітників не відпускали на відпочинок обов'язкові 4 рази по 24 години на місяць³⁵⁸. Звертаємо увагу й на міську пекарську галузь як одну з найгірших в контексті регламентованого відпочинку. У травні 1905 р. проблема навіть стала однією з ключових вимог травневого пекарського страйку. Йшлося про необхідність корекції робочого дня в суботу та понеділок таким чином, щоб робітники мали повноцінну добу для фізичного та ментального відновлення³⁵⁹. Нововведення було реалізоване лише на частині пекарень Єлисаветграда³⁶⁰, тож проблема не була вирішена остаточно. Варто враховувати й реакційність власників підприємств щодо умов, задоволених під час страйкових рухів. Як наслідок, у березні 1910 р. анонімний пекар в своєму листі до газети «Труд» зазначає: «Інші робітники, заводські, мають встановлену норму годин, повний недільний відпочинок. Нам же цього не дають. Ми навіть забули, що таке неділя...»³⁶¹.

Порушення права на обов'язковий вихідний побутувало й у типографській справі. У квітні 1907 р. на типографії Хусидова робітниці-коробочниці (очевидно, єврейки – Я. Ч.) оголосили страйк та вимагали «відмінити вирахування в суботні та святкові дні»³⁶². Однак, найгірше становище мали відрядні робітники. У 1912 р. на типографії Єлисаветградського земства такий персонал працював у стислі терміни, без вихідних та свят, при цьому заробляючи таку ж суму, як і місячні робітники³⁶³.

Тривалість робочого дня на промислових підприємствах Єлисаветграда - принаймні, формально, - також обмежувалася корпусом фабрично-заводського

³⁵⁷ Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 60.

³⁵⁸ Журнал № 6 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Июня 25 дня 1903 года. ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 163.

³⁵⁹ Из забастовки пекарей. *Голос Юга*. 1905. 12 мая. С. 3.

³⁶⁰ Первая ласточка. *Голос Юга*. 1905. 18 мая. С. 3.

³⁶¹ К рабочим пекарен (Письмо в редакцию). *Труд*. 1910. 21 марта. С. 5.

³⁶² Забастовка. *Голос Юга*. 1907. 18 апр. С. 3.

³⁶³ По России. Елисаветград (Земская типография). *Правда*. 1912. 2 июня. С. 4.

законодавства Російської імперії. 1 червня 1882 р. було прийнято Закон «Про малолітніх, які працюють на заводах, фабриках і мануфактурах», що забороняв працю дітей до 12 р., встановлював 8-годинний робочий день для категорії 12-15 р. й забороняв їх нічну (21:00-05:00) та недільну роботу³⁶⁴. Закон від 3 червня 1885 р. «Про заборону нічної роботи неповнолітніх і жінок на фабриках, заводах і мануфактурах» поширив цю заборону й на жінок та підлітків до 17 р.³⁶⁵ Фундаментальним для регламентування організації трудового повсякдення став Закон від 2 червня 1897 р. «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості», що встановлював максимальну тривалість роботи для чоловіків в 11,5 годин та 10 годин – для жінок та дітей. У випадку нічної роботи, а також в суботу та перед святами, тривалість робочого дня обмежувалася 10 годинами для всіх категорій працівників³⁶⁶.

Контроль за дотриманням вимог законодавства покладався на фабричну інспекцію, що як інститут отримав реальні повноваження лише у 1886 р.³⁶⁷. До цього часу основою для формулювання тривалості робочого дня була особиста домовленість між робітником та роботодавцем³⁶⁸. Це давало змогу для останнього вільно інтерпретувати подібну угоду, а будь-яка регламентація робочого часу ставала суто формальною та недієздатною.

За матеріалами старшого фабричного інспектора О. О. Микуліна, середньостатистичне підприємство Єлисаветграда у 1895—1896 р. працювало 10 годин на добу. Однак, цей показник, з нашої точки зору, є нереалістичним, так як власники підприємств самі подавали дані фабричній інспекції. Крім того, не враховувалася й наднормова робота на підприємствах. Наші підрахунки, засновані на виключенні із статистичної вибірки нерегулярних

³⁶⁴ Закон от 1 июня 1882 г. «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах». *ПСЗ РИ*. Т. 2. № 931. С. 265–267.

³⁶⁵ Закон от 3 июня 1885 г. «О воспрещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках, заводах и мануфактурах». *ПСЗ РИ*. Т. 5. № 3013. С. 261.

³⁶⁶ Закон от 2 июня 1897 г... С. 355–356.

³⁶⁷ Правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих: от 03.06.1886. *ПСЗ РИ*. Т. 6. № 3769. С. 262–270.

³⁶⁸ Витте С. Ю. Всеподданейший доклад б. Министра Финансов, Статс-Секретаря Витте, от 6 декабря 1896 г. по вопросу об уменьшении рабочего времени на фабриках и заводах. *Материалы по изданию закона 2 июня 1897 г. об ограничении и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности*. Санкт-Петербург, 1905. С. 86.

виробництв, показують більш реалістичний показник – 11 робочих годин. При цьому, навіть номінальні дані фабричної інспекції сильно варіювалися для окремих галузей та підприємств. Найбільша тривалість робочого дня спостерігалася на цегляних виробництвах, маслобійнях та парових млинах – 12 годин.

Звертаємо увагу, що мукомельна галузь першою серед промисловості Єлисаветграда перейшла на систему двозмінної організації праці. Як результат, серед 10 парових млинів міста, у 90-х рр. XIX ст. 8 працювали цілодобово, а 1 – 22 години на добу. При цьому, жодне з перелічених підприємств не зупинялося навіть на обідню перерву. У сферах обробки бавовни та металу, на машинобудівних заводах та круподерках, усереднений робочий день складав 11 годин. На міських типографіях, заводах з обробки продуктів тваринного походження та тютюнових фабриках показник був меншим – 10 годин.

Інші підакцизні галузі промисловості Єлисаветграда, насамперед, - винокурні та пивоварні заводи, - працювали по 9 годин на добу. Це пояснюється як суворою фіксацією обсягів виробництва, так і специфікою технологічного процесу. Винокурний завод братів Долинських також працював у дві зміни, що сумарно охоплювали 18 годин робочого часу. Решта ж підприємств міста з тривалістю роботи менше 9 годин на добу або мали шкідливі умови виробництва, або були все ще технологічно непристосованими до ведення повноцінної роботи³⁶⁹.

Звернемося до прикладів тривалості робочого дня на окремих підприємствах Єлисаветграда у 1895–1896 рр. Так, найбільший показник зафіксований на цегельні Єлисаветградської міської управи, орендованої Фромбергом – від 12 до 15 годин на добу, а найменший – всього 2 години на виробництві фарби та синьки Іцка Нутовича Лахмана. На всіх металургійних підприємствах* робочий день тривав від 10,5 до 11,5 годин³⁷⁰. Єдиним виключенням був завод Ельворті, де з ініціативи адміністрації

³⁶⁹ Пораховано за: Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 130–143.

* До металургійних підприємств у джерелі включають також заводи сільськогосподарських машин

³⁷⁰ Пораховано за: Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 130–143.

перейшли на 10-годинний графік. В результаті ця міра не лише не скоротила виробництво сільськогосподарських машин, а й призвела до його збільшення³⁷¹.

Відтворити розпорядок дня на підприємствах цієї галузі наприкінці 90-х рр. XIX ст. дозволяють правила чавуноливарного та механічного заводу К. К. Краузе. Так, робота починалася о 6 ранку та закінчувався о 18:30. Практикувалася перерва на сніданок у вигляді 30 хв. та 1 години на обід. В суботу та напередодні Дванадесятих свят робочий день завершувався о 17:30, таким чином скорочуючись до 10 годин³⁷².

Наступне і єдине нині доступне друковане джерело фабрично-заводської статистики Єлисаветграда – звіт фабричного інспектора І. О. Дмитрієва за 1901 р., - містить лише окремі згадки про тривалість робочого дня. Це унеможливило системний аналіз його сутності та динаміки. Укладач фіксує 10-годинний робочий день на міських типографіях та на заводі сільськогосподарських машин Р. Е. Ельворті, й 11-годинний - на машинобудівному заводі Товариства «В. А. Яскульський»³⁷³. Таким чином, домінуючим носієм даних про тривалість робочого дня стають періодичні видання. Основу для нашого аналізу перш за все складають описи рекламацийних вимог, перебігу та результатів страйкових рухів. Інформація про цей аспект робітничого повсякдення значно деталізується з появою в місті профспілкової газети «Труд».

Констатуємо, що скорочення робочого дня у промисловості відбувалося перш за все завдяки страйковій активності робітництва. Активізація цих рухів була прямим наслідком перебігу революційних подій 1905–1907 рр. Паралельно розгорталися й еволюційні процеси, пов'язані з діяльністю владних інституцій через актуалізацію «робітничого питання» у імперському соціумі.

Є доцільним почати з найбільшої промислової галузі Єлисаветграда – машинобудування та заводів сільськогосподарських машин. Так, внаслідок страйку в липні 1903 р. на заводах Товариства «В. А. Яскульський», А. Л. Шкловського,

³⁷¹ Труды высочайше учреждённого Всероссийского торгово-промышленного съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде. Санкт-Петербург : Типография В. Киришбаума, 1897. Т. 3: Улучшение быта рабочих. С. 41; Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 18.

³⁷² ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 4.

³⁷³ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 16, 17, 18.

Ф. К. Кличка та Є. І. Бургарда було встановлено робочий день у 10 ½ годин в будні та 9 ½ напередодні святкових днів³⁷⁴. Матеріали дописувачів щодо цього страйку в лівій газеті «Искра», щоправда, дещо відрізняються від поданого вище за номенклатурою підприємств. Йдеться про скорочення робочого дня на заводах В. А. Яскульського, О. А. Яскульського, А. Л. Шкловського, К. К. Краузе та П. І. Кесслера³⁷⁵. Під час травневого страйку 1905 р. на заводах Шкловського та Яскульського було введено скорочення робочого дня на півгодини напередодні неділі та святкових днів – тобто, до 10 та 9 годин відповідно³⁷⁶. У травні 1907 р. на заводі Ельворті почалося введення нічних змін³⁷⁷, що є першою подібною згадкою для машинобудівних підприємств міста. На думку дописувача газети «Рада», нормалізація робочого дня вплинула й на скорочення безробіття у Єлисаветграді через постійну потребу у розширенні персоналу. Як результат, у 1909 р. сумарна кількість робітників заводу Ельворті збільшилася вже до 1800 осіб³⁷⁸.

Позитивну тенденцію змін розпорядку роботи підприємств сільськогосподарського машинобудування на заключному етапі дослідження наочно демонструють правила внутрішнього розпорядку заводу Товариства «В. А. Яскульський». Так, у 1914 р. робота на підприємстві тривала вже 9 ½ годин – з 7 ранку до 5 ½ вечора, перериваючись на обід з 12 до 13 години. По суботам та перед дванадцятими святами робота закінчувалася на півтори години раніше - о 4 годині вечора³⁷⁹.

Пекарська галузь Єлисаветграда традиційно відрізнялася особливо важким графіком роботи. Під час травневого страйку 1905 р. пекарі вимагали скоротити робочий день хоча б до 12 годин на добу. Виявлялася й готовність працювати 16 годин в суботу для отримання повноцінного недільного вихідного³⁸⁰. В результаті, навіть такі, відверто важкі умови праці, прийняла лише частина власників пекарень³⁸¹.

³⁷⁴ «Красные веги»... С. 63–64

³⁷⁵ Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов. Всеобщие стачки на Юге России. Елисаветград. *Искра*. 1903. 1 авг. С. 7.

³⁷⁶ Из стачки машиностроителей. *Голос Юга*. 1905. 18 мая. С. 3.

³⁷⁷ Ночная смена. *Голос Юга*. 1907. 27 мая. С. 3.

³⁷⁸ Економічне життя України. З робітничого життя. *Рада*. 1909. 5 листоп. С. 3.

³⁷⁹ Правила внутреннего распорядка... Арк. 1. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-13.html>.

³⁸⁰ Из забастовки пекарей. *Голос Юга*. 1905. 12 мая. С. 3.

³⁸¹ Первая ласточка. *Голос Юга*. 1905. 18 мая. С. 3.

Констатуємо, що у подальшому трудове навантаженням пекарів лише погіршувалося. Так, у жовтні 1910 р. в газеті «Голос Юга» вийшла стаття під промовистою назвою «Білі раби». Автор засвідчує вимогу до пекарів міста працювати по 12 годин, а потім залишатися виконувати обов'язки чергового на виробництві. Така практика призводила до перебування робітників у шкідливих для здоров'я умовах до 24 годин включно³⁸². Підкреслюємо, що на окремих пекарнях робітники працювали із екстремальною тривалістю – по 36–48 годин невідривно від виробництва, у тому числі й в неділю³⁸³.

На міських типографіях як галузі з шкідливими умовами виробництва, на всіх етапах досліджуваного періоду фіксується менша за середню тривалість робочого дня. Після типографських страйків у березні 1907 р.³⁸⁴, на частині закладів було введено восьмигодинний робочий день³⁸⁵. Однак, вже у 1910 р. власники типографій почали вводити 9-годинні робочі зміни. При цьому, поступовий перехід на відрядну роботу нівелював будь-яке формальне нормування тривалості праці. Нововведення змушувало робітників працювати 13–15 годин для компенсації меншого заробітку після закінчення сезону³⁸⁶. Варто відзначити, що найгірше становище мав найманий, відрядний персонал. У 1912 р. на типографії Єлисаветградського земства такі особи працювали по 14 годин на добу – від 10 ранку до 12 ночі щодня, без вихідних та свят³⁸⁷.

За матеріалами «Ежегодника Голоса Юга», що спиралися на фабрично-заводську статистику, у 1913 р. середня тривалість робочого дня складала вже 10,5 годин. При цьому на типо-літографських підприємствах було введено 9-годинний графік праці, а найгірша ситуація встановилася на макаронній фабриці та круподерках - 11 годин³⁸⁸. Впевнені, що зазначені показники залишалися номінальними через відсутність дієвих механізмів контролю наднормової праці.

³⁸² Токаленко П. Дух свободи. Вплив революційних подій 1905-1907 років на формування внутрішньої атмосфери страху в суспільстві на Півдні України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. 29 (68), № 1. С. 42.

³⁸³ К рабочим пекаренъ. *Труд*. 1910. 21 марта. С. 5–6.

³⁸⁴ Забастовка. *Голос Юга*. 1907. 31 март. С. 3.

³⁸⁵ Голос Юга. 1907. 13 апр. С. 3.

³⁸⁶ К типографским рабочим. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 4–5.

³⁸⁷ По России. Елисаветград (Земская типография). *Правда*. 1912. 2 июня. С. 4.

³⁸⁸ «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 77.

Однак, констатуємо, що навіть подібні зміни в тривалості робочого дня стали можливими внаслідок страйкових рухів під час російської революції 1905–1907 рр., активізації діяльності професійних спілок та поступового інституційного покращення становища робітників у переддень Першої Світової війни.

Умови праці промислових робітників Єлисаветграда є комплексним поняттям, що складається з фізичних характеристик виробничого простору (технічного стану будівель, освітлення, вентиляції, температурного режиму) та санітарно-гігієнічних умов (чистота приміщень, забезпечення питного режиму, доступ до здійснення особистої гігієни).

Розгляд технічного стану виробничих приміщень на підприємствах Єлисаветграда дозволяє констатувати наявність галузевих закономірностей характеру виробничих споруд. У випадку машинобудівних та механічних, пивоварних заводів та млинів це були здебільшого двох- або триповерхові будівлі. Типографії розмішувалися на першому поверсі багатоквартирних будинків, а пекарні – переважно, в підвалах. Еталоном організації виробничого простору з точки зору міської санітарної та фабричної інспекцій був завод Ельворті з його шести- та чотирьохповерховими залізобетонними корпусами й просторими, світлими майстернями³⁸⁹. Водночас, значна частина виробництв знаходилися у непристосованих або погано обладнаних будівлях з браком виробничого простору. За свідченнями фабричного інспектора Дмитрієва, в таких умовах працювали всі типографії та тютюнові фабрики міста³⁹⁰. Проблема була характерною й для окремих заводів обробки металу. Так, під час огляду чавуноливарного заводу Келкевича* у лютому 1909 р. виявилось, що він небезпечний як в будівельному, так і в пожежному відношеннях³⁹¹. На заводі Бургарда у 1910 р. тіснота ставала й причиною каліцтва робітників³⁹².

³⁸⁹ Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г... С. 8.

³⁹⁰ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 15.

* Йдеться про колишній завод дворянина Антона Андрійовича Гольча, відданий в оренду або проданий Івану Францевичу Келкевичу

³⁹¹ Хроника. Осмотр. *Голос Юга*. 1909. 12 февр. С. 3.

³⁹² На заводе Бургарда. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6–7.

Незручності для робітників створювалися й незадовільним станом підлогового покриття в приміщеннях. За свідченнями фабричного інспектора, в 1901 р. на пивоварних підприємствах «цегляна підлога (в цехах – Я. Ч) нерівна, місцями розмита і тому неодмінно промивні води, що застоюються, влітку починають смердіти»³⁹³. На машинобудівних та механічних підприємствах Бургарда та Кличка із дерев'яними перегородками, підлога прогнивала наскрізь. Промивні води, застоюючись у шпаринах між дошками, видавали постійний сморід³⁹⁴. Те ж саме у 1901 р. спостерігалось на хімічному виробництві - фабриці Ісаака Лахмана³⁹⁵. На типографії Шполянського дерев'яна підлога наскрізь просочувалася керосином, що перманентно псувало якість повітря³⁹⁶. Земляна ж підлога у ковальському та ливарному цехах заводів обробки металу постійно лишалася мокрою, поширюючи в приміщеннях сирість³⁹⁷. У пекарській галузі побутували бетонні холодні підлоги. Робітникам доводилося спати прямо на них у перерві між «достиганням» тіста³⁹⁸. Щоб уникнути цього, пекарі спали на гарячих печах або ж прямо на кришках для викладання тіста³⁹⁹.

Згадки про освітленість виробничого простору підприємств незмінно констатували його недостачу та необхідність пристосовуватися до подібних умов роботи. За нашими підрахунками, станом на 1911 р. 21 підприємство (42%) мали електричне та 29 (58%) – керосинове освітлення. Підкреслюємо, що перехід на електричне освітлення відбувся на всіх 13 закладах мукомельного виробництва Єлисаветграда, але при цьому – лише на 2 підприємствах із виготовлення землеробських знарядь (33%). Йдеться про заводи Товариства «В. А. Яскульський» та Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті»⁴⁰⁰. На останньому ідея покращення денної освітленості була закладена й на конструкційному рівні. Ковальсько-пресовий

³⁹³ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 23.

³⁹⁴ На заводе Бургарда. *Труд.* 1910. 28 февр. С. 5; На заводе Кличко. *Труд.* 1910. 4 июня. С. 5–6.

³⁹⁵ ДАКірО. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 26.

³⁹⁶ На типографии Шполянского. *Труд.* 1910. 11 апр. С. 6.

³⁹⁷ На заводе Яскульского (Петровская ул.). *Труд.* 1910. 21 марта. С. 3.

³⁹⁸ В пекарне Ельберта. *Труд.* 1910. 28 марта. С. 5.

³⁹⁹ Среди пекарей. *Труд.* 1910. 4 апр. С. 6–7.

⁴⁰⁰ **Цитовано за:** Петраков В. В. Промисловість Єлисаветградщини. *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини.* 2008. Вип. 2. С. 28–40.

цех підприємства мав призмоподібну скляну ланternу для забезпечення оптимального природного освітлення приміщення вдень (додаток Н, рис. Н.2).

Для типографій показник електрифікації освітлення складав 57% - тобто, 4 з 7 закладів⁴⁰¹. У 1901 р. міський санітарний лікар вказував на темряву у набірних відділеннях типографій Гольденберга, Фінкеля, Сейдера, Шполянського та Болтянського (лише 6% світлової поверхні) з вимогою зробити їх більш світлими⁴⁰². Однак, констатуємо, що й прогресуюча електрифікація в типографській справі не означала вирішення цієї проблеми. У 1910 р. на електрифікованій типографії Гольденберга робітники постійно скаржилися на псування зору й неможливість проводити редагування матеріалу⁴⁰³. Типографія ж Шполянського мала лише три вікна, тому денне світло слабо проникало в приміщення⁴⁰⁴.

Стан організації вентиляційних систем на промислових підприємствах міста напряду впливав на самопочуття та стан здоров'я робітників. Найкращою її організацією вирізнялися нові корпуси машинобудівних та механічних заводів й окремі, модернізовані парові млини Єлисаветграда. Водночас, огляди фабричного та санітарного інспекторів засвідчують повну відсутність вентиляції на більшості підприємств. Як наслідок, у виробничих приміщеннях незмінно побутувала сирість, задимленість, сморід та духота.

Так, у 1901 р. на тютюнових підприємствах вимушені були вдихати тютюновий пил, що викликало приступи непритомності, головні болі та носові кровотечі. Щоправда, власники закладів дослухалися до зауважень та вже у 1903 р. встановили спеціальні вентилятори⁴⁰⁵. На пивоварних заводах міста через брак витяжок під час варіння суміші цехи заповнюються паром так, що «ледве можна розпізнавати предмети»⁴⁰⁶. На шкіряному підприємстві побутував «сморід настільки сильний, що незвична до цього людина не зможе пробути тут ні хвилини»⁴⁰⁷. На місцевих заводах свинцевих білил у робітників починали проявлятися симптоми

⁴⁰¹ Там само.

⁴⁰² ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 24.; Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1901 год... С. 6.

⁴⁰³ В типографии Гольденберга. *Труд.* 1910. 28 марта. С. 4.

⁴⁰⁴ На типографии Шполянского. *Труд.* 1910. 11 апр. С. 6.

⁴⁰⁵ Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г... С. 7.

⁴⁰⁶ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 23.

⁴⁰⁷ Там само. С. 21

свинцевого отруєння вже через 2 тижні роботи, що створювало необхідність тимчасово полишати роботу⁴⁰⁸. На фабриці синьки Ісаака Лахмана робітники постійно дихали отруйними випарами від варильних котлів⁴⁰⁹. Схожа ситуація спостерігалася й на парових млинах Єлисаветграда через незадовільний стан пилових камер. Зокрема, міський санітарний лікар пропонував ізолювати їх від решти робочих приміщень на млинах Шкловського та Дашевського⁴¹⁰.

Через відсутність вентиляції, робітникам типо-літографій доводиться дихати свинцевою та фарбовою пилюкою у сирих й холодних приміщеннях⁴¹¹. Як наслідок, всі старі робітники типографської сфери мали ознаки свинцевого отруєння – синю кайму на деснах, синювато-блідий колір обличчя та коліки в животі⁴¹². Погіршував ситуацію й перехід типографій на нафтові двигуни, так як власники часто ігнорували необхідність влаштовувати витяжні труби. Як наслідок, угарний дим виїдав очі, та, потрапляючи в легені, викликав задуху й приступи кашелю⁴¹³.

У пекарнях, розміщених переважно в підвальних приміщеннях, вентиляція не вирізнялася кращою організацією. За словами анонімного пекаря, у 1910 р. навіть на «зразкових» закладах санітарно-гігієнічні умови було зовсім «первісними», й відчувалася постійна духота від гарячих печей⁴¹⁴. Автор ще одного анонімного листа описує свою роботу так: «пекарі працюють вдень та вночі, не маючи вільного часу, не виходячи зі своїх конур, дихаючи димом та чадом»⁴¹⁵.

Корпуси машинобудівних та механічних заводів, особливо – на нових підприємствах Товариства «В. А. Яскульський» та Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», - загалом, вирізнялися кращою організацією вентиляції. Однак, в ковальських та ливарних відділеннях більшості підприємств робітники постійно стикалися із задимленістю та пилом. У 1901 р. фабричний інспектор І. О. Дмитрієв фіксує проблему кіптяви та диму в приміщенні заводу Бургарда й у чавуноочистному

⁴⁰⁸ Там само. С. 24

⁴⁰⁹ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 26.

⁴¹⁰ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 21–22; Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1901 год... С. 6.

⁴¹¹ К типографским рабочим. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 4–5.

⁴¹² Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 15.

⁴¹³ В типографии Гольденберга. *Труд*. 1910. 28 марта. С. 4.

⁴¹⁴ Среди пекарей. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 8.

⁴¹⁵ К рабочим пекарям (Письмо в редакцию). *Труд*. 1910. 21 марта. С. 5–6.

та ливарному відділеннях заводу Ельворті⁴¹⁶. У 1910 р. брак нормального провітрювання відчувався у малярному та столярному відділеннях цього підприємства⁴¹⁷, а також у ковальському відділенні заводу О. А. Яскульського через задимлюваність несправним горном⁴¹⁸.

Поширеність роботи при відкритих вікнах, протягах через вибиті й невстановлені шибки, разом з браком достатнього опалення цехів та майстерень взимку, спричиняли формування несприятливого температурного режиму та хронічно високу захворюваність персоналу. Така ситуація була звичною перш за все для типографських та пекарських закладів Єлисаветграда. При цьому, на останніх це контрастно поєднувалося зі спекою в пічних приміщеннях. На машинобудівних та механічних заводах ситуація була кращою, однак й тут робітникам часто доводилося працювати в холоді. У грудні 1910 р. робітник заводу Шкловського вказує на постійну холоднечу та вибиті шибки у заводському корпусі, а для обігріву влаштовувалася в кращому випадку одна піч на кожне приміщення⁴¹⁹. На заводі Ельворті в окремих майстернях не було подвійних вікон, тому взимку робітники мерзли, а в теплий сезон постійно знаходилися під протягами⁴²⁰. Особливо важко доводилося персоналу заводської лісопильні. Через спеціально побудований тунель між нею та лісовим складом постійно поширювалися холод й протяги⁴²¹. Хоча в усіх майстернях цього підприємства опалення й відбувалося паром або сухим повітрям, через сильні морози робітники хворіли часто. Особливо це стосувалося тих, хто працював біля заліза чи чавуна⁴²².

Заходи для підтримання особистої гігієни на підприємствах Єлисаветграда були реалізовані слабо. Є підстави вважати, що на більшості промислових закладів не було навіть роздягалень, де робітники могли переодягнутися, залишити свої речі, в тому числі – теплий одяг. Основним рушієм покращення ситуації були страйкові

⁴¹⁶ Дмитриев И.Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 18.

⁴¹⁷ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 6.

⁴¹⁸ На заводе Яскульского (Петровская ул.). *Труд*. 1910. 21 марта. С. 3.

⁴¹⁹ На заводе Шкловского. *Труд*. 1910. 12 дек. С. 7.

⁴²⁰ Письма в редакцию. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.

⁴²¹ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 6.

⁴²² На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 28 нояб. С. 6.

рухи, зокрема – внаслідок початку революційних подій 1905–1907 рр. Найраннішу згадку цієї проблематики знаходимо в прокламації робітників типографської сфери 1899 р. Йдеться про вимогу встановити умивальники, придбати рушники та мило для кожної майстерні⁴²³. Однак, подібне звернення робітників не мало жодного ефекту. У 1901 р. фабричний інспектор І. О. Дмитрієв з цього приводу констатував: «не дивлячись на те, що робота типографа дуже неохайна, скрізь відсутні умивальники та окремі приміщення для роздягалень»⁴²⁴. За свідченнями міського санітарного інспектора, те ж саме стосувалося й тютюнових фабрик міста⁴²⁵.

Підкреслюємо, що на заводі Ельворті існувала найрозвиненіша інфраструктура для підтримання особистої гігієни серед всіх промислових закладів міста. Так, при підприємстві існувало дві бані, з них одна – у приміщенні нового ливарного корпусу. Однак, судячи із відозв робітників, існували окремі проблеми з утриманням їх у функціональному стані через бруд та відсутність гарячої води⁴²⁶. Зокрема, анонімний робітник підприємства у вересні 1910 р. писав до газети «Труд», що в заводській бані можна не помитися, а «скоріше забруднитися», так як її зовсім не прибирають⁴²⁷. При цьому, проблема з наявністю облаштованих умивальників була характерною навіть для цього підприємства, найбільш масштабного та економічно благополучного у Єлисаветграді. Відповідну вимогу робітників було озвучено під час загального страйку у жовтні 1905 р. та задоволено адміністрацією⁴²⁸.

Завод Ельворті вирізнявся серед інших підприємств й організованою системою зберігання особистих речей робітників – одягу та їжі, принесеної з дому. Для цього використовувалися спеціальні скрині, розміщені у виробничих приміщеннях. Однак, підкреслюємо, що їх хронічно не вистачало. Так, в ливарному цеху був наявний лише 1 ящик на 15 робітників, розрахований на двох осіб. Таким чином, єдиною

⁴²³ Обращение ко всем типографским рабочим Елисаветградского Комитета Российской Социал-Демократической Рабочей Партии. 1899 год. *Красные вехи...* С. 142.

⁴²⁴ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 15.

⁴²⁵ Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1901 год... С. 6.

⁴²⁶ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 6.

⁴²⁷ На заводе «Эльворти». *Труд*. 1910. 12 сент. С. 6.

⁴²⁸ Босий П. Роберт Пірс Ельворті... С. 71.

можливістю для них залишалось вішати одяг та вузлики з хлібом на колони, хоча вони й засипалися пилом від гарячого чавуну⁴²⁹.

На решті підприємств міста проблема збереження речей вирішувалася схожим чином. Безпосередньо в стіну або в опорний стовп майстерні чи цеху забивалися цвяхи, що виконували роль своєрідної вішалки. Якщо ж приміщення недавно ремонтувалося або було новозбудованим, така міра заборонялася адміністрацією⁴³⁰. Примітка із кореспонденції газети «Труд» вказує на цю практику й як на джерело робітничої конфліктності. В результаті зберігання речей в одному місці, вміст кишень часто зникав. Це спричиняло різні «історії» та «непорозуміння»⁴³¹.

Окремою складовою санітарно-гігієнічних умов на підприємствах було забезпечення питного режиму. Функціонування централізованої системи міського водогону Єлисаветграда з району Озерної балки розпочалося у 1896 р. Однак, він не покривав більшої частини міської забудови⁴³². В поєднанні з економічними причинами, це підштовхувало власників деяких промислових підприємств будувати власні свердловини й колодязі. Воду до виробничих корпусів доставляли насосами або й носили ручним способом. Відповідно до фабричного законодавства, на окремих підприємствах питна вода набиралися в баки або спеціальні куби. Її заздалегідь кип'ятили як для простого споживання, так і для приготування гарячих напоїв. Однак, якість такої води часто була сумнівною. Так, в 1903 р. під час липневого страйку серед рекламаційних вимог заводу В. А. Яскульського була й вимога замінити воду «з якогось брудного котла» водопровідною⁴³³. На заводі Ельворті куб розміщувався у їдальні⁴³⁴. Невеликий подібний резервуар був й на заводі Шкловського, тому води не вистачало для потреб всього персоналу (близько 170 робітників⁴³⁵). Крім цього, він був брудним, а вода мала неприємний запах через відсутність підтримання його

⁴²⁹ На заводі Ельворти. *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7.

⁴³⁰ На з. Шкловского. *Труд*. 1910. 7 марта. С. 5.

⁴³¹ На заводі Шкловского. *Труд*. 1910. 17 окт. С. 6–7.

⁴³² «Весь Елисаветград»... 1909. С. 156.

⁴³³ Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов. Всеобщие стачки на Юге России. Елисаветград. *Искра*. 1903. 1 авг. С. 7.

⁴³⁴ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 19.

⁴³⁵ Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. С. 264.

чистоти⁴³⁶. На заводі О. А. Яскульського куб був у наявності, не використовувався⁴³⁷. Як результат, робітники підприємства постійно пили лише сиру воду й не мали можливості зробити навіть чай.

Констатуємо, що доступ робітників до води безпосередньо в майстернях та цехах відбувався доволі примітивним способом. У кожному приміщенні ставилося кілька відер, звичайних чи з припасованим краном. Робітники набирали воду в кружку або й пили безпосередньо з нього. Для уникнення холерних епідемій рідина мала бути обов'язково кип'яченою, хоча цим на фабрично-заводських підприємствах часто нехтували. Так, навіть у майстернях заводу Ельворті пили переважно сиру воду із ржавих відер та кранів, нагинаючись до них або стаючи на коліна. Щоправда, в періоди епідемій холери всередину заливали кип'ячену та охолоджену в спеціальних холодильниках т. зв. «живу воду»⁴³⁸. На території ж заводу Ф. К. Кличка не було жодного джерела води. Робітники здебільшого вживали воду з колодязів біля підприємства, без можливості її прокип'ятити. При цьому, один з них знаходився біля клозету, тому вода постійно віддавала нечистотами⁴³⁹.

Вбиральні на підприємствах Єлисаветграда були організовані за однаковим зразком «відхожого місця». Це були примітивні дерев'яні приміщення на подвір'ї заводу чи млина або у дворах будівель, де знаходилися підприємства інших галузей. У 1903 р. санітарний лікар відмічає архаїчність їх влаштування, так як на них були відсутні цементовані вигрібні ями. Щоправда, невдовзі окремі власники дослухалися до висловлених зауважень⁴⁴⁰. Нарікання на стан вбиралень від робітників збереглися й на сторінках газети «Труд». Здебільшого, йшлося про хиткість споруд, протікання дощової води всередину⁴⁴¹ й сильні протяги, що призводили до застуд персоналу⁴⁴².

Розвиток промисловості Єлисаветграда в дусі фабрично-заводської організації праці потребував формування системи специфічної трудової дисципліни з

⁴³⁶ На заводі Шкловського. *Труд*. 1910. 12 дек. С. 7.

⁴³⁷ На заводі Яскульського (младш.). *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7.

⁴³⁸ В ожидании холеры. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 6; На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 7; На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7.

⁴³⁹ На заводе Кличко. *Труд*. 1910. 4 июня. С. 5–6.

⁴⁴⁰ Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г... С. 8.

⁴⁴¹ На заводе Козубского. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6.

⁴⁴² На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 17 окт. С. 7.

відповідними практиками дисциплінарних покарань, штрафів й вертикаллю адміністративно-виробничої ієрархії. На жаль, нині збережені документи репрезентують виключно машинобудівні та заводи сільськогосподарських знарядь. Загальними рисами правил на зазначених підприємствах були сувора заборона прогулів, запізнь, куріння у виробничих приміщеннях, вживання алкоголю та влаштування азартних ігор на виробництві. Окрема увага зверталася на підтримування порядку, послуху адміністрації й дотримання правил безпеки. Стягнення за порушення варіювалися в залежності від серйозності проступку та специфіки виробничого процесу.

Так, у 1898 р. на чавуноливарному та мехначному заводі К. Краузе прогул карався штрафом у розмірі поденного заробітку. Особлива увага приділялась пожежній безпеці. Зокрема, штраф за куріння складав до 75 коп. За порушення загального порядку (шум, бійка, нецензурна лексика тощо) передбачалося стягнення до 1 руб., за недбалість у роботі – до 1/3 поденної плати⁴⁴³. На заводі сільськогосподарських знарядь Р. і Т. Ельворті у 1902 р. правила здебільшого дублювали попередні. Вирізнялися лише особливо суворі санкції за запізнення (від 5 хвилин – до 1 руб.), куріння та пошкодження захисних пристроїв верстатів (в такому ж розмірі)⁴⁴⁴. Нетерпимість адміністрації до запізнь робітників чітко проглядається й надалі. Так, в 1911 р. відповідне стягнення тут складало половину поденного заробітку. Суворість регламенту змушувала анонімого робітника Ельворті у листі до газети «Труд» констатувати: «Якщо робітник бачить, що він спізнюється на кілька хвилин, то вже вирішує краще залишитися вдома»⁴⁴⁵.

Про штрафи на машинобудівному заводі Товариства «В. А. Яскульський» у 1901–1907 рр. дізнаємося із розрахункових книг робітників підприємства. Так, за прогул стягувалася поденна оплата. У випадку запізнення вираховувався відповідний до часу грошовий еквівалент. Штрафи за псування матеріалів та непослух (або «порушення порядку») складали в середньому 35–50 та 25–50 коп. відповідно⁴⁴⁶.

⁴⁴³ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 4–4 зв.; Там само. Арк. 6.

⁴⁴⁴ Табель штрафів заводу акционерного общества Р. и Т. Эльворти. ЦОКМ. ФО - 374/124 ком. - 3218.

⁴⁴⁵ Письма в редакцию. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.

⁴⁴⁶ ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–56; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1–34.

За даними ж Л. Пасічник, у 1901 р. стягнення за «пустощі» складали в середньому 20—50 коп., неслухняність й куріння – 25—50 коп., а прихід на роботу напідпитку й псування інструментів – по 50 коп. відповідно⁴⁴⁷.

Отримана картина значно деталізується збереженими в галереї «Єлисаветград» правилами внутрішнього розпорядку цього підприємства від 1914 р. Так, лише обідня перерва давала право вільно покидати територію підприємства до закінчення робочого дня. В іншому випадку робітники повинні були мати документ з вказівкою поважної причини. Особа вважалася такою, що приступила до роботи, лише після пред'явлення табельнику особистого номера. У разі неявки на підприємство робітник карався втратою поденного заробітку. Додавався й штраф за прогул, якщо він не зміг засвідчити поважність причини. Максимальне стягнення складало 1 руб., зокрема за неякісну роботу, псування обладнання чи запобіжних пристроїв. Запізнення понад 5 хвилин, порушення порядку, конфлікти та поява напідпитку карались штрафом до половини денного заробітку. Найвища ж сума - 15 руб., - стягувалася за втрату розрахункової книжки⁴⁴⁸.

Хоча правила роботи на підприємствах та їх адміністративно-виробнича вертикаль й чітко окреслювалися, на підприємствах неодмінно побутувала специфічна система неформальних трудових відносин. Підкреслюємо, що робітники також брали безпосередню участь у її творенні на низовому рівні. Під неформальними трудовими відносинами маємо на увазі таку взаємодію всередині виробничих колективів, що виходить за межі офіційно встановлених правил та практик. В її основу покладалися суб'єктивні особистісні установки, вподобання, звичаї та традиції роботи. Реалізація подібного підходу негативно впливала на психологічний клімат у робітничій спільноті. Як наслідок, створювалася й підтримувалася напруга та антипатія як між самими робітниками, так й по відношенню до керівного персоналу підприємств.

⁴⁴⁷ Пасічник Л. Яскульський та його справа. *Наше місто*. 2011. 17 берез. С. 4. URL: <https://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2011-st3.php>.

⁴⁴⁸ Правила внутрішнього розпорядка... Арк. 1—2. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-13.html>; <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-14.html>; Табель штрафу на заводі Товарищества Єлисаветградського машиностроительного и чугуно-литейного завода В. А. Яскульський. Утверждено 17 января 1914 г. *Галерея «Єлисаветград»*. Арк. 1. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-15.html>.

У 1903 р. елисаветградський кореспондент лівої газети «Искра» пише: «Порядки на наших заводах нічим не відрізняються від заводських порядків в інших містах. Нескінченні штрафи, грубе ставлення майстрів...безперервне зниження розцінок без попередження робітників...»⁴⁴⁹. Хоча публікація й має виражений ідеологічний відтінок, маємо констатувати її відповідність реаліям трудового повсякдення фабрично-заводського робітництва.

Підкреслюємо, що найпоширенішою формою неформальних трудових відносин було несанкціоноване регулювання оплати робітника. Найчастіше це відбувалося у формі суб'єктивного зниження власником чи майстром розцінок за роботу без жодних формальних підстав. Побутувала й практика затримувати розрахунок з робітниками «в опрацюванні» («проработке») – тобто, із суб'єктами дисциплінарних покарань або штрафів. Типовим явищем була й відсутність доступу до табелю оплати праці та власних розрахункових книжок. Особливі труднощі це створювало на підприємствах, де поденна оплата поєднувалася з відрядною або акордною. Відсутність контролю з боку робітників дозволяла адміністрації маніпулювати кількістю виконаної роботи та її оплатою відповідно⁴⁵⁰.

Траплялися й випадки працевлаштування без внесення до іменних, паспортних та розрахункових книг. При цьому, наголошуємо, що подібна практика була непоширеною й більшою мірою стосувалася прийшлого робітництва. Так, фабричним інспектором І.А. Дмитрієвим під час огляду підприємств у 1902 р. зафіксовано, що на цегельному заводі Хайї Бардах у всіх 6 робітниць – *Аксинії Заярнюк, Аграфени Коганової, Параски Бугинської, Пелагеї Молчанової, Євдокії Молчанової та Аксинії Андрющенко*, - не було розрахункових книжок. Також їх імена не містилися у відповідному списку робітників підприємства, хоча жінки й працювали тут вже близько місяця⁴⁵¹. На механічному заводі П. І. Кесслера виявилися не вписаними до

⁴⁴⁹ «Красные веги»... С. 83.

⁴⁵⁰ Практика несанкціонованого регулювання оплати праці описана за: Журнал № 5 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Июня 25 дня 1903 года. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 161–161 зв.; На заводі Ковальського и Вебера. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 6; На заводі Эльворти. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 5; На заводі Шкловського. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 5; Непорядки. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 1–2; На заводі Эльворти. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 5–6; На заводі Бургарда. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 6; На заводі Эльворти. *Труд*. 1910. 17 окт. С. 7; На заводі Козубського. *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7; На заводі Эльворти. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 5; По России. Елисаветград. Завод Ломазкина и Могилевского. *Правда*. 1912. 5 сент. С. 4.

⁴⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 138.

паспортної книги 4 особи, при цьому один з них – *Петро Дибенко*, - майже два роки⁴⁵². У 1903 р. на типографії М. А. Гольденберга таких робітників було двоє, зокрема, набірник *Сергій Ковальов* - 4 роки⁴⁵³. У 1908 р. фабричним інспектором за аналогічне порушення на 50 р. був оштрафований Мейдман, власник цукеркової фабрики⁴⁵⁴. Описана вище форма праці була екстремальною, так як подібні робітники фактично знаходилися поза охороною фабричного законодавства. Це давало можливість підприємцям не дотримуватися норм тривалості робочого дня та оплати праці, а також уникати відповідальності за організацію побуту робітників й випадки виробничого травматизму.

На підприємствах міста побутувала специфічна система клієнтелізму та фаворитизму з чітко встановленими внутрішніми практиками здобуття прихильності. Щоб отримувати краще відношення старшого робітника в бригаді – монтера, - було прийнято виявляти показову шану до нього, доносити про ситуацію в колективі та регулярно робити корисні послуги. Наприклад, приносити чай або воду, щоб помити руки тощо⁴⁵⁵. Тотожні практики у відносинах з майстром здійснювали й самі монтери⁴⁵⁶. При цьому, їх застосовування виходило й за межі фабрично-заводських корпусів. Зокрема, анонімний робітник-дописувач елісаветградської газети «Труд» наступним чином описує способи стати монтером: «...той в приватному житті подружився з майстром, бо жив по сусідству чи навіть в одному дворі — свідомо чи випадково, обхожував його у когось на весіллі чи в інтимних стосунках з ним настільки, що став бувати в гостях, а майстер - у нього; той «покумувався», запросивши його до дитини в батьки...той одружився на племінниці або близькій родичці майстра... а у того дружина молоденька влаштувала десь вечір для майстра...»⁴⁵⁷.

Як бачимо, у публікації міститься й саркастичний натяк про допущення інтимного зв'язку дружини робітника з майстром задля кар'єрного зростання. Схожу

⁴⁵² Там само. Арк. 142.

⁴⁵³ Там само. Арк. 161.

⁴⁵⁴ Хроника. Штраф. *Голос Юга*. 1908. 10 дек. С. 3.

⁴⁵⁵ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 12 сент. С. 6.

⁴⁵⁶ Письма в редакцию. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.

⁴⁵⁷ Бич рабочего. *Труд*. 1910. 15 авг. С. 2.

згадку про завод Ельворті залишив й письменник О. Д. Поповський: «Майстрам - любов і шана: вони посаджені батьки, хрещені, гості бажані, і траплялося, що хрещеники більше були схожі на хрещених, ніж на законних батьків...»⁴⁵⁸. Підкреслюємо, що зазначені описи є радше чутками або екстраординарними одиничними випадками. При цьому, сам факт їх поширення слугує маркером дискредитаційних колективних уявлень робітників про механізми неформального впливу на вертикальну мобільність керівного персоналу.

Поширеною у стосунках з майстром була й практика регулярного хабарництва. Воно встановлювалося у якості негласного правила й називалося «мазанням». М. С. Пригюпа згадує: «Тільки прийде новачок, підручні майстра зразу ж вводили його в курс справи. Дивись, мовляв, не «помажеш» - важко верстат ходитиме»⁴⁵⁹. О. Д. Поповський з цього приводу зазначав: «Робітники боялися своїх майстрів... обдаровували, хто чим був багатий: грошима, подарунками, живністю»⁴⁶⁰.

Загальною рисою опису стосунків робітників та керуючого персоналу (власників підприємств, майстрів, представників фірм) є порушення виробничої субординації. Прояви грубощів, агресивності, зневажливості та панібратства викликали у персоналу перманентне почуття образи та приниження власної гідності. Наочним підтвердженням такої практики є кореспонденція, опублікована на шпальтах газет «Труд» та «Правда»⁴⁶¹. Для підтримання об'єктивності, зазначаємо, що ординарні робітники й самі вдавалися до подібного відношення до керівного персоналу. Воно набувало характеру непрямой, латентної гострої критики та зневаги. Майстрів всіяко висміювали, їм придумували образливі псевдоніми («носатий», «чорт»⁴⁶²). Поширювалися й чутки про отримання посад шляхом одруження на одній з негарних дочок майстра тощо⁴⁶³. Старших же робітників – монтерів, - на

⁴⁵⁸ Поповский А. Испытание временем... С. 213.

⁴⁵⁹ Пригюпа М. С. Гірке минуле... С. 3.

⁴⁶⁰ Поповский А. Испытание временем... С. 213.

⁴⁶¹ Свідчення цього аспекту неформальних відносин робітників та майстрів містяться в статтях: На заводі Козубського. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6; На заводі Козубського. *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7; На мельнице Барского. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 6; Гильзовая фабрика Рабиновича. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 7; На заводі Яскульського (младш.). *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7; «По России. Елисаветград. Завод Ломазкина и Могилевского». *Правда*. 1912. 5 сент. С. 4; В типографии «Труд». *Труд*. 1910. 4 июня. С. 6; На заводі «Эльворті». *Труд*. 1910. 5 сент. С. 5–6.

⁴⁶² Первомайские воспоминания. *Червоний шлях*. 1924. 1 трав. С. 2.

⁴⁶³ Вербовка женихов. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 2–3.

підприємствах обробки металу називали «навушниками» або «довгоногими телефонами». Причиною слугували регулярні доноси майстру щодо висловлювань окремих робітників та загального соціально-психологічного клімату в колективі⁴⁶⁴.

Хронічна напруженість у стосунках між керуючим персоналом (власниками підприємств, майстрами, монтерами) й ординарними робітниками іноді набувала колективного вияву у формі страйкових рухів. Здебільшого, їх спричиняло недовольство у діях конкретних представників адміністрації підприємства. Перший подібний випадок у Єлисаветграді відбувся у травні 1905 р. під час загального страйку робітників машинобудівних та заводів сільськогосподарських знарядь. Однак, конфлікт з керівництвом не був тут власне ініціюючою подією, а звільнення окремих майстрів зазначалося лише як супутня вимога⁴⁶⁵. Підкреслюємо, що реальним прецедентом такого явища став виробничий конфлікт на заводі Бургарда 23 серпня 1907 р. Майстер Уляницький та робітник ковальського цеху посперечалися через «зіпсований молот, яким, за словами робітника, не можна було далі працювати». Суперечка завершилася бійкою та локаутом для всіх робітників ковальського цеху. У відповідь, персонал інших цехів підприємства оголосив страйк із вимогою звільнити майстра, що «...налаштував проти себе робітників своїми систематичними скороченнями заробітків»⁴⁶⁶.

30 квітня 1912 р. подібний інцидент стався вже на заводі Ельворті через майстра слюсарного цеху Твердоступа, що вирізнявся своїм зневажливим ставленням до робітників. Нестеренко, робітник слюсарного цеху, попросив Твердоступа звільнити його від роботи на добу через отруєння брата, «натякаючи при цьому, що все одно робота 1-го травня не відбудеться». Однак, майстер двічі вдарив робітника та прогнав його. Як наслідок, 2000 робітників підприємства страйкували протягом трьох наступних днів. Страйкарі вимагали звільнити майстра, або віддати його під суд за побиття та образу⁴⁶⁷. Ситуація нормалізувалася лише після переведення Твердоступа

⁴⁶⁴ На заводі Яскульського. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 7.

⁴⁶⁵ Хроника. *Голос Юга*. 1905. 11 мая. С. 3.

⁴⁶⁶ Забастовка на заводе Бургарда. *Голос Юга*. 1907. 24 авгус. С. 3.

⁴⁶⁷ Рабочее движение. Стачки. Єлисаветград. *Правда*. 1912. 10 мая. С. 4.; По России. Забастовка на заводе Эльворти. *Южный край*. 1912. 13 мая. С. 7.

на іншу посаду⁴⁶⁸. Невдовзі, 16 травня 1912 р. відбувся й страйк всіх цехів заводу Бургарда як форма протесту проти поведінки майстра плужного цеху Іллічова. За словами місцевого дописувача газети «Правда», він «...пройшов повний курс майданної лайки та знущання над робітниками». Після 2 днів повної зупинки заводу, адміністрація так і не погодилася звільнити майстра й планувала оголосити локаут для всіх учасників страйку⁴⁶⁹.

Проте, звертаємо увагу, що вираження невдоволення та агресії з боку робітників не завершувалося виключно мирними, страйковими методами. На сторінках місцевої та регіональної періодики відображено й окремі ексцеси радикалізації робітничих настроїв. Йдеться про прояви фізичного насилля по відношенню до майстрів, службовців контор та власників підприємств або навіть намагань вбити їх. Підкреслюємо, що прояви насильства широко толерувалися у робітничій спільноті міста. Манера відстоювання своєї правоти за допомогою бійки незмінно побутувала між робітниками, а описи найрезонансніших випадків періодично потрапляли до преси⁴⁷⁰. Доходило й до трагікомічного: в хроніці газети «Киевлянин» згадується відкушене під час конфлікту вухо робітника заводу Бургарда, благополучно пришите на місце⁴⁷¹.

Переконані, що початок революційних подій 1905–1907 рр. виступив своєрідним каталізатором застосування насильницького підходу до вирішення конфліктів з керівним персоналом. Зокрема, саме на зазначений період припадають перші прояви описаної тенденції. Прецедент у цьому покладено робітником заводу Шкловського, селянином Ф. Калиновим (за іншими даними – Ф. Кір'яновим), що у 1906 р. розкріїв череп ливарному майстру Троянову. Постраждалий був доставлений у лікарю Червоного Хреста, де невдовзі помер⁴⁷².

⁴⁶⁸ Босий П. Роберт Пірс Ельворті... С. 128.

⁴⁶⁹ По России. Елисаветград. На заводе Бургард. *Правда*. 1912. 25 мая. С. 4.

⁴⁷⁰ Хроника. Драка. *Голос Юга*. 1909. 4 февр. С. 3.

⁴⁷¹ Откушенное ухо. *Киевлянин*. 1903. 6 декаб. С. 4.

⁴⁷² Ночные телеграммы Одесских новостей. Елисаветград, 8 января (От нашего корреспондента). *Одесские новости*. 1907. 9 янв. С. 3.; Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1907. 11 янв. С. 3.; Хроника. Задержание убийцы. *Голос Юга*. 1908. 30 нояб. С. 3.; Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1908. 2 дек. С. 5.

Попри це, ключовим в контексті радикалізації робітничих настроїв Єлисаветграда є 1907 р. В лютому на Архангельській вулиці невідомий робітник напав на Котляревського, службовця заводу Шкловського, наніс йому удар каменем по голові та втік з місця злочину⁴⁷³. 7 травня пострілом з револьвера було вбито власника пекарні Євсея Тарантула. Під час пекарського страйку той чи то «...відмовив деяким робітникам», чи то підбивав інших власників страйкуючих пекарень влаштувати локаут⁴⁷⁴. 13 червня в місті знову відбувся схожий інцидент, в основі якого знаходились мотиви помсти. Звільнений напередодні робітник заводу Яскульського - Войцеховський, здійснив замах на директора підприємства Хрижановського (Кржижановського), нанісши удар молотом в шию та намагаючись задушити. Нападник був затриманий городовим та поміщений в місцеву арештну будівлю⁴⁷⁵, а вже 22 липня в газеті «Голос Юга» з'явилося повідомлення про його звільнення⁴⁷⁶. Наприкінці червня з цього ж підприємства через побиття бригадира Божого був звільнений робітник Андріан Слоневський⁴⁷⁷.

Трудова буденність на промислових закладах Єлисаветграда супроводжувалася постійною небезпекою виробничого травматизму – тілесних ушкоджень, отриманих робітниками під час виконання службових обов'язків на підприємстві. На жаль, потенціал корпусу фабрично-заводських джерел у його дослідженні є вкрай низьким. Констатуємо, що цей аспект трудового повсякдення або не фіксувався, або відображався специфічно. Як наслідок, задіяння окреслених підходів позбавляє можливості зрозуміти реальні масштаби поширення цього явища. Так, фабричний інспектор І. Дмитрієв у своєму звіті за 1901 р. вказує лише на 18 нещасних випадків. При цьому, інституційно визнавалися лише інциденти з втратою працездатності на 3 дні або більше. Таким чином, переважна більшість проявів виробничого травматизму залишалися поза оптикою фабричної інспекції. Із зафіксованих у 1901 р. нещасних випадків, 4 завершилися важким каліцтвом (в 3 випадках – з втратою 2-3 пальців руки

⁴⁷³ Местная жизнь. Нападение. *Голос Юга*. 1907. 13 февр. С. 3.

⁴⁷⁴ Хроника. Убийство. *Голос Юга*. 1907. 8 мая. С. 3.

⁴⁷⁵ Хроника. Покушение на убийство. *Голос Юга*. 1907. 16 июня. С. 3; Телеграммы «Одесских Новостей». *Елисаветград. Одесские новости*. 1907. 17 июня. С. 2.

⁴⁷⁶ Хроника. *Голос Юга*. 1907. 22 июля. С. 3.

⁴⁷⁷ ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67–68 Арк. 107 зв.

та в 1 – послабленням зорової функції ока). За галузевою репрезентацією, 13 випадків тимчасової непрацездатності відбулися на машинобудівних та заводах сільськогосподарських машин, й лише 1 – на паровому млині. Симптоматично, що лише 2 нещасних випадки (21,4%) були визнані провиною завідуючих, тоді як інші представлялися як особиста необережність самих робітників⁴⁷⁸.

Невідповідність фабрично-заводської статистики та реального виробничого травматизму проглядається й надалі. Так, в аналогічному джерелі за 1907 р. сумарна кількість нещасних випадків становила лише 36⁴⁷⁹. Переконані, що отриманий результат має явні ознаки применшення. Зокрема, лише на заводі Ельворті за перше півріччя 1907 р. було 17 нещасних випадки з втратою працездатності. Слід відзначити, що 15 з них також було визнано необережністю самих робітників^{480*}. Високий травматизм на підприємстві відобразився й у виробничому фольклорі. Серед робітників популярною була іронічна пісня зі словами: «У робітників серце мре. Як важко йти, не виспавшись, на роботу. А задрімаєш – руку відірве...»⁴⁸¹.

Відносну статистику трудового травматизму у 1910 р. отримуємо, проаналізувавши місцеву робітничу газету «Труд». Так, із 28 номерів, збережених в Державному архіві Кіровоградської області, 8 номерів містить згадки про 9 нещасних випадків. З них, 5 відбулися на заводі Ельворті, 2 – Бургарда, та по 1 – на заводі Козубського й міській мацопекарні. При цьому, 8 закінчилися частковою, та лише 1 – повною втратою працездатності⁴⁸². Особливого розголосу у 1911 р. набув випадок з маляром заводу Ельворті Семеном Ворожбитом. Під час фарбування цехової колони на висоті, підвісним краном йому відтяло руку вище ліктя. У аналітичній статті про випадки виробничого травматизму, сучасник констатує: «Жаряться робітники на

⁴⁷⁸ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 11-14.

⁴⁷⁹ Дмитриев И. А. Фабрично-заводская промышленность Елисаветграда в 1907 году... С. 20.

⁴⁸⁰ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 115.

*Підхід до подачі даних цього джерела у радянській історіографії наочно показує маніпулятивність представників марксистської історичної школи на ідеологічному підґрунті – так, в одній з праць ця цифра подається як 173 нещасних випадки, а в іншому – вже як 1738 таких інцидентів при посиланні на один й той же матеріал.

⁴⁸¹ Безтака П., Линовиченко С., Портнов Д. «Красная звезда»... С. 11.

⁴⁸² Статистику виробничого травматизму у 1910 р. пораховано за: На заводі Ельворті. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5; Дела о нарушении хазяевами обязательных постановлений. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 6; На заводі Ельворті. *Труд*. 1910. 21 марта. С. 3; На заводі Ельворті. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6; На заводі Бургарда. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6; Нещасный случай на заводі Ельворті. *Труд*. 1910. 18 апр. С. 7; На заводі Ельворті. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 5; На заводі Бургарда. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 7.

заводах, калічать і обсмажуються з голови до ніг»⁴⁸³. Хоча така відозва і є очевидною художньою гіперболізацією, подібні випадки періодично дійсно мали місце на підприємствах Єлисаветграда. Вони руйнували життя робітників та перетворювали їх на калік без можливості заробітку.

Окремого розгляду потребує механізм відшкодування збитків для здоров'я та працездатності жертв нещасних випадків. До офіційної регламентації, він здійснювався у формі добровільної домовленості за посередництва фабричного інспектора. Окрім впливу на матеріальне становище робітників та їх сімей, часто створювалася й можливість реінтеграції до робітничого середовища. Здебільшого, це досягалося переведенням постраждалого на іншу посаду з врахуванням наявної працездатності.

Законодавчий базис у питаннях відшкодування наслідків виробничого травматизму заклав Закон від 2 червня 1903 р. «Правила про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників і службовців, а також членів їх сімейств, на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості». У ньому чітко регламентувалася персональна відповідальність власників підприємств за травматизм на виробництві. У разі неможливості добровільного вирішення конфлікту, робітник мав право подати до суду на роботодавця. Однак, ключовим недоліком закону була необхідність доведення вини підприємства. Досягти цього було складно через розмитість законодавчих критеріїв та залежність від свідків інциденту. Як наслідок, подібні справи часто трактувалися судом як «власна вина» - нештатна ситуація, допущена через втому чи персональну необережність⁴⁸⁴.

Тенденція до мінімізації випадків визнання провини підприємців проглядається й в періодиці. Так, у 1910 р. на сторінках газети «Рада» читаємо: «У казенних протоколах, звичайно, буде написано, що винна тут «власна необережність робітників». Але досить поглянути на підприємства, як тут же видно: ніякої вини робітника тут нема»⁴⁸⁵. Тотожна думка міститься й в газеті «Труд» у 1911 р.:

⁴⁸³ Заметки. *Труд*. 1911. 24 апр. С. 6.

⁴⁸⁴ Ежегодник «Голоса Юга»... 1913. С. 110.

⁴⁸⁵ Економічне життя України. Нещасні випадки серед робітників. *Рада*. 1910. 6 черв. С. 3.

«Нещасний випадок», скажуть заводчики. Але погляньте в робочу хроніку... і ви побачите, що цих випадків безліч»⁴⁸⁶.

Звертаємо увагу, що власникам підприємств вдавалося уникати відповідальності й через дороговизну юридичних процедур. Оформлення справи та подання до суду вимагало затрат у 10–15 р., без гарантій кінцевої окупності. Як наслідок, значна частина постраждалих відмовлялася від подібної практики через матеріальні причини. Ситуація почала покращуватися внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. – зі створенням у місті Професійного товариства робітників машинобудівних заводів. У 1909 р. тут засновано юридичне бюро для допомоги постраждалим з організацією судового позову. При цьому, обов'язковими були повернення виділеного капіталу та оплата послуг юрисконсульта після виграшу постраждалого робітника⁴⁸⁷.

Вважаємо необхідним привести й кілька прикладів наочного врегулювання випадків виробничого травматизму. Так, у 1901 р., за активною участю фабричного інспектора, всі 4 випадки втрати працездатності завершилися «миролюбивою угодою» з виплатами. У випадку з ампутацією 1 пальця йшлося про 350 р. із залишенням на підприємстві на посаді помічника мельника та збільшеним заробітком у розмірі 25 р. на місяць, 2 пальців – 600 р. із посадою службовця контори, 3 пальців – 700 р. одноразової виплати. Тимчасова ж втрата працездатності й ослаблення зору закінчилася виплатою заробітку під час всього процесу лікування та одноразовою компенсацією у 50 р.⁴⁸⁸.

У 1905 р. в газеті «Голос Юга» вийшла тематично нестандартна стаття із заголовком «Редкий случай». У ній описувалася угоду між адміністрацією заводу та родиною робітника, померлого на виробництві⁴⁸⁹. З нашої точки зору, назва вказувала як на екстраординарність летального випадку, так і на непоширеність практики добровільної домовленості у його врегулюванні.

⁴⁸⁶ Заметки. *Труд*. 1911. 24 апр. С. 6.

⁴⁸⁷ Местная жизнь. Среди заводских рабочих. *Голос Юга*. 1909. 20 окт. С. 3; Местная жизнь. Среди рабочих. *Голос Юга*. 1909. 30 окт. С. 3.

⁴⁸⁸ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 11–13.

⁴⁸⁹ Хроника. Редкий случай. *Голос Юга*. 1905. 3 авг. С. 3.

Підкреслюємо, що найбільшу ініціативу у добровільному відшкодуванні наслідків виробничого травматизму серед всіх підприємств міста проявляла адміністрація заводу Ельворті. Зокрема, зміст кількох збережених угод робітників із його управителем Ф. Дейвісом приводить й дослідник історії підприємства П. Босий. Так, домовленість із О. Перепляотчиковим у листопаді 1906 р., завершилася виплатою у 520 р. за втрату 1/3 працездатності, а з С. Кобилкіним у травні 1907 р. - 460 р. утримання та 91 р. 80 к. пенсії пожиттєво через втрату 15% працездатності⁴⁹⁰.

Медичне обслуговування та страхування робітників промислових підприємств Єлисаветграда протягом досліджуваного періоду набуло певної організаційної структури. Однак, підкреслюємо її недостатність для покриття базових потреб у масштабах всієї промисловості міста. Нормативну підвалину у цьому питанні заклав Закон «Про влаштування при фабриках та заводах у Московській губернії лікарняних приміщень»⁴⁹¹. З 1867 р. він поширювався й на окремі промислові райони Російської імперії. Так, було уведено зобов'язання для власників підприємств з персоналом більше 1000 робітників створювати власні лікарні з розрахунку 1 ліжка на 100 осіб. При цьому, документ не передбачав жодного інституційного контролю та штрафних санкцій. Констатуємо, що законодавче врегулювання фактично ніяк не вплинуло на стан медичного обслуговування промислових робітників міста. Єдине подібне підприємство Єлисаветграда – завод Ельворті, - почало стабільно налічувати вказану кількість робітників лише протягом першої декади ХХ ст.

В умовах відсутності галузевого, імперативного законодавства, організація медичного обслуговування повністю покладалася на розсуд власників промислових закладів. На практиці вона зводилася до запрошення лікаря кілька разів на тиждень, найму фельдшера, а в рідкісних випадках – побудови власної заводської амбулаторії. За матеріалами фабричного інспектора О. О. Микуліна, у 1896 р. із 65 промислових закладів лише 2 підприємства обробки металу мали організовану систему медичної допомоги для робітників. З них, окремо виділяємо завод Ельворті як підприємство з

⁴⁹⁰ Босий П.В. Роберт Пірс Ельворті... С. 279.

⁴⁹¹ Об устройстве при фабриках и заводах в Московской губернии больничных помещений. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате*. 1887. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1887. Первое полугодие. № 12. Ст. 126. С. 212.

особливою увагою до проблеми медичного обслуговування робітників. Хоча підприємство й не підпадало під юридичні зобов'язання, з ініціативи власника тут існувала власна амбулаторія, щодня працював фельдшер, а лікар відвідував завод двічі на місяць. На противагу цьому, на заводі А. О. Гольча не існувало подібної інфраструктури, а лікар надавався «за вимогою»⁴⁹².

Незадовільний характер медичного обслуговування на підприємствах Єлисаветграда викликав й відповідну реакцію фабричної інспекції. Так, у 1905 р. для обговорення цієї проблеми інспектор І. Дмитрієв скликав нараду фабрично-заводських лікарів⁴⁹³. У 1907 р. за порушення правил організації медичної допомоги було оштрафовано власника цукеркової фабрики Мейдмана⁴⁹⁴, а у 1908 р. – завідуючих заводів Козубського та Шопинського⁴⁹⁵.

Виходячи з описаного, констатуємо, що частина міського робітництва була позбавлена медичного обслуговування при підприємствах. Для отримання кваліфікованого лікування вони зверталися до міських або земських лікарень. Підкреслюємо, що в Єлисаветграді існував т. зв. «лікарняний збір», що виплачувався всіма наявними жителями за користування міською лікарняною інфраструктурою. Встановлена норма оплати вирізнялася дороговизною для середньостатистичного робітника. Так, у 1888 р. вона становила 30 коп. за добу (9 рублів за місяць) для місцевих та подвоєну таксу для прийшлого населення⁴⁹⁶. При цьому, юридична невизначеність створювала ситуацію, в якій робітників не хотіли обслуговувати й міські лікарні. Зокрема, в 1905 р. В. А. Яскульський опублікував звернення у місцевій періодиці, нарікаючи на відмову обслуговувати персонал його заводу з боку муніципальних медичних закладів⁴⁹⁷.

Альтернативний шлях отримання медичного обслуговування з'явився внаслідок становлення робітничих організацій під час російської революції 1905–1907 рр. Так, для потреб членів Професійного товариства робітників машинобудівних

⁴⁹² Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 130–133.

⁴⁹³ Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1905. 31 мая. С. 5.

⁴⁹⁴ Хроника. Санитарные нарушения. *Голос Юга*. 1907. 3 окт. С. 3.

⁴⁹⁵ Хроника. Привлечение к ответственности. *Голос Юга*. 1908. 21 июня. С. 3.

⁴⁹⁶ Больничный сбор. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 года...* Т. 1. С. 150–153.

⁴⁹⁷ Хроника. *Голос Юга*. 1905. 3 авг. С. 3.

заводів у 1907 р. було найнято зубного лікаря Я. Сліпака⁴⁹⁸, а в 1911 р. почалося обговорення найму спеціаліста для обслуговування хронічних хворих⁴⁹⁹. Якщо ж говорити про заводських фельдшерів, на сьогодні відомо лише про двох з них – М. Ширмана на заводі Товариства «В. А. Яскульський»⁵⁰⁰ та В. І. Климова на заводі Ельворті⁵⁰¹.

Підкреслюємо, що про медичну інфраструктуру цього підприємства та підходи до контролю за станом здоров'я персоналу відомо найбільше. Так, заводську амбулаторію робітники називали лікарнею. Такий напис міститься й на його панорамному зображенні підприємства⁵⁰². У Британському фармацевтичному товаристві збережено й кілька етикеток з написом «лікарня заводу», видані лікарями Климовим та Гольденбергом у 1917-1919 рр.⁵⁰³. Опис роботи цього закладу міститься також на сторінках робітничої газети «Труд»⁵⁰⁴.

Звертаємо увагу, що на підприємстві існувала практика проведення періодичного медичного огляду двічі на місяць. Однак, за спогадами сучасника, станом на 1910 р. він «давно скасований», що підвищувало небезпеку поширення інфекційних хвороб⁵⁰⁵. Для уникнення епідемій, адміністрація суворо забороняла робітникам виходити на роботу у разі прояву відповідної симптоматики⁵⁰⁶. Чутливою проблемою для колективу підприємства були періодичні епідемії холери. На масштаби цього явища вказує й примітка в газеті «Рада». Так, у 1911 р. Р. Ельворті пожертвував 3000 рублів для утримання сімей померлих робітників⁵⁰⁷. У 1910 р. на цьому заводі, подібно до інших машинобудівних підприємств Єлисаветграда, вводилося одноразове детальне обстеження під час працевлаштування⁵⁰⁸.

Наступний сюжет щодо організації медичного обслуговування на підприємствах Єлисаветграда нерозривно пов'язаний із прийняттям нового

⁴⁹⁸ В обществе рабочих машиностроительных заводов. *Голос Юга*. 1907. 30 окт. С. 3.

⁴⁹⁹ Заседание правления проф. общества раб. машиностроительных заводов. *Труд*. 1911. 24 апр. С. 7.

⁵⁰⁰ Пасічник Л. Яскульський та його справа... С. 4.

⁵⁰¹ «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 261; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 259.

⁵⁰² Фотокопія заводу землеробських машин «Р. і Т. Ельворті» в м. Єлисаветград. ЦОКМ. Інв. № ФД-861.

⁵⁰³ Fayle R. Medicine Labels of Russia 1908-1919. *Pharmaceutical Historian*. 1986. Vol. 16, no. 4. P. 2-5.

⁵⁰⁴ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 12 сент. С. 6.

⁵⁰⁵ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 11 апр. С. 5.

⁵⁰⁶ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6.

⁵⁰⁷ Економічне життя України. З робітничого життя. *Рада*. 1911. 9 квіт. С. 3.

⁵⁰⁸ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5.

страхового законодавства. Йдеться про Закон 23 червня 1912 року «Про забезпечення робітників на випадок хвороби». З нашої точки зору, його прийняття було своєрідним компромісом між інституційною активністю та впливом страйкових рухів. Документ регламентував створення страхових товариств та лікарняних кас на основі дотацій підприємств та фіксованих щомісячних внесків із заробітку робітників.

Головна функція установ полягала у видачі пенсій при втраті працездатності після нещасних випадків та в оплаті періоду лікування робітників. Персональний внесок робітників становив 1-2 копійки із заробленого рубля, дотація ж власника вираховувалась у пропорції 2:3. У результаті, сімейний робітник під час хвороби отримував від $\frac{1}{2}$ до $\frac{2}{3}$ заробітку, а неодружений – від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$.

Пункт III регламентував й право робітників на безкоштовну медичну допомогу. На власника покладалася відповідальність за організацію медичного обслуговування. Йшлося про побудову власної лікарні або ж підписання договорів із міською владою або земством⁵⁰⁹. Наприклад, на заводі Ельворті було укладено контракт з лікарнею Святої Анни, що належала Червоному Хресту. В основі вибору лежав суто практичний підхід. Установа знаходилась в безпосередній близькості до підприємства⁵¹⁰, а його власник був постійним меценатом організації.

Зазначаємо, що страхування робітників на підприємствах Єлисаветграда під час досліджуваного періоду знаходилося у зародковому стані. Так, у 1896 р. ця система представлена лише на одному міському підприємстві – заводі Товариства «В. А. Яскульський»⁵¹¹. У цих умовах на перший план виходила ініціатива самих робітників у створенні об'єднань кооперативного типу, що давали змогу отримати виплати на випадок хвороб, виробничих травм або смертей їх членів. Так, у 1898 р. за участі М. В. Левитського на заводі «Р. і Т. Ельворті» виникла Артіль взаємодопомоги для робітників підприємства. Її учасники зобов'язувалися вносити по 5 коп. з кожного отриманого рубля двічі на місяць, а розмір можливої позики залежав від внеску робітника у касу артілі. Головною мотивацією такого об'єднання була допомога

⁵⁰⁹ «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 109–115.

⁵¹⁰ Босий П.В. Роберт Пірс Ельворті... С.277–278

⁵¹¹ Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 132–133.

родинам у випадку втрати зайнятості або смерті робітника, а також захист від лихварства⁵¹².

Підкреслюємо, що прийняття нового страхового законодавства суттєво відобразилося на розвитку системи страхування робітництва Єлисаветграда. Станом на червень 1913 р., лікарняні каси було створено на заводах Ельворті (2500 робітників), Шкловського (250 робітників) та на дев'яти парових млинах (сумарно, більше 300 робітників)⁵¹³. В місті було започатковано й окрему спеціалізовану інституцію – Комісію страхування робітників при Єлисаветградському біржевому комітеті. Її очолював директор-управитель заводу Ельворті Ф. Дейвіс⁵¹⁴.

Дослідження побутового виміру повсякдення робітників Єлисаветграда перш за все потребує уточнення використаної термінології. Під побутом маємо на увазі позавиробничий вимір життєдіяльності робітників, пов'язаний із забезпеченням їх життєвих потреб. До нього відносимо купівельну спроможність заробітних плат, харчування та одяг, житлово-побутові умови й залученість робітників до освітнього процесу. Переконані, що послідовне висвітлення цих аспектів дозволить сформувати цілісну картину побутової буденності фабрично-заводського робітництва міста.

Дослідження матеріального становища промислових робітників є суто номінальним без розуміння їх реальної купівельної спроможності (*додаток II, табл. II.1–II.3*). Наші підрахунки вартості продуктового кошику першої необхідності на основі помісячних цінових відомостей Міської управи за 1898–1912 рр. демонструють стійку тенденцію подорожчання заданої номенклатури товарів. Якщо у 1898–1905 рр. індекс споживчих цін (ІСЦ) збільшився лише на 9%, то станом на 1912 р. – вже на 20%. Картопля подорожчала з 1 до 15 копійок/кг., м'ясо – з 22 до 32 копійок/кг., риба – з 13 до 24 копійок/кг., молочне масло – з 82 до 95 копійок/кг., а сальні свічки – з 35 до 62 копійок/кг. При цьому такі товари, як цукор, плитковий й розсипний чай, тютюн та дрова мали тенденцію до здешевлення⁵¹⁵. Підкреслюємо, що

⁵¹² ІР НБУВ. Ф. 327. Спр. 834. Арк. 1–3; ІР НБУВ. Ф. 327. Спр. 840. Арк. 5–6.

⁵¹³ В мире труда. *Одесские новости*. 1913. 11 июня. С. 3; Страхование. Больн. кассы в Одессе и Херс. губ. *Правда*. 1913. 15 июня. С. 2.

⁵¹⁴ Письмо в редакцию. *Одесские новости*. 1913. 11 июля. С. 2.

⁵¹⁵ Індекс споживчих цін (ІСЦ) та вартість номенклатури товарів пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 255–278; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 258–280; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 149–160.

сукупна динаміка росту цін є маркером перебігу повзучої інфляції, типової для імперського ареалу на початку ХХ ст.

Окремо окреслимо й ціни на водопостачання. Так, робітники з передмість користувалися переважно колодязями. Причиною цього була як обмеженість охоплення міського водогону, так і можливість уникати відповідних витрат. При цьому, у користувачів водопроводу або водопровідних будок, вони становили 25 коп. за 100 відер⁵¹⁶. У разі ж відсутності підходящих колодязів, населення передмість користувалися послугами водовозів. Підкреслюємо, що таке водопостачання вирізнялися відвертою дороговизною. За нашими підрахунками, 1 стандартне відро у водовоза вартувало 2 копійки - у 8 разів дорожче централізованого водогону. Ця ситуація актуалізувала для міських обивателів т. зв. «водовізне питання» й запустила відповідний дискурс в періодиці⁵¹⁷.

Подорожчання товарів першої необхідності відчутно вдарило по можливості навіть найбільш економічно благополучних робітників покривати свої потреби. Так, вже у жовтні 1907 р. 1200 працівників заводу Ельворті запросили на підприємство міського голову Іванова та поліцмейстра Бринкена з проханням вжити заходів проти «крайньої дорожнечі харчових продуктів». В результаті, було зібрано екстрене засідання Міської управи з цього питання⁵¹⁸. Іронічно, але один з робітників – член Союзу російського народу, навіть заявив, що у разі бездіяльності владу чекають «сумні наслідки»⁵¹⁹.

Підкреслюємо, що економію унеможлилював й несприятливий для робітників графік роботи торгових закладів. Зокрема, персонал вищезгаданого заводу у 1908 р. подав до Міської управи відповідну петицію. У ній йшлося, що після завершення зміни жителі околиць Єлисаветграда перш за все поверталися додому «...для приведення себе в хоч трохи божеський вигляд...»⁵²⁰. Так як магазини та лавки зачинялися рано, робітники не встигали вчасно повернутися назад в місто для купівлі

⁵¹⁶ Справочная книга «Весь Елисаветград»... 1909. С. 156; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 73.

⁵¹⁷ Письма в редакцию. *Голос Юга*. 1909. 11 авг. С. 3.

⁵¹⁸ Телеграммы «Одесских Новостей». Елисаветград, 2 октября. *Одесские новости*. 1907. 3 окт. С. 5.; Телеграммы «Одесских Новостей». От наших корреспондентов. Елисаветград, 4 октября. *Одесские новости*. 1907. 5 окт. С. 4.

⁵¹⁹ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1907. 5 окт. С. 5.

⁵²⁰ ДАКірО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 14.

необхідних товарів. В результаті, їм доводилося купувати лише запропоноване прикажчиками, часто по завищених цінах. За словами авторів петиції, «...нерідко трапляються випадки, коли робітник та його родина залишаються без продуктів першої необхідності, страждаючи від напівголодного життя»⁵²¹. При цьому, у єдині зручні для робітників дні – по неділях та на свята, - магазини й зовсім не працювали. Для того, щоб купувати товари з достатнім вибором, їм доводилося покидати завод та піддаватися відповідним дисциплінарним стягненням. Нарікання на цю ж проблему знаходимо й в листі робітника заводу Цейтліна до газети «Труд» у вересні 1910 р.⁵²². Таким чином, вочевидь, проблема так і не була повною мірою вирішена.

Для уникнення спекуляції цінами та надання можливості робітникам купувати більш дешеві товари, на заводі Ельворті створили власне споживче товариство з мануфактурною лавкою. Торгівля тут відбувалася й за рахунок майбутньої зарплатні персоналу. Щоправда, за словами укладачів щорічника «Весь Елісаветград», станом на 1909 р. воно знаходилося на межі розпаду⁵²³. Окрема організація подібного типу під назвою «Трудова копійка» з 1911 р. існувала й при Професійному товаристві робітників машинобудівних заводів⁵²⁴. Правління товариства вжило заходів й щодо доступу до медикаментів за пільговими цінами⁵²⁵. Зазначаємо, що зі збільшенням чисельності робітничої верстви Елісаветграда тактику пільг та знижок підхопили й місцеві торговці. Такі пропозиції були своєрідним маркетинговим ходом у боротьбі за покупця. Окремі заклади надсилали своїх представників на підприємства, пропонуючи «продавати товар у кредит, у розстрочку і за здешевленими цінами», обіцяючи відраховувати 5% на користь робітничої бібліотеки і т.д.⁵²⁶.

Однак, підкреслюємо, що описані вище пільги та знижки мали слабкий позитивний вплив на купівельну спроможність середньостатистичного робітника. Розрахунок частки заробітної плати на покриття власних та сімейних* базових

⁵²¹ Там само. Арк. 14 зв.

⁵²² На заводі Цейтліна. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 5.

⁵²³ Справочная книга «Весь Елісаветград»... 1909. С. 268.

⁵²⁴ Заседание правления проф. общества раб. машиностроительных заводов. *Труд*. 1911. 17 апр. С. 6.

⁵²⁵ Местная жизнь. Среди рабочих машиностроительных заводов. *Голос Юга*. 1909. 8 авг. С. 3.

⁵²⁶ Скидка для рабочих. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.

* Під сімейними базовими продовольчими потребами мається на увазі споживання родини з 4 осіб – робітника, дружини та 2 дітей до 12 років. При цьому, для підрахунку введено наступні коефіцієнти: 1,0 – для робітника, 0,8 – для дружини та 0,5 – для кожної дитини.

продовольчих потреб демонструє нездатність покрити родинні, а в окремих випадках – й особисті товарні витрати (*додаток II, табл. II.4*). Звертаємо увагу, що йдеться лише про продукти та товари першої необхідності, не враховуючи видатки на одяг, житло, транспорт, медицину та організацію дозвілля. У 1896 р. середньостатистичний промисловий робітник Єлисаветграда витрачав на продовольчі потреби 51,45% та 144,07% від номінального заробітку відповідно. Найкраще становище мали робітники галузі обробки металу (28,99% та 81,18%), мукомельних виробництв (31,53% та 88,28%) й типографій (36,15% та 101,21%), а найгірше – персонал круподерних млинів (89,79% та 251,41%), маслобійних закладів (89,97% та 251,92%) й підприємств обробки продукції тваринного походження (96,17% та 269,27% відповідно)⁵²⁷. У 1901 р., незважаючи на кризові процеси в економіці та відносно слабку врожайність, усереднена купівельна спроможність робітників демонструє дещо кращі показники. Усереднено, йдеться про 40,96% та 114,69% відповідно. Перелік найбільш благополучних галузей дещо змінився – 26,43% та 74,01% для робітників обробки металу, 25,64% та 71,79% - винокурних та спиртоочисних заводів й 31,24% та 87,47% - обробки продукції тваринного походження. Найгіршим становищем вирізнялося робітництво тютюнових фабрик (73,97% та 207,11%) й обробітку бавовни (90,73% та 254,05% відповідно)⁵²⁸.

Подальший аналіз втрачає свою повноту через відсутність збереженої джерельної бази, тому будемо послуговуватися заробітками професійних груп окремих міських підприємств (*додаток II, табл. II.5*). Так, на заводі Товариства «В. А. Яскульський» у 1901–1907 рр. середньостатистичний токарь витрачав на свої та сімейні потреби усереднено 19,29% та 53,99%, слюсар – 21,12% та 59,13%, а чорнороб – 39,01% та 109,22% відповідно⁵²⁹. Станом на 1908 р., висококваліфікований робітник заводу Шкловського міг витрачати на продовольчі потреби 19,03% та 53,28% відповідно⁵³⁰. Аналіз цих показників для персоналу заводу Ельворті у 1911–1912 рр.

⁵²⁷ Заробітну плату робітників у 1896 р. пораховано за: Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... С. 48–49.

⁵²⁸ Заробітну плату робітників у 1901 р. пораховано за: Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... С. 6–7.

⁵²⁹ Усереднений рівень заробітних плат робітників механічного заводу Товариства «В.А. Яскульський» пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46.

⁵³⁰ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2.

супроводжується особливим дослідницьким інтересом через наочну різницю матеріального забезпечення ординарних робітників та майстрів. Так, у 1911–1912 рр. місячні робітники витрачали на споживацькі потреби 20,20–56,56% та 23,98–67,14% за рахунок різкого скорочення заробітних плат. На противагу цьому, для майстрів підприємства отримано показники 5,01–14,04% та 5,64–15,80% відповідно⁵³¹. Таким чином, реальна купівельна спроможність цієї категорії як мінімум вчетверо переважає цей параметр у помісячного робітника.

Висвітлення аспекту форм харчування та раціону робітників Єлисаветграда можливе лише на основі обмеженого корпусу збережених джерел. Констатуємо, що у місцевого робітництва побутували дві основні форми харчування – т. зв. «господарський харч» та індивідуальне споживання їжі, принесеної з дому або купленої у місті. Організація харчування за рахунок підприємства перш за все характерна для малої промисловості міста з високою концентрацією прийшлого робітництва. За матеріалами фабричної інспекції, станом на 1885 р. лише 10% всіх робітників Єлисаветграда користувалися їжею за кошт власника підприємства⁵³². При цьому, у звіт не ввійшли цегельні заводи, де це явище практикувалося найбільше. Однак, звертаємо увагу на незадовільний характер такого харчового забезпечення. Зокрема, більшість згадок у періодиці носять незмінно негативний характер через низьку якість продуктів. Наприклад, у 1901 р. міський суддя розслідував справу про зіпсоване м'ясо на цегляному заводі Тростянецького, призначене для прийшлих робітників з Гомельської губернії⁵³³.

Виходячи з цього, абсолютна більшість робітників харчувалися принесеним з дому або придбаним в місті під час обідньої перерви. При цьому, їх раціон був доволі однотипним. Фабричний інспектор І. Дмитрієв у 1901 р. зазначає, що робітники харчуються «...холодною й, переважно, рослинною їжею, що важко перетравлюється»⁵³⁴. На сторінках «Іскри» у 1909 р. відмічено, що на цукеркових

⁵³¹ Середній заробіток помісячних робітників заводу Р. і Т. Ельворті в 1911–1912 рр. порахований за: ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 11 зв., 13; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12, 12 зв.

⁵³² Пораховано за: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 98–99, 116–119, 146–153, 160–163, №25, 193, №29, 204 (роздільна пагінація).

⁵³³ Судебная хроника. В камере городского судьи 3-го участка. *Ведомости Елисаветградской городской общественной управы*. 1901. 29 марта. С. 4.

⁵³⁴ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда... 1903. С. 19.

фабриках Єлисаветграда харчувалися «сухою, невареною їжею, що приноситься з дому або купується на базарі: хлібом з фруктами, халвою, оселедцями та ін.»⁵³⁵. Анонімний робітник одного з механічних заводів у газеті «Труд» згадував, що, будучи хлопчиком, його обід складався «...із одного шматка чорного хліба та одного солоного огірка»⁵³⁶. Для персоналу пекарень була характерною видача безкоштовного або дешевого хліба. Так, у 1910 р. на пекарні Ельберта вранці та ввечері видавали хліб та чай за кошт господаря, але обід робітники мали купити самі. Щоправда, через відсутність часу й середній сумі витрат у місті в 20–30 коп., було прийнято не обідати взагалі⁵³⁷. До слова, у цю суму обходився й повноцінний обід у популярному серед робітників чайному готелі Анікіна з 2 страв та чашки кави⁵³⁸.

На окремих підприємствах, перш за все – парових млинах, що не зупинялися на обід, - побутувала практика приймати їжу прямо на робочому місці. Причиною цього слугувала й відсутність спеціалізованих приміщень. На сьогодні відомо про існування їдалень лише на двох підприємствах Єлисаветграда – заводах Товариства «В. А. Яскульський»⁵³⁹ та Ельворті. При цьому, на останньому – з «...влаштованою плитою для розігрівання принесеної їжі та кубом для окропу»⁵⁴⁰, але без організації видачі гарячих обідів. Загалом же, для робітників було звичним їсти саме холодну їжу. Принесений з дому харч остигав до моменту споживання⁵⁴¹, а переважна більшість підприємств не мали обладнання для її розігріву. Кращою ситуацією була для жителів робітничих казарм при винокурному заводі Долинського та на міських цегельнях, де існували окремі приміщення кухонного типу.

Одяг, поширений в робітничій спільноті Єлисаветграда, мало вирізнявся від одягу середньостатистичного робітника Півдня. Прийшли некваліфіковані працівники селянського походження у 70-х рр. XIX ст. виглядали відверто бідно: дірявий кожух, під яким знаходилась занедбана сорочка, на ногах – панталони та чоботи, зв'язані

⁵³⁵ Цитовано за: Кириянов Ю. Жизненный уровень рабочих России... С. 165–166.

⁵³⁶ Фельетон. От нечего делать. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 4.

⁵³⁷ В пекарне Эльберта. *Труд*. 1910. 28 марта. С. 5.

⁵³⁸ Объявления. *Труд*. 1910. 28 нояб. С. 8.

⁵³⁹ Пасічник Л. Яскульський та його справа... С. 4.

⁵⁴⁰ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда... 1903. С. 18–19.

⁵⁴¹ Какие меры должны быть принимаемы на фабриках и заводах в случае появления в городе холеры. *Труд*. 1910. 4 июня. С. 1.

мотузками, на голові – картуз або дешева шапка. Вони виділялися й відсутністю зовнішньої гігієни – брудною непомитою головою та обличчям⁵⁴². Чоловічий одяг робітника на початку ХХ століття складався з овечого кожуху, сорочки, шапки, штанів, чобіт, онуччя, зв'язки, жилету та нижньої білизни. Робітниці ж одягалися у сорочку, спідницю, свитку, хустку, кофту та пояс⁵⁴³.

Уявлення про зовнішній вигляд кваліфікованих робітників машинобудівних заводів Єлисаветграда дозволяють сформувати знімки початку ХХ ст., зроблені на заводі Ельворті. Так, робочий одяг⁵⁴⁴ середньостатистичного фахового робітника вирізнявся своєю різноманітністю (додаток Р, рис. Р.1–Р.4). На це впливали спеціалізація, матеріальне становище, особисті вподобання та уявлення про норми в робітничому середовищі. Підкреслюємо, що поняття умовної «норми» формувалося, виходячи в першу чергу з практичності речей та потреб правил техніки безпеки на виробництві. Частими були випадки травматизації через потрапляння та накручення частин одягу на обертові механізми. З цієї причини, будь-який одяг персоналу перш за все мав щільно облягати тіло, особливо на зап'ястках та литках.

Перебуваючи у виробничому середовищі, персонал носив формений одяг неуніфікованого зразка, що нагадує робу. Йдеться про легкий піджак та шатни з такого ж легкого матеріалу, темну чи світлу сорочку, покриту піджаком-тужуркою або з пов'язаним зверху передником; трапляється і використання легких жилеток. Всі робітники мали темні фасовані штани, що нагадують низ від поношеного світського костюму. На ногах носили переважно високі шкіряні чоботи із заправленою всередину штаниною або шкіряні черевики. У персоналу ливарних цехів акцент робився й на цілісності взуття, так як частими були випадки проливу розплавленої маси й опіків ніг. Зокрема, після подібних ексцесів у серпні 1910 р., адміністрація

⁵⁴² Федоров І. О положенні рабочего класса в Одессе. *Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 год.* Одесса, 1870. С.98–99.

⁵⁴³ Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии... С. 34.

⁵⁴⁴ Для аналізу використані фото з сайту Кіровоградської Малої академії наук: Цуканов Г. 128 Завод Ельворті 1. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/128-zavod-elvorti-1.jpg>; Цуканов Г. 129 Завод Ельворті 2. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/129-zavod-elvorti-2.jpg>; Цуканов Г. 130 Завод Ельворті 3. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/130-zavod-elvorti-3.jpg>; Цуканов Г. 131 Завод Ельворті 4. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/131-zavod-elvorti-4.jpg>; Цуканов Г. 140 Завод Ельворті. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/140-zavod-elvorty.jpg>.

заводу Ельворті не допустила до роботи одразу 60 осіб у непідходящому взутті⁵⁴⁵. Стилістичну неоднорідність трудового робітничого гардеробу підкреслює й О. Д. Поповський, так характеризує персонал заводу Гомберга: «Суміш часів і мод, багатства та злиднів: сюртуки, візитки, трохи поношені, забруднені. Чесучеві, крохмальні та батистові сорочки, рвані піджачки, ситцеві блузи та блискучі, у латках штани...»⁵⁴⁶.

Хоча натільний одяг робітників й вирізнявся своєю варіативністю, все ж найбільше різноманіття спостерігається у головних уборах. Це були уніфіковані кокарди єдиного зразку (можливо, були частиною уніформи), берети, картузи, кашкети-капітанки, кепки-восьмиклинки та в'язані папахи. Інколи трапляються й робітники без головних уборів, хоча голова у виробничому приміщенні традиційно покривалася. В холодний сезон у відкритих приміщеннях чи на подвір'ї до гардеробу робітника додавався верхній одяг – пальто, часто з багатьма гудзиками.

Жінки під час роботи⁵⁴⁷ відмовлялися від пишного жіночого промислового гардеробу кінця ХІХ століття (*додаток Р, рис. Р.5*). Констатуємо, що зовнішній вигляд робітниць більшою мірою уподібнювався до чоловічого. Використовувалися темні, рідше - білі блузки або косоворотки, підперезані ременем та обов'язково заправлені в штани з темної матерії. Їх підкочували на щиколотках або поміщали у халяву високого взуття. Голова теж здебільшого прикривалася шляпою (інколи з широкими полями), рідше – платком. На ногах робітниці носили грубі чоловічі високі чоботи, черевики або чешки. Діти на виробництві одягалися ідентично з дорослими.

Зовнішній вигляд майстрів суттєво відрізнявся. В цехах вони перебували часто у штатському костюмі з білою сорочкою та краваткою, жакетом, кепкою-восьмиклинкою або чорною капітанкою, лакованими туфлями та пальто у холодний час. На одному з фото майстер використовує й годинник на ланцюжку. Такий вигляд, ймовірно, повинен був створити візуальний контраст між ординарними робітниками

⁵⁴⁵ На заводі Ельворті. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 6.

⁵⁴⁶ Поповский О. Д. Испытание временем... С. 122.

⁵⁴⁷ Фото для аналізу взято з проекту: Цуканов Г. 150 Ельворті жінки робітниці. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті*. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/150-elvorti-zhinky-robitnyczy.jpg>.

та майстрами. У власній професійній самосвідомості, останні чітко сепарували себе від решти промислового робітництва й воліли не визнавати свою належність до цієї спільноти⁵⁴⁸.

Збереженість зображень дозволяє описати й робітників пивоварних заводів Єлисаветграда. Так, на єдиному відомому фото персоналу пивоварного заводу Макєєва⁵⁴⁹ (додаток Р, рис. Р.6) спостерігається абсолютно аналогічна характеристика трудового гардеробу робітників. Виняток складає лише часта наявність білих або сірих фартухів, що вимагалося технологічною специфікою виробництва. Верхній же одяг чорноробів пивоварного заводу Зельцера, що працювали на відкритому просторі, складався з бушлату чи зимового довгого пальто, товстої в'язаної шапки, повстяників або високих зимових чоботів⁵⁵⁰ (додаток Р, рис. Р.7).

Важливим елементом робітничої зовнішності був й ріст волосся на обличчі. Його наявність та форма вказували на вік особи та досвід роботи в професії або на підприємстві. Більшість робітників середнього віку, відображені на знімках, носили вуса. Борода трапляється виключно лише в старших робітників та майстрів. Молодь зазвичай голилась наголо та відповідних атрибутів не мала.

Парадний одяг робітників заводу Ельворті⁵⁵¹ більше нагадував аристократичний, але з певними особливостями (додаток С, рис. С.1–С.3). Користувалися популярністю костюми-трійки або лише двобортні піджаки та сорочки білого та чорного фасонів. Інколи трапляється й використання вишиванок. Це доповнювалося носінням темних штанів брючного типу та високих шкіряних чоботів або туфлів. Вихідні костюми середньостатистичних робітників вирізнялись своєю поношеністю через неможливість часто їх оновлювати. Цим вони помітно

⁵⁴⁸ *Голос Юга*. 1905. 4 декаб. С. 3.

⁵⁴⁹ Пивоварний завод Макєєвих. *Міська централізована бібліотечна система міста Кропивницького. Місто і мешканці*. URL: <https://citylib.kr.ua/gallery/photobw/image?format=raw&type=orig&id=394>.

⁵⁵⁰ Заготівля льоду на заводі Зельцера. м. Єлисаветград. Початок ХХ століття.. *Сайт Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського. Історичні фото з колекції В.Тютюшкіна*. URL: <https://library.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/zavodZeltsera.jpg>.

⁵⁵¹ Фото для аналізу парадного одягу робітників Ельворті взято з проекту: Цуканов Г. 132 Завод Ельворті портрет. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті*. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/132-zavod-elvorti-portret.jpg>; Цуканов Г. 133 Завод Ельворті токарний цех... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/133-zavod-elvorti-tokarnyj-czeh.jpg>; Цуканов Г. 151 Оркестр Ельворті... URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/151-orkestr-elvorti.jpg>.

відрізнялись від майстрів, що через стан костюму намагалися уподібнюватися до аристократії та дистанціюватися від ординарних робітників.

Використання нашійних аксесуарів було нетиповим для нижчого робітництва і траплялося рідко. Зазвичай, метелики чи краватки-регати вирізняли майстрів під час проведення релігійних свят або фабричних заходів. Парадні головні убори, як і у випадку з виробничим одягом, були найрізноманітнішими – від традиційних фуражок-капітанок до шляп-котелків та беретів, в одиничних випадках – солом'яних шляп. Підкреслюємо, що буденних кепок-восьмиклинок в святковому гардеробі уникали.

Логіка вибору житла представників спільноти промислових робітників Єлисаветграда (*додаток Т, табл. Т.1–Т.3*) варіювалася в залежності від кількох факторів - територіального походження, запланованої тривалості роботи та матеріального становища. Першим кроком до її розуміння є розгляд узагальненої житлової стратегії представників прийшлого робітництва.

Хоча частка промислових робітників селянського походження на початку ХХ ст. й поступово зростала, пріоритетною для них залишалася практика проживання в межах Єлисаветграда. Констатуємо, що селянство переважно здійснювало трудову міграцію в місто, орендуючи нерухомість на сезонній або й постійній основі. Відповідно до елекційних переписів робітників для виборів до II Державної Думи, у 1906 р. серед осіб старше 25 років 91,13% проживали в місті та лише 8,87% – в сільській місцевості⁵⁵². Це дозволяло не поривати зв'язок із родинами та роботою на землі. З нашої точки зору, на перший план у виборі міського життя виходили елементарна близькість до підприємства та можливість уникати значних дисциплінарних стягнень за запізнення та прогули. При цьому, подібна житлова стратегія потребувала значних матеріальних затрат.

Водночас, частина робітників селянського походження обирали поєднувати життя в селі з роботою на фабрично-заводських закладах Єлисаветграда. Це своєрідний приклад осіб, що в умовах прогресуючої кризи станової структури

⁵⁵² Стратифікацію промислового робітництва старше 25 років за місцем проживання у 1906 р. пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–22 зв.; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

суспільства поєднували в собі традиційну аграрну традицію та окремі риси міського, модерного стилю життя. Підкреслюємо, що реалізація стратегії «маятникових міграцій» була раціональною лише для найближчих сіл приміського контуру – Балашівки (38,04%, 2 версти), Лелеківки (21,7%, 5 верст), Арнаутівки (Еммануелівки, 8,7%, 3 версти), Великої Мамайки (7,61% всіх робітників перепису 1906 р., що локалізувалися в селі, 7 верст від міської межі відповідно)⁵⁵³. Серед персоналу машинобудівного заводу Товариства «В. А. Яскульський» у 1909–1911 рр. проглядається схожа тенденція – 82,15% міських та 17,85% - сільських жителів. Найбільше робітниче представництво на підприємстві – з сіл Лелеківка (72,73%) та Балашівка (18,18% всіх робітників підприємства, локалізованих в сільській місцевості)⁵⁵⁴. У 1912 р. вже 20,72% всіх робітників підприємств, охоплених елекційним переписом, здійснювали щоденний трудовий трансфер з сіл проживання до місця роботи. З нашої точки зору, йдеться перш за все про селян, що послуговувалися роботою в промисловості як сезонним, тимчасовим явищем.

Отже, практика щоденного селянського трудового трансферу була малопоширеною формою пристосування до індустріального трудового укладу. З цієї причини, повсякдення середньостатистичного промислового робітника все ж проходило під знаком міського життя. Потрапляючи у місто, він поставав перед вибором одного з існуючих підходів до організації власних житлових умов.

Найдоступнішим місцем проживання для прийшлих, сезонних промислових робітників Єлисаветграда були робітничі казарми на підприємствах. Використання подібних приміщень входило до умов найму робітника, а їх оплата покладалася в логіку формування розцінок на роботу. За нашими підрахунками, станом на 1885 р. таким житлом користувалося 15% робітників машинобудівних та механічних заводів, 20% персоналу типографій та 25% - екіпажних майстерень⁵⁵⁵. У 1900 р. казарми використовувалися лише на двох підприємствах Єлисаветграда – пивоварних заводах

⁵⁵³ Частка робітників, що проживали в селах передмістя та відстань до них пораховані за: Список населених мест Єлисаветградского уезда Херсонской губернии на 1894 год... С. 14, 64, 65, 67; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

⁵⁵⁴ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

⁵⁵⁵ Пораховано за: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г... С. 98–99, 146–153, 160–163.

Г. І. Зельцера та Г. Г. Лайєра⁵⁵⁶. Підкреслюємо, що створені власниками умови життя були близькими до нестерпних. Фабричний інспектор І. Дмитрієв в своєму звіті описував їх як приміщення, що «...погано вентилуються та мають загальні, нерозділені перегородками нари, забезпечені замість тюфяків тонкими циновками»⁵⁵⁷.

В 1902 р. житлова споруда для робітників існувала й на заводі Товариства механічного виробництва цегли. За нашими підрахунками, воно вміщувало не більше 16 робітників та не розраховувалося на постійне їх проживання⁵⁵⁸. Аналогічна казарма була збудована й на винокурному, ректифікаційному та спиртоочисному заводі братів Л. та П. Долинських. Зазначаємо, що вона якісно відрізнялася плануванням та характером будівництва⁵⁵⁹ й могла вміщувати до 24 дорослих робітників. У 1911 р. спеціальна споруда казарменого типу існувала й при макаронній фабриці та механічній майстерні С. М. Гомберга⁵⁶⁰. При цьому, констатуємо, що станом на початок ХХ ст., найбільші підприємства Єлисаветграда в сферах сільськогосподарських знарядь, механічного виробництва, типографської справи й млинарства повністю відійшли від практики забезпечення робітників житлом на виробництві.

Можливість проживання в робітничих казармах залежала від особистої волі підприємців у їх створенні. Останні здебільшого ухилялися від обов'язку побудови житла для прийшлих робітників. Показовим є огляд цегляних підприємств, здійснений санітарним лікарем Єлисаветграда в 1899 р. Як результат, міська управа зобов'язала власників Бонфельда, Караманенка, Гугеля і Добровалова звести приміщення для проживання робітників, а Гольдрєєра – розширити вже існуючі робітничі казарми на його заводах в передмістях Биковому та Озерній Балці⁵⁶¹. Один з підприємців, Д. Караманенко, не визнав свою провину, а в записці, адресованій міській Управі, пояснив: «прийшлих робітників на моєму заводі не буває, а наймаю

⁵⁵⁶ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 23.

⁵⁵⁷ Там само. С. 23

⁵⁵⁸ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 18.

⁵⁵⁹ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 472. Арк. 17.

⁵⁶⁰ ДАКіро. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 2.

⁵⁶¹ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 22 зв.

місцевих жителів, які живуть у місті... тому й побутова такого приміщення є зовсім зайвою та непотрібною»⁵⁶².

Аналогічні ситуації мали місце й під час санітарного огляду у 1903 р. Так, на цегляному заводі Міської управи для 8 прийшлих робітників не виявилося житла, а на підприємствах Бакка, Тростянецького й Хайї Бардах були повністю відсутні приміщення, спеціально пристосовані для цього⁵⁶³. У відповідь, завідуючий цегельнею Б. М. Тростянецький заявив: «всі робітники в мене на заводі договорені тільки для робіт, і ніякі квартири я їм давати не маю, так як вони договорені зі своїми...»⁵⁶⁴. Подібні відозви, здебільшого, не були правдивими, так як цегельне виробництво було одним з головних місць працевлаштування низькокваліфікованого, прийшлого робітництва.

В схожих умовах проживали й сезонні робітники, що користувалися спеціальними пунктами для прийшого робітництва, нічліжними будинками й притулками при благодійних організаціях. Опис лікувально-продовольчого пункту, що існував в Єлисаветграді з 1892 біля залізничного вокзалу – на Ярмарковій площі, - залишив земський санітарний лікар М. І. Тезяков. Йдеться про велику кам'яну холодну споруду казарменого типу із довжиною до 15 сажнів (близько 32 метрів). З одного кінця будівлі розміщувалася комірчина та кухня із 2 котлами для приготування їжі, з іншого – амбулаторія та кімната фельдшера. В середній частині знаходилися нари для відпочинку та ночівлі кількох десятків осіб. Вода для пиття підвозилася міською пожежною командою, у дешевій їдальні видавалися обіди, а амбулаторія надавала безкоштовну медичну допомогу⁵⁶⁵. Хоча це приміщення використовувалося перш за все сезонними аграрними робітниками, припускаємо, що там тимчасово проживала й частина прийшого промислового робітництва. На цю думку наводить й локалізація їх проживання навколо залізничної інфраструктури. Особливо фактурно це проступає серед матеріалів анкет персоналу заводу Товариства «В.А. Яскульський» у 1909–1911 рр. Так, одразу 8 робітників жили в «казенних

⁵⁶² Там само. Арк. 24–24 зв.

⁵⁶³ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 190. Арк. 6.

⁵⁶⁴ Там само. Арк. 14 зв.

⁵⁶⁵ Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора... С. 50.

будинках» біля вокзалу або Петропавлівської церкви (паралельно використовується назва «будинок залізниці»)⁵⁶⁶. При цьому, робити однозначні висновки про ототожнення подібних будівель із лікувально-продовольчим пунктом для аграрного прийшлого робітництва немає підстав. Припускаємо, що для розміщення сезонних промислових робітників при вокзалі використовувалися окремі споруди.

Ще більшими незручностями супроводжувалося проживання робітників просто серед виробничих приміщень. Фабрично-статистичний звіт за 1901 р. згадує про таку практику у робітниць кравецьких майстерень міста через відсутність спеціально обладнаного житлового приміщення. Така ж ситуація мала місце й в деревообробній галузі. На столярно-меблевих підприємствах «робітники, закінчивши роботу, тут же на верстатах та особливих помостах розміщаються на ночівлю»⁵⁶⁷. Однак, підкреслюємо, що подібна практика на початку ХХ ст. зустрічалася поодинокі, виключно на закладах з ремісничим рівнем організації виробництва.

Основною формою проживання середньостатистичного робітника в Єлисаветграді була оренда житлового фонду. Наші підрахунки на основі електоральних реєстрів свідчать, що частка орендарів нерухомості серед робітників міста у 1906-1912 рр.* мала тенденцію до поступового скорочення на користь власного житла - з 64,91%⁵⁶⁸ до 52,94%⁵⁶⁹. На машинобудівному заводі Товариства «В. А. Яскульський» у 1909–1911 рр. 261 робітник підприємства (52,94%)⁵⁷⁰ винаймав житло у місцевих домовласників. При цьому, значна частина робітників не могли собі дозволити винаймати окрему квартиру чи будинок через їх дорозвизну. Орендні ціни на нерухомість в Єлисаветграді на початку ХХ ст. усереднено складали 6 р. у 1904 та 10 р. у 1910 р. за одну кімнату на місяць, або 17–20 р. за двокімнатну квартиру з кухнею у 1909 р.⁵⁷¹. Для порівняння, заробітна плата кваліфікованого робітника

⁵⁶⁶ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 13 зв.–14, 19 зв.–20, 28 зв.–29, 30 зв.–31, 33 зв.–34, 36 зв.–37, 39 зв.–40, 52 зв.–53.

⁵⁶⁷ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 14–15; 16

* В елекційний реєстр визначення виборщиків до Державної Думи 1906 р. вносилися лише робітники старше 25 р., а в 1912 р. – 15 р.

⁵⁶⁸ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

⁵⁶⁹ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153.

⁵⁷⁰ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

⁵⁷¹ Оренду житла в Єлисаветграді пораховано за: Города России в 1904 году... С. 0116; Города России в 1910 году... С. 589; «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 153.

заводу А. Л. Шкловського в 1908 р. складала лише 40,5 р.⁵⁷². Аналогічні тенденції ціноутворення були характерними й для приватних будинків. В умовах високої орендної вартості, серед робітників утвердилася практика колективного найму квартири або окремої кімнати. Останню домовласники або й самі робітники ділили на декілька «кутів», відділених один від одного шторою або перегородкою. Здебільшого, такий простір складався виключно з ліжка та місця для речей.

Умови життя у колективно орендованих приміщеннях були незадовільними. Так, у 1900 році санітарний лікар Єлисаветграда оглянув квартири для бідного люду й т. зв. «кути Савчука». У протоколах вони описані як цілком не ремонтвані, старі, сирі й покошені землянки з погнутими стелями, що становлять небезпеку для жителів⁵⁷³. В квартирах Хаїмова на Великій Биковській вулиці одне з жител знаходилося в сирій землянці з покошеними стінами, без влаштованої вигрібної та сміттевої ям⁵⁷⁴. Особливо популярні серед робітників квартири та кути Твердоступа на Великій Биківській висвітлюються санітарною комісією ще більш повно. Приміщення були низькими та вузькими, знаходилися в двох розвалених землянках, одна з яких мала перекошену стіну та вікна. Для опалення використовували чавунні плитки та звичайні залізні котелки, в які набирали окріп для підтримання температури в приміщенні⁵⁷⁵. Підкреслюємо, що нестерпні умови та колективний характер життя унеможлилювали для робітників створення власних сімей або перевезення їх з сільської місцевості.

Частка робітників з власним житлом на початку ХХ ст. поступово зростала. Наші підрахунки свідчать, що в 1906 р. 347 робітників у віці старше 25 років - 33,82% всіх осіб, занесених до електорального перепису, - мали власну нерухомість. Найбільше таких робітників було серед персоналу заводу сільськогосподарських знарядь Товариства «Е. Бургард і К.» - 54,76%, а найменше – на типографії Марка Абрамовича Гольденберга - лише 10,53%. На заводі Акціонерного Товариства «Р. і Т. Ельворті» своїм житлом послуговувалися лише 230 осіб (31,55%). Дещо краще

⁵⁷² Пораховано за: ДАКіро. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–392.

⁵⁷³ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 165. Арк. 1–1 зв.

⁵⁷⁴ Там само. С. 11.

⁵⁷⁵ Там само. С. 14.

цей параметр піддається аналізу на прикладі машинобудівного заводу Товариства «В. А. Яскульський». Так, у 1906 р. 48% робітників підприємства старше 25 років, в 1909–1911 рр. – 45,03%, а в 1912 р. – вже 52,63% всіх робітників володіли власним житлом у Єлисаветграді або навколишніх селах. Станом на 1912 р., середній показник власників нерухомості серед промислового робітництва міста склав 44,69% (509 осіб). Звертаємо увагу, що на практиці він міг бути й вищим через слабку інформативність джерела по відношенню до персоналу заводу Ельворті⁵⁷⁶.

Підходи робітників до облаштування власного житла мали чіткі закономірності. Практика купівлі квартир була малопоширеною та, за нашим переконанням, поодинокі зустрічалася лише у малочисельної, найзабезпеченішої верхівки робітничої верстви – т. зв. «робітничої аристократії». Перш за все, йдеться про майстрів або робітників-міщан, що стали суб'єктами успадкування. Зазначаємо, що нерухомість робітника переважно виглядала як приватний будинок-садиба. Біля неї знаходилися додаткові господарські прибудови (сарай, погреб) й невелика ділянка землі для забезпечення елементарних продовольчих потреб. Самі будинки, особливо на міських околицях, здебільшого були «лемпачевими»⁵⁷⁷ - тобто, грубо, примітивно побудованими. Маються на увазі одноповерхові споруди з саману (глини, змішаної з соломною), вкриті дахами з соломи й рідше - деревом. На Чечорі як одній з найбільш бідніших робітничих місцевостей передмістя, переважали хати-мазанки⁵⁷⁸.

Робітники з відносно кращим економічним становищем обов'язково зводили будинок вже з цегли місцевого виробництва та накривали стріху оцинкованим залізом. За спогадами сучасника, у 1909 р. така архітектура в передмісті вже не вважалася рідкісним явищем⁵⁷⁹. Краєзнавець Ю. Тютюшкін, описуючи життя свого прадіда – ливарника заводу Ельворті, Фоки Олексійовича Тютюшкіна, зазначає: «...(йому – Я. Ч.) за сприяння самого Ельворті, дісталася ділянка землі на Солодкій

⁵⁷⁶ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

⁵⁷⁷ «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 136.

⁵⁷⁸ Матівос Ю. Вулицями рідного міста. Вид. 2-ге, оновл. та доповн. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. С. 73–74.

⁵⁷⁹ «Весь Єлисаветград»... С.136.

Балці. Якщо поряд люди жили у землянках, то Фока Тютюшкін збудував для сім'ї добротний цегляний будинок на пагорбі»⁵⁸⁰ з левадою на березі Інгулу.

У новому районі міста – Робітничій слобідці (Миколаївці, Романівці), - побутували інші канони будівництва. В матеріалах галереї «Єлисаветград»⁵⁸¹ збережено план та орендний ордер для побудови будинку, що належав робітнику заводу Ельворті *Іларіону Антоновичу Рибалці** (додаток Т, рис. Т.1). Це дерев'яна одноповерхова споруда з чотирисхилим дахом, покрита найімовірніше гонтом, бляхою або оцинкованим залізом, й розділена на 8 кімнат. Таке облаштування могли собі дозволити лише економічно благополучні робітники, так як деревина сприймалася в Єлисаветграді як рідкісний для степової зони, дорогий матеріал. Інші споруди району будувалися за цим же принципом, однак з матеріалів переважала місцева цегла, поштукатурена та побілена вапном.

Найпримітивнішим варіантом житла для робітників з сезонною зайнятістю та низьким рівнем матеріального забезпечення були землянки. Є підстави вважати, що під цією назвою сучасники не завжди розуміли споруди, повністю зведені в землі. Так називали й будинки, нижні частини яких вкопувалися в землю, а решта конструкції виходила на поверхню й накривалася звичайним дахом. Такий варіант забудови бачимо й на листівці №14 із зображенням Чечорської балки⁵⁸² (додаток Т, рис. Т.2). Опис подібної споруди залишив й молотобоець М. С. Притюпа. «Це була невелика землянка, низька, з двома підсліпуватими віконцями та ще й не дуже суха». При цьому, в таких умовах розміщувалося 4 особи⁵⁸³. У 1906 р. серед робітників 8 підприємств старше 25 років, охоплених електоральним переписом, лише 3 проживали в землянках, а у 1912 р. – 6 осіб. Поширеність землянок серед забудови

⁵⁸⁰ Тютюшкін Ю. В. Назва міста у документах однієї сім'ї. *Сторінка краєзнавця Ю. В. Тютюшкіна*. URL: <http://www.tyutyushkin.region.in.ua/tutk/preg15-03.html> .

⁵⁸¹ [Зразок проекту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Іларіону Антоновичу Рибалці: план]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-1.html>; [Зразок проекту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Іларіону Антоновичу Рибалці: технічна документація]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-2.html>.

* Особа ідентифікована нами в матеріалах перепису робітників підприємства за 1912 р. Ймовірно, був записаний як Лаврентій Антонович Рибалка, або ж йдеться про брата вищезгаданого робітника.

⁵⁸² Єлисаветград на поштових карточках. 1900-е, 1910-е. Єлисаветград. №14. Чечорская балка. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/kd04/2648.html>.

⁵⁸³ Притюпа М. С. Гірке минуле... С. 3.

робітничих передмість Єлисаветграда підкреслює й П. Голота (П. Мельник) в своїй автобіографічній повісті: «Солодка Балка під Єлисаветом розсипалась низенькими землянками...а праворуч—у глинищі—цегельні заводи, землянки знов,— Озьорна Балка»⁵⁸⁴. Щоправда, з 1899 р. Міська управа перестала виділяти землю під їх будівництво, дивлячись на землянки як на «неминуче зло, що залишилося у спадок від колишніх часів, і поширювати це зло в ширших розмірах...цілковито неможливо». Рішення пояснювалося як піклуванням про благоустрій міста, так і незадовільний санітарно-гігієнічний стан такого житла⁵⁸⁵.

Варіативність у підходах до організації власного житла, що спиралася на матеріальне благополуччя, проглядається й у внутрішньому облаштуванні осель. За спогадами сучасників, середньостатистичне житло заставлялося простими меблями, іноді – й власного виготовлення. Йдеться про столи, шафи, лави, ослони, мисники. Водночас, у найбідніших робітників міг бути лише стіл, а замість ліжок і постілі — солома⁵⁸⁶.

Фактори економічних можливостей та близькості до підприємства вплинули на формування специфічної географії проживання промислових робітників у міському контурі Єлисаветграда (*додаток Т, рис. Т.3*). Аналіз географії розміщення житла персоналу восьми провідних підприємств міста за матеріалами електорального перепису 1906 р. показує, що відповідно до виділених нами адміністративно-географічних районів, найбільша кількість робітників проживала на лівому березі Інгулу, з цих місцевостей переважаючим є робітниче населення Центрального району (208 осіб, 21%). Частково це пояснюється територіальним розміщенням обраних для аналізу підприємств, так як 6 з 8 промислових закладів знаходилися саме тут. Другим за чисельністю районом компактного проживання робітників була Велика Балка (187 осіб, або 18%) – просторово найбільше, але водночас найменш населене передмістя Єлисаветграда⁵⁸⁷ з хаотичним розміщенням вулиць через мінливий рельєф та

⁵⁸⁴ Голота П. Маруся Башличка (уринок із повісті). *Червоний шлях*. 1925. № 4. С. 82.

⁵⁸⁵ Аренда землі под постройку домов, землянок и проч. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 года...* Т. 1. С. 282.

⁵⁸⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область... С. 91.

⁵⁸⁷ «Весь Елисаветград»... 1910. С. 57.

тотально домінуючою індивідуальною забудовою садибного типу. На третьому місці – район Ковалівка (155 робітників, або 15%), де знаходилися завод Товариства «В. А. Яскульський», механічний й чавуноливарний завод А. Л. Шкловського, а північно-східна околиця місцевості прилягала до корпусів заводу Ельворті. Четверта місцевість – Кущівка, - (116 робітників, або 11%), знаходилася південніше від Великої Балки, але мала вже квартальну, гратчасту систему планування вулиць й розділялася на Стару та Нову частини з номерними вулицями.

Правий берег Інгулу є менш населеним робітниками підприємств. Припускаємо, що здебільшого тут проживало робітництво цегелень та пивоварень. Однак, жодне з них не потрапило до перепису. Так само неохопленими залишилися колективи майже всіх місцевих парових млинів. Найбільш значними районами в цій місцевості є Бикове – 109 осіб (11%) та Пермське (76 осіб, 7%)⁵⁸⁸.

Таким чином, в першій декаді ХХ ст. у Єлисаветграді не існувало власне робітничого району, а персонал місцевих підприємств був розкиданий по різних місцевостях міського простору. Його представники здебільшого утворювали компактні ареали розселення відповідно до розміщення підприємств та власного матеріального становища. Однак, вже в 1909 р. ситуація почала змінюватися. У вересні одразу 600 робітників заводу Ельворті звернулися до Міської управи з проханням виділити їм ділянку міської землі для будівництва робітничої слобідки. Бажана площа для кожної родини складала 180 саж² (тобто, 8 соток). Заводська адміністрація підтримала ідею та зголосилася кредитувати робітників під будівництво перших споруд⁵⁸⁹. 2 грудня до цього прохання приєдналися робітники інших підприємств Єлисаветграда – заводів Шкловського, Яскульського, Кесслера та Козубського. У їх зверненні наголошувалося на бажанні селитися в робітничій слобідці на однакових з ельвортівцями засадах⁵⁹⁰.

Через бюрократичні процедури та дебати всередині міського самоуправління, ідея будівництва робітничої слобідки розтягнулася на кілька років. Лише 16 липня

⁵⁸⁸ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

⁵⁸⁹ По Україні. З Херсонщини. Робітничий город. *Рада*. 1909. 17 верес. С. 2.

⁵⁹⁰ К устройству рабочей слободки. *Голос Юга*. 1909. 2 дек. С. 3.

1911 р. херсонський губернатор офіційно затвердив план будівництва робітничої слобідки під назвою «Миколаївка»⁵⁹¹ (паралельно використовувалася ще одна назва – Романівка). Однак й цю дату не можна вважати початком фактичної забудови цієї місцевості. Лише 29 серпня члени міської управи Близюк та Пихов провели жеребкування між 241 робітником промислових підприємств⁵⁹². Реальний же початок житлового будівництва відбувся лише навесні 1912 р. З цієї причини робітники просили міську владу почати нарахування орендної плати не з вересня 1911 р., а з січня 1912 р., провести до земель Миколаївки лінію водогону та дозволити безкоштовно відпускати глину з міських глинищ для потреб новоселів⁵⁹³.

Після початку забудови Робітничої слобідки, у квітні 1912 р. відбувся другий етап жеребкування. Так, було додатково нарізано 189 ділянок, вдвічі більших від прийнятої норми 1910 р. - по 300 саж² кожна (близько 14 соток). 154 ділянки міська влада виділила на Некрасівській слобідці (біля Петропавлівської церкви) та єврейського кладовища, 25 - біля міської в'язниці, 10 - за полотном залізниці та 27 - в районі Великої Балки⁵⁹⁴. Таким чином, кількість робітників-власників нерухомості збільшилася й в інших районах Єлисаветграда. Загалом же, на момент перепису населення Робітничої слобідки, проведеного статистичним комітетом Міської управи на чолі з С. М. Лаптевим 1 серпня 1913 р., «осіле» населення району складало вже 1512 осіб⁵⁹⁵. При цьому, лише 279 з 341 орендованих ділянок були забудовані житловими спорудами⁵⁹⁶ - усереднено, 5 осіб на один будинок.

Порівняння списків домовласників у листопаді 1913 р. із переписом робітників дозволяє констатувати закономірне домінування персоналу заводу Ельворті. З ідентифікованих 129 робітників, на цьому підприємстві працювали 109, 11 осіб – на заводі Шкловського, по 3 – на заводах Бургарда та Яскульського, 2 – Козубського та 1 – Шопинського. 17 ділянок в списку були записані на жінок, а у 8 випадках в якості

⁵⁹¹ Об устройстве рабочей слободки. *Голос Юга*. 1911. 16 июля. С. 3.

⁵⁹² Раздача мест на слободке Николаевке. *Голос Юга*. 1911. 30 авг. С. 3.

⁵⁹³ К устройству рабочей слободки. *Голос Юга*. 1911. 8 окт. С. 3.

⁵⁹⁴ Жеребьевка участков. *Голос Юга*. 1912. 10 апр. С. 3.

⁵⁹⁵ Материалы о постройке училищного здания в «Рабочей слободке»: доклады городского статистика и члена управы, пояснительная записка к «школьной сети г. Елисаветграда»: переписка и выписки из журналов заседаний гор. думы. *ДАКіР*О. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. Арк. 10.

⁵⁹⁶ Там само. Арк. 11.

орендарів виступають родини – *Олександр і Варвара Волецуки, Лука і Мавра Садовські, Тимофій і Бела Матвієнки, Андрій і Варвара Коваленки, Артем та Февронія Тертичні, Корній та Марія Лісаєви, Дорофій та Єлисавета Локтіонові, Григорій та Анастасія Локтіонові*. Цікавим є й аналіз наявності власного житла до отримання землі на слобідці та критерію станової приналежності. Так, серед групи 40 робітників 35 до переселення не мали нерухомості. В оптиці ж станової належності 22 були міщанами та 18 - селянами⁵⁹⁷. Мусимо визнати, що повна інтерпретація цього джерела потребує подальшої роботи, так як логіка його укладання є не до кінця зрозумілою.

Залученість промислових робітників Єлисаветграда до освіти носила обмежений характер. На нашу думку, однією з головних причин такої ситуації був незначний бюджет вільного часу середньостатистичного робітника. Підкреслюємо, що сприйняття освіти у робітничому середовищі мало свою специфіку. Її пов'язували перш за все не з особистим розвитком, а з набуттям нових кваліфікаційних навичок для потенційного кар'єрного росту. Як результат, навчання мало суто технічний характер й через свою специфіку не могло бути масовим. До нього залучалися лише найбільш здібні особи, часто направлені адміністрацією заводів.

Основними осередками навчальної діяльності ставали спеціально організовані рисувальні та креслярські курси при заводі або й місцевих освітніх установах. Дослідниця освіти Єлисаветграда О. Люта зазначає, що перші подібні курси при Єлисаветградському земському реальному училищі на прохання робітників міста були відкриті у 1879 р. Вчителі математики разом із заняттями малювання двічі на тиждень додатково проводили тут й уроки креслення⁵⁹⁸. У 1895 р. заняття відвідували 30 учнів, переважно – робітники заводу Ельворті. Ними виконувалися креслення з дрібних чавунних моделей продукції цього підприємства⁵⁹⁹.

⁵⁹⁷ Об оценке усадеб в «Рабочей Слободке»: докладные записки городского статистика, списки домовладельцев. ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 18в. Арк. 8–12 зв.

⁵⁹⁸ Люта О. М. Початкова освіта в Єлисаветграді другої половини XIX ст... С. 121.

⁵⁹⁹ Отчеты о состоянии училища: 1 сентября 1896 г. – 14 мая 1901 г. ДАКіро. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 311.

У 1903 р. тут навчалися 30 робітників, з них 16 – заводу Ельворті та 14 – сумарно, заводів Шкловського, Цейтліна та інших⁶⁰⁰. Однак, підкреслюємо, що результативність навчання погіршувалася типовим для робітників відношенням до освіти. Адміністрація училища зазначала: «Слухачі з робітників у другому півріччі неакуратно відвідували заняття, що позбавляло викладача можливості вести успішно заняття класним шляхом; доводилося займатися з кожним окремо»⁶⁰¹. Проглядається й тенденція до поступового скорочення робітничого представництва на курсах. Так, у 1913 р. їх відвідувало лише 9 робітників⁶⁰². Однак, така ситуація мала й об'єктивні мотиви, пов'язані із динамічним розвитком просвітньої справи на самому заводі Ельворті.

Фабричний інспектор І. Дмитрієв у 1901 р. наголошує на існуванні заводських вечірніх курсів грамотності. Їх проводила у їдальні тричі на тиждень, по одній годині, спеціально запрошена вчителька одного з міських народних училищ. До кінця року кількість слухачів складала близько 30 осіб, серед яких був й персонал 50-60 років⁶⁰³. У січні 1905 р. в місцевій періодиці згадується функціонування власної заводської школи⁶⁰⁴, перенесеної до новозбудованого т. зв. «Народного театру» (додаток У, рис. У.1). Так як заняття проводилися після завершення робочого дня, бажання навчатися у робітників складно співвідносилися із наднормовими роботами. Так, у 1910 р. в газеті «Труд» читаємо: «Пробували учні школи просити адміністрацію - майстрів та ін., щоб учнів звільняли від роботи, але майстри нараз відмовилися задовольнити це прохання»⁶⁰⁵.

Впевнені, що робітники заводу Ельворті називали «школою» установу, описану в освітніх звітах Єлисаветградського повіту як т. зв. «Вечірні класи». У 1913 рр. їх відвідувало вже 44 робітника, а викладання здійснювали двоє найманих вчителів та законовчитель⁶⁰⁶. У травні 1913 р. в аудиторії заводу Ельворті відбулася виставка робіт із живопису та креслень учнів Вечірніх класів. Під час експозиції прочитана й

⁶⁰⁰ Народное образование в Елисаветградском уезде в 1903 г... С. XIX.

⁶⁰¹ Там само. С. XX.

⁶⁰² Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году... С. 18.

⁶⁰³ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 19.

⁶⁰⁴ Хроника. Школа для рабочих. *Голос Юга*. 1905. 12 янв. С. 3.

⁶⁰⁵ Местная хроника. На заводе Эльворті. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5.

⁶⁰⁶ Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году... С. 271.

лекція про Мюнхенський музей прикладних знань з демонстрацією «туманних картин»⁶⁰⁷. Однак, вже у 1914 р. Вечірні класи помічені як не функціонуючі⁶⁰⁸ – вочевидь, через початок Першої Світової війни.

Висновки до четвертого розділу.

Розгляд трудового та побутового вимірів повсякдення промислового робітництва Єлисаветграда дозволяє зробити наступні висновки:

1. Протягом досліджуваного періоду робітники дотримувались чітких алгоритмів працевлаштування на промислові підприємства. Здобуття ремісничої освіти було пріоритетним способом отримати роботу перш за все для міських жителів. Однак, для селян він залишався малодоступним через соціально-економічні бар'єри. Поширенішими практиками здобуття фаху залишалися навчання у ремісників або безпосередньо на виробництві. При прийомі дорослих робітників основними факторами була кваліфікація, досвід та відгуки з минулого місця роботи. З особливими складнощами при пошуку зайнятості стикалися приїжджі й сезонні робітники. Висока конкуренція на ринку праці змушували їх, як і решту представників робітництва, удаватися до універсальних неформальних методів працевлаштування – клієнтелізму, родинної або земляцької протекції та хабарництва.

2. Розгляд організації виробничого процесу дозволив констатувати надмірну тривалість роботи на міських підприємствах. В окремих галузях промисловості це супроводжувалося перманентно важкими умовами праці (брак виробничого простору, слабке освітлення, перепади температур, пил та шкідливі випари). Це спричиняло постійний негативний вплив на самопочуття та стан здоров'я робітництва. Нами підкреслено, що відчутне поліпшення окресленої ситуації відбулося в діапазоні між розгортанням подій революції 1905–1907 рр. та початком

⁶⁰⁷ На виставке. *Голос Юга*. 1913. 19 мая. С. 3.

⁶⁰⁸ Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1914 год... С. 279.

Першої Світової війни. Головну роль у цьому відіграли страйкові рухи та діяльність професійних товариств.

3. Система виробничої дисципліни на підприємствах супроводжувалася (в окремих випадках – підмінялася) неформальними трудовими відносинами – практиками клієнтелізму та фаворитизму, несанкціонованим регулюванням оплати й порушенням виробничої субординації. Це призводило до постійної напруги між робітниками та керівним персоналом та виливалося у страйки або й відкриті конфлікти з проявами насильства. Було підкреслено, що більшість страйкових рухів мали виражену економічну та виробничу, а не політичну мотивацію.

4. Розгляд проблеми виробничого травматизму засвідчив низький рівень безпеки на підприємствах. Було підтверджено, що реальне число постраждалих перевищувало дані офіційної статистики. Головну роль у їх вирішенні відіграла особиста ініціатива підприємців та залучення фабричної інспекції в якості медіатора. Застосування компенсаційного механізму через судову юрисдикцію характеризувалося матеріальною недоступністю для середньостатистичного робітника та складністю доведення вини підприємця.

5. Медичне забезпечення робітників у досліджений період було недостатнім. Через брак законодавчого контролю, охорона здоров'я персоналу залежала від особистої ініціативи підприємців. Значна частина робітників лікувалася у земських або міських лікарнях, хоча муніципальні медичні заклади часто перешкоджали цьому процесу. Було підкреслено, що введення Закону про обов'язкове страхування 1912 р. призвело до поступового покращення ситуації завдяки відкриттю лікарняних кас та впровадженню безоплатного медичного обслуговування. Однак, подібні практики на заключному етапі хронології дослідження лише зароджувалися та проходили відповідну апробацію.

6. Дослідження купівельної спроможності дозволило констатувати складність матеріального становища некваліфікованих й сімейних робітників. Масштабування такої ситуації відбувалося через вплив повзучої інфляції 1905–1912 рр. У представників майстерства та висококваліфікованого персоналу спостерігалася тенденція до відносного покращення їх матеріального становища. На противагу

цьому, повсякденне життя інших професійних категорій визначалося хронічною економічною нестабільністю та вимушеним обмеженням базових продовольчих потреб.

7. Визначальним фактором у реалізації побутового повсякдення промислових робітників виступало їх матеріальне становище. Середньостатистичний раціон їх харчування охарактеризовано як одноманітний й неповноцінний, представлений дешевою домашньою їжею та браком вживання висококалорійних або гарячих страв. Одяг робітників вирізнявся практичністю й пристосованістю до умов роботи. Нами виокремлено трудовий, повсякденний та парадний робітничий гардероб. Звернено увагу й на одяг та елементи зовнішності як маркер соціально-професійної стратифікації. Встановлено, що жінки-робітниці у своєму трудовому гардеробі відмовлялися від спідниць на користь штанів та костюмів чоловічого типу, підлітки одягалися за зразком дорослих, а зовнішній вигляд майстрів виражено відрізнявся від ординарного робітництва.

8. Розгляд житлово-побутових умов промислових робітників показав значну варіабельність у здійсненні їх житлових стратегій. Було констатовано, що повсякдення більшості персоналу підприємств відбувалося під знаком міського життя та оренди нерухомості, простежено тренд збільшення частки робітників селянського походження – акторів щоденних маятникових міграцій (близько 9% у 1906 р. та вже 21% у 1912 р.). Низькокваліфіковані та матеріально малозабезпечені робітники міських підприємств проживали у спеціалізованих казармах (переважно, йдеться про сезонний та прийшлий персонал), землянках або квартирних «кутах». Це негативно позначалося на їх побуті та стані здоров'я, не дозволяло остаточно оселитися в місті та ставало стримувальним чинником для створення власної родини. Було підкреслено тенденцію до поступового збільшення частки робітників-власників житла (близько 33% у 1906 та 44% у 1912 р.) завдяки появі нового району – Робітничої слобідки (Миколаївки) та нарізання ділянок для робітників в інших місцевостях Єлисаветграда.

9. Залученість промислового робітництва до освіти була епізодичною й суто прагматичною. Йшлося перш за все про здобуття додаткових професійних вмінь та

навичок. Складність графіку та умов виробництва й фізична втома перешкоджали більшості робітників відвідувати земські спеціальні освітні установи. Лише на одному підприємстві міста - заводі Ельворті, - на початку ХХ ст. з ініціативи власників діяли окремі вечірні класи грамотності та креслярські курси. Низьке залучення робітників до процесу просвіти дозволило констатувати, що подібна діяльність не стала суттєвим чинником соціокультурного розвитку місцевого робітництва.

Характер трудової зайнятості, рівень матеріального забезпечення та житлових умов виступали фундаментом, що безпосередньо впливав на якість дозвіллевих практик й організацію родинного життя робітників Єлисаветграда. Розгляд цих аспектів здійснено в рамках наступного розділу дослідження.

РОЗДІЛ 5

ДОЗВІЛЛЕВА СФЕРА ТА РОДИННЕ ЖИТТЯ

Концепт дозвілля в міському середовищі фабрично-заводських робітників змінював свою сутність та характер під впливом модернізаційних перетворень пореформеної доби. Внаслідок їх перебігу, формувалися як нові життєствердні форми проведення вільного часу, так і деструктивні заняття й залежності. В модерній парадигмі сприйняття, дозвілля тлумачиться як одна із сфер робітничого повсякдення – сукупність видів діяльності (або бездіяльності – *Я. Ч.*), здійснюваних у вільний час для задоволення фізичних, інтелектуальних, соціальних та культурних потреб⁶⁰⁹. Визначаючи роль дозвілля в людському повсякденні, французький соціолог Жан-Габріель Тард називав його тією сферою, де людина повністю вільна від усіх обмежень робочого життя та здатна соціалізуватися й надавати сенс власному існуванню⁶¹⁰.

З нашої точки зору, ключовим фактором у процесі формування та утвердження змісту дозвіллевої сфери повсякдення промислових робітників Єлисаветграда є фактичний бюджет їх вільного часу. Декларативність у дотриманні фабричного законодавства та заохочення наднормової праці з боку адміністрації підприємств різко скорочували час, який робітники могли витратити на організацію дозвілля. Суттєвою була й тривалість трансферу від місця проживання до роботи та в зворотному напрямку. Наголошуємо, що цей показник для міських жителів та селян передмістя Єлисаветграда відчутно відрізнявся. Так, за свідченнями анонімного робітника заводу Ельворті, персонал, що проживав у місті, витрачав на це близько 15–20 хв.⁶¹¹. Припускаємо, що у жителів передмість цей процес був у 2–2,5 рази довшим. При цьому, основні види транспорту - електричний трамвай та кінні візники, - вирізнялися відносною дороговизною. З цієї причини основним способом руху був піший, що дозволяло економити на транспортних витратах.

⁶⁰⁹ Ручка А. О. Дозвілля. *Енциклопедія Сучасної України ЕСУ* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2008. Т. 8. URL: <https://esu.com.ua/article-20509>.

⁶¹⁰ Tarde G. d. *Psychologie économique*. Michigan : University of Michigan Library, 1902. PP. 119-121

⁶¹¹ Письма в редакцию. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.

Вартість проїзду у 5 копійок в одну сторону змушувала робітників з низьким матеріальним рівнем відмовлятися від поїздок трамваєм, якщо не йшлося про великі відстані⁶¹². З цієї причини, Міська управа у 1903 р. погодилася ввести «*пільговий квиток*» для промислового робітництва з вартістю 1 р. 25 к. на місяць⁶¹³. Це дозволяло економити до половини місячних витрат на трамвай за умови щоденного користування. Оренда ж дешевого візника по місту обходилися у 20 копійок, а поїздка з околиць в центральну частину – в середньому, від 25 до 50 копійок⁶¹⁴, або у 4-10 разів дорожче за ординарну поїздку на трамваї. Враховуючи зазначене вище, приходимо до висновку, що середньостатистичний робітник-житель міста міг витратити на трансфер до роботи близько 1 години на день.

Робітники із селянського середовища, що постійно проживали у передмісті, витрачали на дорогу до роботи значно більше часу. За нашими підрахунками, середньостатистичний промисловий робітник-селянин проживав на відстані 4,25 верст від Єлисаветграда⁶¹⁵, і долав їх, переважно, пішки. Можемо припустити, що таку дистанцію дорослий чоловік проходив за 2 години в дві сторони. У робітничій періодиці описувалися й екстраординарні величини віддаленості житла робітників селянського походження від підприємств. Так, у 1910 р. в газеті «Труд» зазначається, що значна частина робітників заводу Бургарда проживала за 12–13 верст (13–14 км. – *Я. Ч.*) та «била ноги»⁶¹⁶, долаючи їх пішки. За нашими підрахунками, такий персонал міг витратити лише на трансфер 5–6 годин на день, що негативно впливало на його працездатність та самопочуття.

Спираючись на отримані вище значення, перейдемо до розгляду бюджету вільного часу у його кількісному вимірі*. Зазначаємо, що отримані результати можуть

⁶¹² Городская железная дорога. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 - 1903 гг.* Т. 1. С. 461

⁶¹³ Там само. С. 463; «Весь Елисаветград»...1909. С. 150.

⁶¹⁴ «Весь Елисаветград»... 1909. С. 150–152; «Ежегодник Голоса Юга»...1913. С. 261–263.

⁶¹⁵ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–25; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27; Список населенных мест Елисаветградского уезда... С. 14, 64, 65, 67.

⁶¹⁶ На заводе Бургарда. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 6.

* Під час підрахунку гіпотетичного вільного часу робітників, у формулу для уніфікації введено кілька констант, що, однак, все ж варіюються щодо окремих галузей або підприємств відповідно до наявності повноти даних або у випадку, якщо встановлене значення не є реалістичним через значну тривалості робочого дня. Так, тривалість сну встановлена як 7 годин, вирішення побутових справ та прийому їжі на підприємстві – як 3 години, трансферу до роботи – як 1 година для міських обивателів та 2 години – для селян передмістя. При цьому, затрати на вирішення побутових справ обчислено як середнє значення тривалості цього процесу для всіх груп робітників: самотніх,

сприйматися як оптимістичний варіант у реконструкції цього показника, так як не враховують наднормової праці. Було підраховано, що у 1896 р. промисловий робітник – житель Єлисаветграда усереднено мав 2 години для організації дозвілля, а сільський обиватель передмістя – лише 1 годину. Найкращим становищем вирізняється персонал винокурних та пивоварних заводів (4 та 3 години), тоді як найменше вільного часу мали робітники цегляних виробництв, парових млинів та маслобоєнь (1 година для міського обивателя, а у селян за таких умов вільний час був відсутнім). Зазначаємо, що персонал підприємств з обробки металу в середньому послуговувався 2 та 1 годиною відповідно⁶¹⁷.

Констатуємо, що події революції 1905–1907 рр., в оптиці всієї промисловості Єлисаветграда, незначно вплинули на кількість вільного часу робітників. Так, у 1913 р., на завершальному етапі нашого дослідження, відповідний показник складав 2,5 та 1,5 години. При цьому, у персоналу типографій як галузі із найменшою тривалістю робочого дня – 4 та 3, а на макаронних фабриках та круподерках – 2 та 1 година відповідно⁶¹⁸.

Водночас, вплив революційних подій проглядається на прикладі становища робітників окремих машинобудівних та підприємств сільськогосподарських знарядь. Якщо у 1896 р. у персоналу заводу Товариства «В. А. Яскульський» показник вільного часу складав 2,5 для жителя міста та 1,5 години для селянина передмістя, то в 1914 р.⁶¹⁹ від збільшився вже до 3,5 та 2,5 годин відповідно. Однак, для робітників окремих галузей ситуація демонструвала зворотню тенденцію - до погіршення. Так, на пекарнях Єлисаветграда у 1905 р. усереднений міський робітник мав лише 1 годину для організації дозвілля, тоді як вже у 1910 р. на окремих пекарських закладах часу на відпочинок та відновлення фактично не лишалося через невідривне перебування на роботі до 18 годин на добу. Наші висновки підтверджуються й у листах робітників до газети «Труд». В одному з них читаємо: «В той час, коли інші

одружених осіб, орендарів та власників житла, жителів робітничих казарм й робітників селянського походження з власним господарством.

⁶¹⁷ Пораховано за: Микулин А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... С. 130–143.

⁶¹⁸ Пораховано за: «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 77.

⁶¹⁹ Пораховано за: Правила внутреннего распорядка на заводе Товарищества Елисаветградского машиностроительного и чугунолитейного завода В. А. Яскульський... Арк. 1. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-13.html>.

гуляють, відвідують бібліотеку, насолоджуються свіжим повітрям й т. д., ми пекарі маємо спати, а коли весь люд має спати, нам потрібно томитися цілу ніч...»⁶²⁰. У такому ж становищі у 1910 р. знаходився й персонал міських цегельних заводів⁶²¹, а у 1910–1912 рр. - відрядні робітники на типографіях⁶²².

Таким чином, бюджет вільного часу промислового робітника Єлисаветграда був обмеженим через надмірну продовжуваність робочого дня та відчутні витрати на трансфер до роботи. Сукупний вплив цих факторів зводив їх повсякдення до циклічних повторів роботи, побутової рутини та сну. Це істотно обмежувало варіативність дозвілля, негативно позначалося на його характері та формах. В цих умовах, важливе місце в організації конструктивного, життєствердного проведення вільного часу займала особиста ініціатива підприємців, а міське самоврядування традиційно дистанціювалося від участі у цьому процесі.

Визначальною подією для робітників найбільшого підприємства міста - заводу Ельворті, - стало освячення у 1905 р. «Народного театру» (*додаток У, рис. У.1*). Це багатофункціональна споруда на 1500 місць, що вдень виконувала роль заводської їдальні, а ввечері трансформувалась у кегельбан, читальню, зал для театральних вистав, танців та біоскопу⁶²³. З постанови Єлисаветградської міської думи від 1903 р. відомо, що в будівлі відводилися спеціальні приміщення під кухню, бібліотеку, класну та музичну кімнати⁶²⁴. Краєзнавець В. Петраков зазначає, що по вечорах в залі ставили й 6–8 більярдних столів для робітників підприємства⁶²⁵. Констатуємо, що за своєю суттю це був своєрідний робітничий клуб західного зразка. Англієць Роберт Ельворті створив його, спираючись на досвід підприємців на своїй Батьківщині. Таким чином, на цьому підприємстві культурне дозвілля персоналу було організовано найкраще. Решта промислових закладів міста не мали подібної інфраструктури, тому їх робітники долучалися до масового міського дозвілля.

⁶²⁰ Письма в редакцию. VI. Среди пекарей. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 8.

⁶²¹ На механическом кирпичном заводе. *Труд*. 1910. 22 септ. С. 7.

⁶²² К типографским рабочим. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 4–5; По России. Елисаветград (Земская типография). Правда. 1912. 2 июня. С. 4.

⁶²³ Освещение народного дома при заводе Эльворти. *Голос Юга*. 1905. 17 янв. С. 3.

⁶²⁴ Продажа земли казне, учреждениям и частным лицам для разных целей. *Систематический сборник постановлений...* Т. 1. С. 673.

⁶²⁵ Маленький Париж: Елисаветград в старой открытке... С. 32.

Найпростішою формою проведення вільного часу робітників влітку була участь в народних гуляннях. Вони відбувалися на Сінній та Ярмарковій площах, й під час свят та ярмарок супроводжувалися влаштуванням балаганів, звіринців тощо. Власну культурну програму з спектаклями та музичними вечорами організовували й в садах двох пивоварних заводів Єлисаветграда – Лайєра та Зельцера⁶²⁶. В якості літнього відпочинку від міської рутини, окремі робітники брали в оренду будинки дачного типу у передмісті. Однак, така практика не була масовою через свою дороговизну. Так, у 1909 р., дім з двома кімнатами та власним садом тут обходився у 60–70 р. за сезон⁶²⁷.

Окрім вище перелічених форм дозвілля, однією з основоположних для місцевого робітництва була залученість до читання літератури та періодики. Її динаміка слугує наочним маркером соціокультурної ситуації в цій професійній спільноті. Сучасник-дописувач газети «Труд» у 1910 р. був категоричним в оцінці поширеності такого дозвілля. Він зазначав, що під час робітничих зібрань «...мало хто сидить з газетою, надаючи перевагу сороміцьким анекдотам»⁶²⁸. Однак, наголошуємо, що частина міського робітництва все ж брала активну участь у цьому процесі. Побутування практики колективних читань на підприємствах призводило й до залучення неграмотних або незацікавлених робітників. Цьому сприяло централізоване виписування періодики на підприємствах. Прикладом реалізації цього механізму виступає заводі Ельворті, де оплата за підписку вираховувалися напряму із заробітку персоналу⁶²⁹. Зазначаємо, що на цьому підприємстві функціонувала й єдина з нині відомих єлисаветградських заводських бібліотек⁶³⁰, субсидована підприємством та окремими представниками адміністрації⁶³¹. Станом на 1905 р., для поповнення її номенклатури, за кошти заводу виписувалися 16 газет та журналів⁶³², включаючи фахові, науково-популярні та видання для сімейного читання. У 1911 р. до заводської бібліотеки було передано й спеціалізовану фахову книгозбірню

⁶²⁶ «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 146, 148.

⁶²⁷ Там само. С. 154.

⁶²⁸ Голос рабочего. *Труд*. 1910. 7 март. С. 2.

⁶²⁹ *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6.

⁶³⁰ «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 213–214.

⁶³¹ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 19.

⁶³² Голос Юга. 1905. 23 янв. С. 3.

театрального «Гуртка Любителів» цього підприємства через брак простору та коштів на її утримання⁶³³. Наголошуємо, що інвентарна база бібліотеки заводу Ельворті не обмежувалася виключно друкованими матеріалами. Так, станом на 1912 р., вона мала й власні тематичні колекції, зокрема - мінералогічну⁶³⁴.

Решта промислових робітників, не маючи книгозбірень на виробництві, користувалися послугами бібліотек міста. Підкреслюємо, що фактично до кінця 90-х рр. XIX ст. у Єлисаветграді не існувало публічних, світських установ такого характеру. За цих умов, користувалися популярністю зібрання ортодоксальної літератури та періодики при великих православних церквах. У візії духовенства, подібна читацька активність робітників слугувала способом профілактики деструктивного дозвілля та шкідливих звичок у цьому середовищі. Так, у 1895 р. місцевий священник Іван Недзельницький підкреслював, що серед робітників однієї з фабрик Єлисаветграда - читачів бібліотеки при Володимирівській церкві*, «...7 людей кинули курити тютюн, інші перестали пиячити»⁶³⁵.

Початок роботи у Єлисаветграді першої масової, Публічної бібліотеки у 1899 р., мало вплинув на читацьку активність промислового робітництва. За нашими підрахунками, середньорічна кількість робітників серед її зареєстрованих користувачів протягом 1899–1912 рр. становила всього 3% від загальної кількості абонентів⁶³⁶. Найвищий показник спостерігається в 1909 р. (32 особи)⁶³⁷. Однак, вже до початку Першої Світової війни він мав тенденцію до поступового зменшення. Вважаємо, що причиною загальної слабкості робітничого представництва у бібліотеці була орієнтація цього закладу на задоволення інтересів інтелігенції та освічених

⁶³³ Книга для записи протоколів членів Совета библиотеки читателей при Заводе. ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 4.

⁶³⁴ Там само.

* Вочевидь, мається на увазі сучасний кафедральний собор Різдва Пресвятої Богородиці (т. зв. «Грецька церква»)

⁶³⁵ Прибавления к церковным ведомостям. Выдающийся подвиг спасания. *Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде*. 1895. вып. 17. С. 599.

⁶³⁶ Пораховано за: Отчет по устройству Елисаветградской Общественной Библиотеки и состоянию ее в 1899 г... С. 9; Отчет по устройству Елисаветградской Общественной Библиотеки 1900 г... С. 10; Отчет о деятельности Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1906 и 1907 годы... С. 26; Елисаветградская Общественная Библиотека. Отчет за 1908 год... С. 19; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1909 год... С. 14; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1910 год... С. 11; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1911 год... С. 12; Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1912 год... С. 12.

⁶³⁷ Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1909 год... С. 14.

обивателів міста. Останні ж приймалися робітництвом як представники «чужого» соціокультурного простору.

На противагу цьому, протягом 90-х рр. XIX – на початку XX ст. найбільша робітнича активність спостерігається в бібліотеці-читальні Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. Заснування цього закладу відбулося з ініціативи земського землеміра П. Рябкова, що користувався повагою та авторитетом в середовищі робітництва. За даними дослідниці освіти Єлисаветграда О. Лютої, у 1895 р. фабрично-заводські робітники склали 42% всіх її відвідувачів. Іронічно, що вони ж виявилися найбільш неблагонадійними за кількістю неповернутих та вкрадених видань⁶³⁸. Підкреслюємо, що кампанії імперської адміністрації із обмеження використання української мови та відповідна цензурна політика, фактично унеможлилювали наявність україномовної класичної літератури в подібних закладах*. Окрім російських традиційних авторів (О. Пушкіна, Л. та О. Толстих, Ф. Достоевського, І. Тургенєва), у 1895 р. особливо популярною була іноземна белетристика (Г. Бічер-Стоу, М. Твен, О. Дюма, Д. Дефо), а також історичні новели й романи⁶³⁹.

Подальший аналіз частки промислових робітників у структурі абонентів бібліотеки-читальні репрезентує поступове скорочення їх інтересу до цього закладу. Якщо у 1898/1899 рр. серед її постійних користувачів 239 осіб працювали в фабрично-заводській промисловості⁶⁴⁰ (10,7% всіх абонентів бібліотеки), то до кінця досліджуваного періоду - лише 7% у 1908 р.⁶⁴¹ та 4% (лише 37 осіб) – у 1913 р.⁶⁴². Хочемо наголосити, що подібне скорочення читацької активності робітників не варто сприймати як втрату інтересу до читання. На нашу думку, така тенденція пов'язана з

⁶³⁸ Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда... С. 40.

* Зрушення у цьому питанні проглядаються лише після початку революції 1905-1907 рр. Зокрема, серед популярних вимог абонентів Публічної бібліотеки лише у 1906–1907 рр. з'являються твори І. Котляревського, М. Вовчка, Т. Шевченка, І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого.

⁶³⁹ Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда... С. 39.

⁶⁴⁰ Отчет Совета бесплатной народной библиотеки-читальни Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел за 1899/900 год. ДАКіро. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5.

⁶⁴¹ Местная жизнь. Бесплатная библиотека-читальня. *Голос Юга*. 1908. 9 дек. С. 3.

⁶⁴² Отчет о состоянии Елисаветградской бесплатной библиотеки – читальни. С 1 сентября 1912 года по 1 сентября 1913 года. ДАКіро. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 30.

творенням та розвитком альтернативних бібліотечних установ, ближчих до робітників та їх інтересів.

Новий етап у створенні читацької інфраструктури для промислових робітників Єлисаветграда почався після подій революції 1905–1907 рр. Підкреслюємо, що він пов'язаний не з діяльністю міської влади, а з появою нового галузевого робітничого об'єднання - Професійного товариства робітників машинобудівних заводів. Так, влітку 1909 р. при ньому було відкрито власну бібліотеку, що лише за перші 3 місяці свого існування налічувала 300 томів класичних художніх творів, белетристики та науково-популярних книг, й більше ста постійних читачів⁶⁴³. У вересні 1910 р. Товариство відкрило й читальню для його членів⁶⁴⁴. У ній вбачали перш за все засіб протидії деструктивному робітничому дозвіллю. Зокрема, один з учасників Товариства зазначив: «...навіть маючи газету, не завжди охоче прочитаєш її, якщо сидиш один. З нудьги підеш вештатися вулицями або в шинок. Коли ж буде читання, години відпочинку можна буде проводити в ній, читаючи або розмовляючи зі своїми»⁶⁴⁵.

Для промислового робітництва Єлисаветграда проводилися й публічні лекції. Їх організація була способом вирішення проблеми відсутності просвітнього дозвілля з боку місцевої влади, окремих підприємців та робітничого самоврядування. Так, щонеділі відбувалися безкоштовні народні читання при Реальному училищі, організовані Єлисаветградським земством для робітників та жителів окраїн⁶⁴⁶. Окремі лекції з фізики та природознавства організовувалися й при Професійному товаристві робітників машинобудівних підприємств⁶⁴⁷. На заводі Ельворті визначальною у розвитку лекційної справи була підтримка власника та адміністрації підприємства. Зібрання проводилися у їдальні заводського Народного театру, де в якості доповідачів виступали українофіли П. Рябков, В. Нікітін та О. Михалевич⁶⁴⁸. У 1913 р.,

⁶⁴³ Местная жизнь. Среди рабочих машиностроительных заводов. Рабочая библиотека. *Голос Юга*. 1909. 8 авг. С. 3.

⁶⁴⁴ Заседание правления проф. Общества раб. машиностроительных заводов. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 7; В профессиональном обществе рабочих машиностроительных заводов. *Труд*. 1910. 12 сент. С. 5.

⁶⁴⁵ Местная жизнь. Среди заводских рабочих. *Голос Юга*. 1909. 20 окт. С. 3.

⁶⁴⁶ «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 251.

⁶⁴⁷ Местная жизнь. Среди рабочих. *Голос Юга*. 1909. 30 окт. С. 3.

⁶⁴⁸ Шевченко С. Василь Нікітін – організатор українського життя в Єлисаветграді... С. 297; Бракер Н. Рябков Павло Захарович. *Україна: Науковий Журнал Українознавства*. 1927. Т. 6. С. 212

з ініціативи Ради бібліотеки підприємства, приміщення читальні було віддане для проведення т. зв. «курсів читань» тричі на тиждень⁶⁴⁹.

Підкреслюємо, що згаданий нами вище доктор Опанас Михалевич користувався особливою повагою серед робітників міста. Після публікації повідомлень про Лютневу революцію 1917 р., Михалевич «... зараз же пішов читати галицьке видання «Кобзаря» робітникам заводу Яскульського»⁶⁵⁰. За підтримки адміністрації цього ж підприємства, їдальня заводу використовувалася для заходів Лекційного Бюро під керівництвом члена Міської Управи А. І. Добровольського. Зокрема, у 1914–1915 рр. тут були проведені 7 читань на географічну, історичну та літературну тематику з використанням «світлових картин»⁶⁵¹.

Наголошуємо, що подібні просвітні заходи протягом досліджуваного періоду не набули широкої популярності у робітничому середовищі. Його представники надавали перевагу масовій візуальній культурі як простішій формі дозвілля, що забезпечувала психоемоційне розвантаження й не потребувала значної концентрації уваги. З усіх культурних інституцій такого типу, робітники міста проявляли найбільший інтерес до цирку. Особливою популярністю користувалася трупа сальтоморталіста Жижетто Труцці – представника другої генерації відомого італійського циркового сімейства. Новаторством для міської публіки було задіяння у їх виступах симфонічного оркестру та кількох дресированих слонів⁶⁵². Дон Амінадо (Амінадав Шполянський) згадує, що на циркових показах часто були присутні «молодцюваті хлопці у картузах набік, робітники ливарного заводу Ельворті»⁶⁵³.

Підкреслюємо, що підвищену увагу міського робітництва викликали ті з труп, що окрім циркових вистав влаштовували покази та турніри з боротьби або кулачних боїв. Так, цирк Лара організовував турнір з французької боротьби⁶⁵⁴, а звіринець-цирк

⁶⁴⁹ Книга для записи протоколів членів Совета библиотеки читателей при Заводе. ДАКірО. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 60.

⁶⁵⁰ Хосіянова Л. Демократ чистої води. *Karpenko-Kary Museum*. URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar08-05.html>.

⁶⁵¹ Отчет Лекционного Бюро с октября 1914 г. по 4 мая 1915 г. Елисаветград : Типография „ПОРЯДОК” Г. И. Бурштейна и Ш. Д. Левинзона, 1915. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/otchet/otchet1.html>.

⁶⁵² Хроника. Цирк. *Голос Юга*. 1909. 12 февр. С. 3; Хроника. Цирк. *Голос Юга*. 1909. 13 февр. С. 3.

⁶⁵³ Амінадо Д. Поезд на третьем пути... С. 32.

⁶⁵⁴ Хроника. Приезд цирка. *Голос Юга*. 1909. 18 июня. С. 3.

Чепурковської⁶⁵⁵ залучав для цього й відомих місцевих борців. Зокрема, у 1906 р. тут виступав колишній слюсар заводу Шкловського Наум Регіпер⁶⁵⁶. В якості приміщення для приїжджих труп, взимку здавався в оренду й зал «Народного театру» заводу Ельворті. Як результат, серед міських обивателів закріпилася й друга його назва – «цирк Ельворті»⁶⁵⁷.

Впровадження нових технологій відтворення зображень закономірно викликало інтерес у представників міського робітництва. Починаючи з 1905 р., тут почали з'являтися ілюзіони, біоскопи, патеграфи та електробиографи⁶⁵⁸. Зазначаємо, що регулярні візити в подібні заклади були матеріально прийнятними перш за все для кваліфікованого робітника чи майстра. Так, у 1907 р. білет на сеанс з найгіршими для перегляду, дешевими місцями, вартував 15 копійок⁶⁵⁹. Щоб стимулювати ширшу залученість робітництва до перегляду кінокартин, окремі біоскопи навіть вводили систему знижок для робітників. Так, в театрі «Ілюзія» абонемент з 25 білетами на «третє місце» - балкон найвищого ярусу із гіршою видимістю, - продавався за 3 р. 50 коп. Завдяки цьому, вартість одного білету знижувалася з 15 до 10 коп.⁶⁶⁰, а фактична економія складала більше 30%.

Прогресуюча популяризація кінематографу серед робітництва міста спонукала адміністрацію заводу Ельворті у грудні 1908 р. відкрити власний біоскоп. Він розміщувався в аудиторії Народного театру «...для робітників та сторонньої публіки»⁶⁶¹. Щоправда, Рада при бібліотеці підприємства вже у 1912 р. констатувала, що він «...вже кілька років підряд зовсім замертвів, не діє, як щось відживше, зовсім негодне...». З її ініціативи, заводський апарат було передано для влаштування бібліотечних просвітницьких «святчок» щонеділі. Такі заходи розглядалися Радою як «цілком доступне розумне задоволення» для робітників та їх сімей. Програма «святчок» складалася з показу кінематографічних картин наукового та історичного змісту й розбору класичних творів з використанням біоскопу як «чарівного

⁶⁵⁵ Открытие зверинца-цирка. *Новая волна*. 1906. 6 мая. С. 1.

⁶⁵⁶ Зверинец-цирк Чепурковской. *Новая волна*. 1906. 9 июня. С. 1.

⁶⁵⁷ Маленький Париж: Елисаветград в старой открытке... С. 32.

⁶⁵⁸ Елисаветградське кіно. *Сто років тому. Книга публікацій* / В. Поліщук. Кропивницький, 2017. С. 9–10.

⁶⁵⁹ Южные отклики. 1907. 1 февр. С. 1.

⁶⁶⁰ Там само.

⁶⁶¹ Биоскоп. *Голос Юга*. 1908. 21 дек. С. 3.

ліхтаря»⁶⁶². В якості лекторів запрошувалися викладачі місцевих гімназій та училищ⁶⁶³, а вартість вхідного білету становила від 5 до 20 копійок⁶⁶⁴ (часто вони проходили й повністю безкоштовно). Під час бібліотечних «святчок» практикували й колективний спів українських пісень. З цією метою навіть спеціально орендували піаніно⁶⁶⁵.

Увагу робітників Єлисаветграда до театру та театральної справи загалом варто розглядати у двох вимірах – відвідуванні театральних установ та безпосередньої участі в аматорській театральній діяльності. В контексті розгляду першого аспекту, констатуємо низьку залученість робітництва до відвідування міських Зимового та Літнього театрів. Причинами такого відношення, з нашої точки зору, було поєднання кількох факторів. По-перше, відвідування театру було різновидом елітарного міського дозвілля. Подібний відпочинок був незрозумілим та некомфортним для пересічного робітника через відсутність необхідного рівня культурного капіталу й потрапляння в чуже для нього соціокультурне середовище. По-друге, перегляд вистав відносився до форм дорогого відпочинку. В цьому контексті, найкращим серед всього робітництва було становище персоналу заводу Ельворті. За свідченням фабричного інспектора І. О. Дмитрієва, театральні спектаклі міських труп влаштовувалися на Масляну та різдвяні свята з ініціативи власника підприємства⁶⁶⁶.

Збільшення рівня залучення робітництва до відвідування театральних закладів Єлисаветграда стало можливим внаслідок революційних подій 1905-1907 рр. Подібна тенденція реалізовувалася завдяки ініціативі новоствореного Професійного товариства робітників машинобудівних підприємств. Члени Президії увідомлювали недоступність такого дозвілля для персоналу заводів обробки металу через його високу вартість. Як результат, у 1909 р. було досягнуто домовленостей з дирекцією Зимового театру про введення спеціальної абонентської книжки для членів цієї організації. Такий механізм давав їм змогу економити близько 20% вартості

⁶⁶² Книга для записи протоколів членів Совета библиотеки читателей при Заводе. ДАКірО. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 23–23 зв.

⁶⁶³ Там само, Арк. 27.

⁶⁶⁴ Там само, Арк. 30 зв.

⁶⁶⁵ Там само, Арк. 40.

⁶⁶⁶ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 19.

театральних білетів⁶⁶⁷. Однак, констатуємо, що для середньостатистичного робітника міста театр залишався матеріально малодоступною формою дозвілля. Зокрема, у 1910 р. на цьому наголошував й дописувач робітничої газети «Труд»⁶⁶⁸.

Другий аспект залученості промислового робітництва до театральної справи – безпосередня участь у любительських виставах, - реалізується після створення при «Народному театрі» заводу Ельворті літературно-драматичного «Гуртка Любителів». Дата його заснування невідома, однак кореспондент газети «Рада» у 1910 р. вказував, що «гурток цей працює вже років з десять»⁶⁶⁹. Характеризуючи його роль у формуванні конструктивного робітничого дозвілля, оглядач газети «Южные отголоски» у 1907 р. пише: «Втішним винятком є організовані в даний час театральні вистави виключно для робітників і їх сімейств, що можуть за 10-15 к. приємно провести вечір...». Автор допису наголошує й на тому, що організаційний успіх гуртка став можливим завдяки підтримці адміністрації заводу, що «...не шкодує засобів для підйому морального і розумового рівня своїх робітників»⁶⁷⁰. Його направленість перш за все на робітничу публіку підкреслюють й укладачі щорічника «Весь Елисаветград»⁶⁷¹.

У 1906–1907 рр. режисеркою аматорського гуртка робітників була акторка Є. І. Стрілкова, поєднуючи цю посаду з виконанням ролей. Театральний оглядач газети «Голос Юга» писав: «...завдяки їй, спектаклі тепер проходять незрівнянно краще. У всьому видно досвідчену руку, як у постановці, так і у виборі п'єс». Під керівництвом Стрілкової, гуртком було поставлено твори «Тёмный бор», «Непогребённые», «На дне», «Педагоги» та українською – «Чумаки», «Лиха іскра поле спалить і сама щезне»⁶⁷². 18 серпня 1907 р. відбулася постановка п'єси В. Крилова-Олександрова «Горе-злосчастье»⁶⁷³, а 20 жовтня – «Клуб холостяков»⁶⁷⁴ А. Крюковського.

⁶⁶⁷ Местная жизнь. Среди рабочих. *Голос Юга*. 1909. 30 окт. С. 3.

⁶⁶⁸ По поводу открытия библиотеки-читальни. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 4.

⁶⁶⁹ Театр і музика. Гурток аматорів в Елисаветі. *Рада*. 1910. 16 лют. С. 4.

⁶⁷⁰ Театр и искусство в 1906 г. *Южные отголоски*. 1907. 1 янв. С. 3.

⁶⁷¹ «Весь Елисаветград»... 1909. С. 148.

⁶⁷² Театр и музыка. *Голос Юга*. 1907. 6 марта. С. 4.

⁶⁷³ Спектакль у Эльворти. *Голос Юга*. 1907. 22 авг. С. 3.

⁶⁷⁴ Спектакль в аудитории при заводе Эльворти. *Голос Юга*. 1907. 17 окт. С. 3.

Станом на 1910 р., гурток налічував вже близько 60 осіб⁶⁷⁵. Пізніше, на прохання робітників підприємства із с. Лелеківка, при ньому було створено й окремі «драматичні курси» за кошт заводської адміністрації. Їх завданням була підготовка акторського складу для участі у виступах⁶⁷⁶. Вистави відбувалися щосуботи й користувалися значним попитом. Так, дописувач газети «Рада» у 1910 р. зазначав, що «збори раз-у-раз повні, особливо коли ставили українські п'єси»⁶⁷⁷. Підкреслюємо, що пом'якшення театральної цензури внаслідок революції 1905–1907 рр. мало вирішальне значення для їх постановки та сукупного розширення українського репертуару гуртка. Г. Юра, описуючи досвід участі у його роботі, окремо виділяв постановки І. Карпенка-Карого «Суєта», М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», М. Кропивницького «По ревізії» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», Б. Грінченка «Нахмарило», І. Тогобочного «За батьківські справи» та «Борці за мрії»⁶⁷⁸. Окремі спектаклі мали й суто благочинну мету. Так, у 1905 р. виручені кошти було віддано на потреби місцевого осередку Червоного Хреста⁶⁷⁹, а в листопаді 1909 р. - бібліотеки Товариства робітників машинобудівних заводів⁶⁸⁰. Нами віднайдено й архівні матеріали про проведення благодійних спектаклів на підтримку діяльності бібліотеки при заводі Ельворті. Зокрема, в лютому 1912 р. на подібному заході для неї зібрали 120 р.⁶⁸¹.

Широкого розголосу серед містян набували «шевченківські дні», коли виступи заводського гуртка переважно складалася з українських вистав, поезії та пісень. Перша згадка подібного заходу у періодиці зустрічається в березні 1910 р. Його програма складалася з п'єси «Назар Стодоля» та завершувалася хоровим виконанням пісні на вірші Т. Шевченка «Як умру, то поховайте»⁶⁸².

Потрясінням для акторів гуртка була новина про смерть М. Кропивницького. У квітні 1910 р. в аудиторії заводу Ельворті була відслужена

⁶⁷⁵ Театр і музика. Гурток аматорів в Єлисаветі. *Рада*. 1910. 16 лют. С. 4.

⁶⁷⁶ З Херсонщини. *Рада*. 1911. 25 черв. С. 3.

⁶⁷⁷ Театр і музика. Гурток аматорів в Єлисаветі. *Рада*. 1910. 16 лют. С. 4.

⁶⁷⁸ Юра Г. Роки далекії, роки близькії. *Мистецтво*. 1965. 1 січ. С. 30.

⁶⁷⁹ Єлисаветград 24-го феvрвля. *Искра*. 1905. 10 марта. С. 5.

⁶⁸⁰ Местная жизнь. Среди рабочих. *Голос Юга*. 1909. 30 окт. С. 3.

⁶⁸¹ Книга для записи протоколов членов Совета библиотеки читателей при Заводе. *ДАКіро*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 6, 7–7 зв.

⁶⁸² Шевченковский вечер. *Голос Юга*. 1910. 10 марта. С. 3.

панахида по померлому. Ввечері депутація від заводського аматорського драматичного гуртка, «...поклала на труну покійного вінок: «Українському батькові від гуртка аматорів при заводі Ельворті»⁶⁸³.

У 1911 р. святкування «шевченківських днів» значно масштабувалося порівняно з подіями 1910 р. Вечір почався із виступу педагога та мовознавця, відомого місцевого українофіла В. І. Харцієва, що представив реферат про значення постаті Шевченка для української літератури. Було продекламовано вірш «Думи», хор підприємства заспівав «Заповіт» на музику М. Лисенка, при цьому публіка в залі співала стоячи. Завершувався захід показом вже традиційної для цього дня п'єси «Назар Стодоля». На сцені спеціально встановили погруддя поета, увінчавши його квітами та вінком. Зібрані від виступів гроші колектив планував передати на створення пам'ятника Шевченку в Києві⁶⁸⁴.

Завершення режисерства Є. І. Стрілкової, на нашу думку, призвело до початку кризового періоду в діяльності гуртка. Зокрема, колектив мав перманентні складнощі з пошуком нового режисера⁶⁸⁵. У 1912 р. Рада бібліотеки заводу Ельворті у протоколах зібрань констатувала: «За останній час Гурток Любителів, і взагалі театр наш завмирає, начебто зупиняючи своє існування...». З ініціативи її членів, бібліотечне управління взяло на себе відповідальність за виконання всієї адміністративної роботи в організації вистав⁶⁸⁶. В якості оплати адміністративних послуг, бібліотека отримувала 10% від всіх спектаклів гуртка, окрім ювілейних та бенефісних⁶⁸⁷.

У протоколах засідань бібліотечної Ради зазначено й розцінки на відвідування виступів заводського робітничого театру. Так, найдешевші місця в останньому, 19 ряду, вартували 15 копійок, а в галереї – 20 копійок для стоячих та 25 копійок для сидячих. Ціна ж найдорожчих місць у 1-2 рядах складала 60–75 копійок⁶⁸⁸. Режисером

⁶⁸³ Панихида по М. Л. Кропивницьком. *Голос Юга*. 1910. 13 апр. С. 3; Венки. *Южный Край*. 1910. 13 апр. С. 4.

⁶⁸⁴ Шевченкові дні. Єлисаветград. *Рада*. 1911. 10 берез. С. 2.

⁶⁸⁵ Оповідки. *Рада*. 1911. 1 верес. С. 3.

⁶⁸⁶ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 9–9 зв.

⁶⁸⁷ Там само. Арк. 15.

⁶⁸⁸ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 7-7 зв.

гуртка у 1913 р. був Кононенко⁶⁸⁹, однак уточнити біографію цієї особистості не вдалося.

Проглядається й участь промислових робітників Єлисаветграда в колективах, що займалися хором та оркестральним виконанням музики. Власний хор з робітників та службовців існував при заводі Ельворті. Окрім виступів на заводських заходах, колектив долучався й до культурного життя міста⁶⁹⁰. У 1910 р. окремий хор було створено й при Професійному товаристві робітників машинобудівних заводів під керівництвом Вітковського⁶⁹¹.

На заводі Ельворті діяв й власний оркестр із залученням персоналу підприємства. Ним керував запрошений капельмейстра місцевого Таганрозького полку, проводячи репетиції тричі на тиждень⁶⁹². Як і заводський хор, оркестр також залучали до міських публічних заходів. У 1908 р. колектив грав на благодійній Лотереї-алегрі для потреб Публічної бібліотеки та отримав позитивні відгуки від обивателів⁶⁹³. Робітничі оркестр та хор постійно супроводжували й театральні заходи літературно-драматичного гуртка, а в 1912 р. – лекції та святочні в бібліотеці заводу⁶⁹⁴.

Практика організації екскурсій для представників міського робітництва була непоширеним, радше поодиноким явищем. Так, нами було вперше знайдено інформацію про наміри адміністрації заводу Ельворті провести екскурсію для своїх робітників на Всеросійську фабрично-заводську та сільськогосподарську виставку. Вона проводилася 29 травня–15 жовтня 1913 р. в Києві. Припускаємо, що метою поїздки було розширення особистого й професійного світоглядів робітників та службовців. Для ознайомлення з експозиціями, в місто на спеціальному потязі прибули 360 осіб⁶⁹⁵, що становили близько 15% всього персоналу підприємства.

⁶⁸⁹ Там само. Арк. 46 зв.

⁶⁹⁰ Хроника. Бенефис Н. И. Ге. *Голос Юга*. 1909. 15 янв. С. 3; Письма в редакцию. *Голос Юга*. 1909. 25 окт. С. 3.

⁶⁹¹ В профессиональном обществе рабочих машиностроительных заводов. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 7.

⁶⁹² Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград : Лито-Типография Ш. Бахмутс. и А. Калужс., 1903. С. 19.

⁶⁹³ Лотерея-аллегри. *Голос Юга*. 1910. 8 груд. С. 3.

⁶⁹⁴ ДАКірО. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 35.

⁶⁹⁵ Екскурсія. *Рада*. 1913. 14 лип. С. 4; Всеросійська виставка у Києві. *Рада*. 1913. 6 серп. С. 2.

Вважаємо закономірним, що саме персонал заводу Ельворті першим із всього міського робітництва був залучений до нових, нетрадиційних видів міського дозвілля. Так, з ініціативи Р. Ельворті, у 1896 р. було створено «Єлисаветградське товариство велосипедистів-любителів». Серед його членів перебували й 4 робітника цього підприємства з власними велосипедами⁶⁹⁶. Підкреслюємо, що його наявність була розкішшю для міського обивателя. За нашими підрахунками, на цей час в Єлисаветграді сумарно налічувалося лише 65 одиниць такого транспорту⁶⁹⁷. Причиною слугувала дороговизна велосипедів: у 90-х рр. XIX ст. – 150-180 р. для нового та не менше 125 р. – для вживаного⁶⁹⁸. Недоступність велосипедного транспорту для ординарного робітника проглядається й на завершальному етапі дослідження. Станом на 1910 р., його вартість складала близько 140 р. Окремі торговці практикували знижку для робітників – до 98 р. Існувала й шестимісячна розстрочка з ціною у 105 рублів, але лише при готовності адміністрації заводу поручитися за покупця⁶⁹⁹. При цьому, власник велосипеда мав платити й податковий збір, що у Єлисаветграді становив 1 р. 50 к. на рік⁷⁰⁰.

Інноваційним явищем для Наддніпрянщини було й створення футбольного клубу з числа робітників, службовців та інженерів заводу Ельворті. У місцевій періодиці підкреслювалася визначальна роль іноземців у цьому процесі – т. зв. «англійської колонії міста»⁷⁰¹. У квітні 1907 р. Статут любительського футбольного гуртка було направлено для затвердження херсонському губернатору⁷⁰². Місцями проведення змагань були плац Кавалерійського училища й іподром Єлисаветградського скакового товариства. Внаслідок розвитку футбольної справи, пізніше для цього спеціально виділили ділянку в Міському саду. Ігри міських та цехових команд судив директор-упорядник заводу Альфред Джеймс Йонгмен (Йонгмен)⁷⁰³.

⁶⁹⁶ Дело по вопросу установления в пользу города сбора с велосипедов и других автоматических экипажей. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 3 зв.

⁶⁹⁷ Там само.

⁶⁹⁸ Для ищущих мест и нанимателей. *Одесские новости*. 1892. 12 июня. С. 4; *Одесские новости*. 1892. 13 июня. С. 1.

⁶⁹⁹ Для рабочего человека. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 6.

⁷⁰⁰ «Весь Єлисаветград»... 1909. С. 275.

⁷⁰¹ Футбольный спорт. *Голос Юга*. 1914. 2 март. С. 3.

⁷⁰² Єлисаветградские новости. 1907. 4 апр. С. 3.

⁷⁰³ Цуканов М. Єлисаветградська фотографія. Погляд у минуле. Кропивницький, 2022. С. 79.

В 1912 р. декілька згадок про футбольний клуб заводу Ельворті з'являються в московській тематичній газеті «За спорт». Так, засновниками та лідерами команди були В. Лартер (російський підданий, інженер, кандидат в члени Правління Акціонерного Товариства «Р. і Т. Ельворті»⁷⁰⁴), Пірс (імовірно, йдеться про Стенлі Пірса, адміністративного службовця й племінника Р. Ельворті⁷⁰⁵) та А. Юнгман (паралельно використовується транслітерація «Іонгмен» з посадою «Managing Director» - директор-упорядник заводу)⁷⁰⁶. Ігровий інвентар, форму та взуття для занять футболом замовляли напряму з Англії⁷⁰⁷. Однак, в процесі розвитку команди, вона втратила єдність, а до її складу почали долучати й представників інших професій. Практика ігор «на запрошення» побутувала й серед членів ядра футбольного клубу Ельворті, що фактично грали у трьох командах Єлисаветграда – «Молния», «Сфинкс» та «Диагор».

Охарактеризувавши конструктивне, життєствердне робітниче дозвілля, переходимо до гірших, деструктивних його форм. Традиційним способом відпочинку робітників Єлисаветграда після завершення робочого дня було відвідування трактирів та пивних. Дописувач робітничої газети «Труд» з цього приводу зазначав: «Сумно бачити... що вже давно каба́к став єдиним робітничим клубом, де гуляння завершується грандіозною бійкою, що величезний відсоток робітників шукає відпочинку по пивних та нетрях»⁷⁰⁸. Зі спеціалізованих закладів споживання, особливо популярними серед робітників були пивні «Гамбрінус» на Верхньо-Донській, Лайера в заводському саду та Черняка на Солдатській вулиці. Зокрема, вони найчастіше фігурують в міській періодиці через бійки та крадіжки⁷⁰⁹. У таких закладах без особливих труднощів можна було знайти й оковиту, якою торгували підпільно⁷¹⁰. Однак, нелегальні місця вживання алкоголю вирізнялися більшою доступністю для робітників через толерантність власників до торгівлі в борг.

⁷⁰⁴ Босий П. Роберт Пірс Ельворті... С. 95.

⁷⁰⁵ Там само.

⁷⁰⁶ Там само. С. 88.

⁷⁰⁷ Провинциальные письма. *К спорту*. 1912. 13 янв. С. 14.

⁷⁰⁸ По поводу открытия библиотеки-читальни. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 4.

⁷⁰⁹ Поліщук В., Невесолов С. Коли реклама мала власні імена. Кропивницький: 2019. С. 57–58.

⁷¹⁰ Хроника. Беспатентная продажа казенного вина. *Голос Юга*. 1907. 13 нояб. С. 3; Хроника. Без патента. *Голос Юга*. 1909. 24 февр. С. 3.

Разом із розростанням промислових та робітничих кварталів, імпровізовані трактири почали з'являтися прямо в домівках міських обивателів. Наголошуємо, що їх створювали й самі заповзятливі робітники. За словами сучасника, під час забудови робітничого району Миколаївка у 1912 р., він наповнився підпільними пивними. Вдень тут «чергує дружина...», а ввечері «...сам робітник, що кличе з собою заводських товаришів, друзів, знайомих та охоче продає їм пиво та інший алкоголь в кредит...»⁷¹¹. Невідворотним наслідком такого дозвілля було хронічне надмірне вживання спиртного. Розмах цього явища у 1910 р. репрезентують листи анонімних робітників до редакції газети «Труд». В одному з них читаємо: «По понеділках, особливо після зарплати, багато (робітників – Я. Ч.) зайняті розмовами про кварти-півкварти; старанно підраховується кількість випитого алкоголю; від самого ранку думка зайнята питанням, де б роздобути гривеник для похмілля, а все інше – тринтрава»⁷¹². Тотожна характеристика міститься й у вересневому номері газети: «...у небувалих розмірах розвинулися розгул та пияцтво, «вдячне» змагання у випивці, постійні розмови про це і т. д.»⁷¹³. Відзначаємо, що подібний підхід до організації дозвілля призводив й до фатальних наслідків. Так, у 1907 р. в місцевій газеті «Голос Юга» з'явилось тематично нестандартне повідомлення про смерть робітника «від надмірного вживання алкоголю»⁷¹⁴.

Проведення заходів боротьби із робітничим алкоголізмом посилилося внаслідок революційних подій 1905–1907 рр. Підкреслюємо, що, як і у випадку з конструктивним дозвіллям, це стало можливим завдяки діяльності Професійного товариства робітників машинобудівних заводів. Учасники організації вбачали головні причини надмірного вживання алкоголю у «малокультурності» й відсутності доступних розваг. В якості покарання було запропоновано навіть виключати любителів алкоголю із Товариства. Однак, правління іронічно констатувало, що тоді доведеться виключити всіх його членів. Для боротьби з алкоголізмом було запропоновано поширювати серед робітників відповідну літературу та організувати

⁷¹¹ *Правда*. 1912. 22 авг. С. 4.

⁷¹² *Голос рабочего. Труд*. 1910. 7 марта. С. 2.

⁷¹³ К лучшему будущему. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 1.

⁷¹⁴ Смерть от употребления алкоголя. *Голос Юга*. 1907. 28 апр. С. 3.

цикл лекцій про шкоду алкогольних напоїв⁷¹⁵. Місцеве духовенство також критично розглядало цю проблему, в тому числі й в дещо несподіваному контексті. З їх точки зору, відвідування трактирів долучало робітників до цільової аудиторії штундистів, що на постійній основі «вели пропаганду» у подібних місцях Єлисаветграда⁷¹⁶.

Щоденна пиятика супроводжувала й повсякдення низькокваліфікованих різноробочих. Традиційним місцем їх збору для найму на підприємства малої промисловості був т. зв. «толчок» на Старому базарі. У скаргах місцевих торговців, вони описуються як «...багато розпусних людей обох статей, що живуть (тут – Я. Ч.) цілими днями, де відбувається часто випивка, бійка і сварка найнепрстойнішими із слів...»*. У винній лавці, що знаходилася поруч, «...жінки та дівчата, що шатаються без діла, дуже часто напиваються вина, з'являються між робітниць і в п'яному вигляді починають виробляти неподобства всілякого роду...»⁷¹⁷.

Схильність до вживання алкоголю у середовищі робітництва негативно відображалася на матеріальному благополуччі їх сімей. У дні отримання заробітної плати, в шинках, пивних та трактирах робітники витрачали значну її частину. Дружинам або дітям доводилось лише чекати під дверима, щоб забрати залишок⁷¹⁸. Така ситуація викликала занепокоєння й в адміністрації підприємств. О. Д. Поповський згадує, що на заводі Ельворті навіть існувала практика віддавати розрахункові книги дружинам робітників для контролю за їх витратами⁷¹⁹. Водночас, відвідування подібних закладів часто супроводжувалося й азартними іграми (в кості, карти, шашки, орлянку тощо). Така ситуація змушувала місцевого дописувача газети «Правда» констатувати: «А робітники нічого «не помічають», а тільки й знають, що ходять у пивні і грають у карти»⁷²⁰.

Ще більш руйнівним для морального та фізичного стану робітників Єлисаветграда було відвідування «будинків розпусти». Тіснота робітничих казарм та

⁷¹⁵ Местная жизнь. В профессиональном обществе рабочих машиностроительных заводов. *Голос Юга*. 1907. 13 окт. С. 3.

⁷¹⁶ Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде. 1899. Вып. 11. С. 454.

* Переклад зроблено із збереженням оригінальної граматики джерела.

⁷¹⁷ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 2. Спр 227. Арк. 1, 2, 4.

⁷¹⁸ Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии... С. 35.

⁷¹⁹ Поповский А. Испытание временем... С. 213.

⁷²⁰ По России. Єлисаветград. Завод Ломазкина и Могилевского. *Правда*. 1912. 5 сент. С. 4.

квартирних «кутів» визначала нездатність частини робітництва створити власні родини, або перевезти їх із села до міського контуру. Ці обставини, у поєднанні із проявами позашлюбної полігамії, створювали у робітничому середовищі постійний попит на послуги «жінок легкої поведінки». Відзначаємо, що отримати їх можна було повсюдно. Дослідник історії проституції міст Півдня І. Барков описує Єлисаветград як одне з місць, де «...скупчувалися вертепи втіхи, шинки з кімнатами для розваг та повії, які надавали свої послуги «за рогом»⁷²¹. Місцем же концентрації легальних «домів терпимості» був перетин Архангельської та Бериславської вулиць, на межі Центрального району та Великої Балки. Ціна за візит у бордель «дешевої» категорії варіювалася в діапазоні 30–50 копійок⁷²², тобто, була тотожною вартості поїздки у однокінного візника. Це робило послуги проституток цілком доступними для робітників, так як подібні практики не мали щоденного характеру. Загалом же, легковажне ставлення до жінок як до власності чи товару у малозабезпечених робітників Півдня відзначає й українська дослідниця В. Сугак. У роботі авторки підкреслюється, що вони «...не пропускали жодної жінки, щоб брутально не пожартувати, спілкувалися між собою такими висловлюваннями, які міг зрозуміти тільки капральний єфрейтор 1840-х.»⁷²³.

Доступність сексуальних послуг створювала у робітничому середовищі постійну загрозу поширення венеричних захворювань. Підкреслюємо, що більшість проституйованих жінок займалася своїм ремеслом нелегально, не підлягаючи жодному адміністративному контролю та регулярним медичним оглядам. Відповідно до даних Перепису 1897 р., тут було зареєстровано всього 40 жінок цієї професії на більше ніж 20 тисяч чоловіків-обивателів міста старше 16 років⁷²⁴. Натомість, спеціальний лікарсько-поліцейський комітет Єлисаветграда, формально заснований у 1903 р., почав свою роботу лише у 1912 р.⁷²⁵.

⁷²¹ Барков І. В. Інститут проституції в містах Південної України в 1843–1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. С. 16.

⁷²² Барков І. В. Інститут проституції в містах Південної України в 1843–1914 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2018. С. 66.

⁷²³ Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих ... С. 35.

⁷²⁴ Первая всеобщая перепись... Т. 47. С. 18–20, 200–201.

⁷²⁵ Барков І. В. Інститут проституції... С. 115.

Загостренню проблеми венеричних епідемій у робітничому середовищі в 1909 р. було присвячено й відкритий лист чорносотенного Союзу російського народу. У візії автора, через бездіяльність поліції «в міській лікарні не вистачало для сифілітиків місць, і близько 30% населення м. Єлисаветграда було заражено цією хворобою». З них – до 200 робітників заводу Ельворті (близько 11%⁷²⁶ усього персоналу підприємства – *Я. Ч.*). При цьому, підкреслюється, що такою ж мірою заражені й працівники інших заводів⁷²⁷. Подібна тенденція у 1910 р. відзначається й дописувачами газети «Труд». Так, через відміну на заводі Ельворті обов'язкового медогляду 2 рази на місяць, «...розвинулися у великому розмірі захворювання венеричними хворобами. А оскільки робітники близько стикаються один з одним, п'ють з однієї чашки тощо, то подібне поширення... дуже небезпечне через заразу»⁷²⁸. На наш погляд, однією з причин такої ситуації був й слабкий рівень статевої культури промислового робітництва, що обмежувався лише народними, звичаєвими уявленнями.

Слід відзначити, що нестандартно висока захворюваність сифілісом наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігалася й в селі Лелеківка. Зазначений населений пункт був головним джерелом селян передмістя, залучених до міської промисловості. Випускник Єлисаветградського кавалерійського училища, князь П. Ішеєв згадує, що в земському медичному глосарії того часу існував навіть спеціальний термін – «Лелеківський сифіліс»⁷²⁹. В історіографії його поява традиційно пов'язується із близькістю до стрільбищ військового комплексу міста. З нашої ж точки зору, саме маятникові трудові міграції для роботи на міських підприємствах слугують однією з безпосередніх причин цього явища.

Розгляд питання організації родинного життя промислових робітників Єлисаветграда можливий лише в узагальненому ключі. Причиною цього слугує відсутність широкої джерельної бази. Протягом досліджуваного періоду місцеве робітництво жодного разу не було об'єктом переписів, які б висвітлили цей аспект їх

⁷²⁶ З робітничого життя. *Рада*. 1909. 5 листоп. С. 3.

⁷²⁷ *Прямой путь*. 1909. 18 нояб. С. 15–16.

⁷²⁸ На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 11 апр. С. 5.

⁷²⁹ Ішеєв П. П. Осколки прошлого... С. 56.

повсякдення. Таким чином, в своїх міркуваннях ми будемо спиратися на масив опосередкованої інформації.

Основоположним елементом родинного життя промислового робітництва є рівень *шлюбності* його представників. У 1897 р. частка одружених жителів Єлисаветграда серед «*наявного*» дорослого населення старше 19 р. складала 64,31% для чоловіків та 56,11% - для жінок⁷³⁰. При цьому, матеріали перепису не містять деталізації шлюбного складу за професійною ознакою.

Більший рівень точності та деталізації дозволяє отримати корпус посімейних списків міщан-християн Єлисаветграда та особові справи робітників заводу «Червона зірка»*, збережені серед матеріалів музею Ельворті та введені нами до наукового обігу. Незважаючи на обмеженість вибірки (153 робітники), такий підхід дозволив виділити специфічний тренд шлюбності в робітничому середовищі, що розмивається в оптиці загальної статистики. За нашими підрахунками, в 1903–1914 рр. лише 48,28% робітників знаходилися в шлюбі. Вдалося з'ясувати й середній вік початку шлюбного життя, орієнтуючись на народження першої дитини в родині – так, 40 осіб (88,89% всіх сімейних робітників) одружилися у віці 23–27 рр.⁷³¹ Такий показник збігається з середнім віком входження в шлюб по Російській імперії 1860-х – 1917 рр., що за оцінкою Б. Міронова для чоловіків складав 24,2 роки⁷³². Переконані, що наочна диспропорція між середнім міським та робітничим показниками спричинена матеріальним чинником. Таким чином, нездатність робітників покрити родинні потреби виступала основним стримуючим фактором більш раннього вступу у шлюб.

Наступним елементом характеристики робітничих родин є їх *склад*. Загальною тенденцією для робітничого середовища було прагнення до сепарування від батьків

⁷³⁰ Пораховано за: Первая всеобщая перепись... Т. 47. С. 71, 181.

* Назва націоналізованого заводу Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті». Недоліком використання цих матеріалів є їх розгляд з точки зору ретроспективної візії, так як більшість анкет створені в 1920–1930-х рр. та охоплюють лише членів сім'ї робітників, живих на момент створення документу. Вочевидь, не вказувалися й родичі, що несли небезпеку для робітника в контексті ідеологічного переслідування.

⁷³¹ Шлюбний склад робітництва пораховано за: Посеменные списки Елисаветградского Мещанского Управления. Составленные в 1914 году. 1914. ДАКіро. Ф. 17. Оп. 1. Спр.3. Арк. 4 зв., 8 зв., 16 зв., 22 зв., 24 зв., 25 зв., 28 зв., 43 зв., 49 зв., 51 зв., 65 зв., 66 зв., 72 зв., 79 зв., 81 зв., 85 зв., 103 зв., 105 зв., 106 зв., 109 зв., 124 зв., 127 зв.; Музей заводу Ельворті: Спр. 121. 28 арк.; Спр. 372. 14 арк.; Спр. 227. 17 арк.; Спр. 2365. 36 арк.; Спр. 2836. 26 арк.; Спр. 6265. Арк. 1; Спр. 6278. Арк. 14; Спр. 6515. Арк. 1; Спр. 9642. Арк. 1; Спр. 9716. 19 арк.; Спр. 9723. 10 арк.; Спр. 9744. 13 арк.; Спр. 10061. 27 арк.

⁷³² Миронов Б. Социальная история России периода империи... Т. 1. С. 169.

та організації власного родинного побуту, що визначає переважання робітничих сімей нуклеарного типу. При цьому, така ситуація поєднувалася з наявністю кількох дітей: серед вище згаданої вибірки робітників, у 1903–1914 рр. усереднений показник складав 2–3 дитини, а вік народження первістка варіювався у діапазоні 23–27 р.⁷³³. Схожий результат репрезентує й перепис жителів робітничої слобідки Миколаївки у 1913 р. За даними обстеження, на одну житлову будівлю усереднено припадало 5 осіб – тобто, батьки та 3 дітей⁷³⁴.

Наші підрахунки на основі звітності санітарного інспектора Єлисаветграда слугують наочним підтвердженням стабільно високої народжуваності у родинах робітників. Будучи відносно невеликою групою населення, у 1902–1904 рр. вони реалізовували 12-13% всієї народжуваності міста⁷³⁵. На нашу думку, в основі такої ситуації лежали як світоглядно–правові (релігійна нетерпимість до контрацепції, криміналізація абортів й низький рівень сексуальної просвіти), так і суто прагматичні причини. Головною з них була економічна необхідність у робочих руках для забезпечення матеріальних потреб родини й утримання батьків в старості. Реалізація цих мотивів потребувала високої народжуваності через значну дитячу смертність.

Обчислення, отримані методом екстраполяції, показують, що у 1902–1904 рр. серед померлих осіб робітничого походження, 52–54% становили діти віком до 5 років. При цьому, з них 38–39% не доживали до першого року життя⁷³⁶. Висока перинатальна та дитяча смертність у родинах робітників та дороговизна медичного обслуговування навіть спонукали підприємця Р. Е. Ельворті наймати за свій кошт акушерок для чергування на міських околицях⁷³⁷.

Фактор наявності кількох дітей на утриманні робітничих сімей впливав на *функціональність дружин* у родинному повсякденні. Традиційною роллю жінки було

⁷³³ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 17. Оп. 1. Спр.3. Арк. 4 зв., 8 зв., 16 зв., 22 зв., 24 зв., 25 зв., 28 зв., 43 зв., 49 зв., 51 зв., 65 зв., 66 зв., 72 зв., 79 зв., 81 зв., 85 зв., 103 зв., 105 зв., 106 зв., 109 зв., 124 зв., 127 зв.; Музей заводу Ельворті: Спр. 121. 28 арк.; Спр. 372. 14 арк.; Спр. 227. 17 арк.; Спр. 2365. 36 арк.; Спр. 2836. 26 арк.; Спр. 6265. Арк. 1; Спр. 6278. Арк. 14; Спр. 6515. Арк. 1; Спр. 9642. Арк. 1; Спр. 9716. 19 арк.; Спр. 9723. 10 арк.; Спр. 9744. 13 арк.; Спр. 10061. 27 арк.

⁷³⁴ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. Арк. 10 зв.

⁷³⁵ Пораховано за: Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1902 год... С. 18–19; Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г... С. 7 зв.

⁷³⁶ Пораховано за: Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1902 год... С. 20–21; Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г... С. 7.

⁷³⁷ Поповский О. Испытание временем... С. 213.

ведення домогосподарства та виховання дітей. Так, художник Григорій Хусид зазначає про свою бабусю Фріму: «...вона все сама, годувала всю цю братію... Вона була повністю та постійно зайнята»⁷³⁸. Однак, як ми наочно показали у розділі 4, в сім'ях робітників із кількома дітьми лише один працюючий чоловік часто не міг покривати навіть сукупні продовольчі потреби. В цих умовах, дружини вимушені були знаходити додатковий, поденний заробіток без відриву від ведення домашнього господарства. До таких занять відносилося шиття, прання, в'язання, догляд за чужими дітьми тощо.

Залученість батька до виховання дітей та проведення спільного дозвілля у робітничих родинх суттєво обмежувалася значною тривалістю робочого дня. У робітників парових млинів, міських цегляних заводів та пекарень фактично не вистачало часу для цього. Так, у 1910 р. анонімний пекар у своєму листі до газети «Труд» наголошував на можливості бачити сім'ю та дітей лише один раз на тиждень. Повертаючись додому, такий робітник поставав перед вибором, «...чи поговорити йому з дітьми, або ж якнайскоріше йти спати, тому що скоро знову потрібно йти на роботу»⁷³⁹. У великих родинх некваліфікованих робітників, де матері також працювали, діти фактично були залишені самі на себе, отримуючи виховання та необхідні соціальні навички на вулицях. Описуючи повсякдення дітей з робітничих сімей, В. Винниченко підкреслює їх безконтрольність (зокрема – куріння у віці 10–11 років) та проведення часу на базарах, пустирях, горищах й дахах⁷⁴⁰. Чітко простежується й дитячий антагонізм за місцем проживання та матеріальним достатком родин⁷⁴¹.

Недостача батьківської уваги та матеріальна скрута родин низько кваліфікованого робітництва визначала простий, самоорганізований характер дозвілля їх дітей. Так, у творах В. Винниченка вони проводять час за спусками на шматках льоду або замороженого кіз'яка – «лід'яках», грають у «свинки», заганняючи

⁷³⁸ Орликова Э. Интервью с Григорием Яковлевичем Хусидом. *Centropa*. С.4. URL: https://www.centropa.org/sites/default/files/person/interview/husid_grigoriyint.pdf.

⁷³⁹ Среди пекарей. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6–7; ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 22.

⁷⁴⁰ Винниченко В. Намисто... С. 82, 86, 88–89, 90–97, 104.

⁷⁴¹ Там само. С. 75–77, 86.

будь-який підходящий предмет в отвори на річці⁷⁴². Якісно інакше відбувалося конструктивне дозвілля дітей тих робітників, що працювали на підприємствах з активною участю власників у його організації. Подібними ініціативами особливо фактурно виділялося подружжя Роберта Едуардовича та Марії Томасівни Ельворті. З їх ініціативи, декілька разів на рік проводилися безкоштовні заходи для дітей пероналу – циркові вистави, ялинки, частування на різдвяні свята, покази сінематографічних картин тощо⁷⁴³. Безкоштовні святачки для дітей, з біоскопом, «туманними картинками» та музичним супроводом, влаштовувало й правління бібліотеки при заводі Ельворті⁷⁴⁴.

Залежність дозвілля дітей з робітничих родин від благодійних ініціатив посилювалася й через слабкий розвиток дитячої рекреаційної інфраструктури Єлисаветграда. Злам цієї тенденції відбувся завдяки ініціативі батьківської ради Єлисаветградського громадського комерційного училища та міської влади. Так, при начальному закладі було створено «шкільний сад» з гірками, двома кегельбанамі, буфетом та катком для ковзанів взимку. При цьому, для організації «рухомих ігор» спеціально запросили двох слухачок Фребелівського інституту м. Києва. Сезонний квиток для відвідування дітьми, що не навчалися у закладі, в 1911–1912 р. складав 50 копійок. Вартість була прийнятною для робітничих родин, що популяризувало сад у цьому середовищі. Так, робітники та майстри придбали для своїх дітей від 2 років 288 абонементів, що становили 38% всіх постійних відвідувачів. При цьому, більшість з батьків проживали в робітничих районах Ковалівки та Бикового й працювали на заводі Ельворті⁷⁴⁵.

Обмежений характер дитячого дозвілля та відпочинку обумовлювалося й раннім початком трудової діяльності дітей в умовах перманентної матеріальної скрути батьків. Перш за все їх залучали до допомоги у веденні домашнього господарства та обробітку родинного земельного наділу, що найчастіше знаходився

⁷⁴² Там само. С. 75–76, 78, 94.

⁷⁴³ Хроника. Представление для детей рабочих Эльворти. *Голос Юга*. 1907. 4 мая. С. 3; Хроника. Елка. *Голос Юга*. 1908. 1 янв. С. 3; Хроника. *Голос Юга*. 1908. 15 нояб. С. 3; Хроника. Елка для детей рабочих. *Голос Юга*. 1908. 13 дек. С. 3.

⁷⁴⁴ ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 34.

⁷⁴⁵ Очерк деятельности Елисаветградского Общества Распространения Коммерческого Образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. С. 227–230.

у передмісті. Зокрема, сестра Ю. Яновського – Олена, - згадує: «Жили ми бідно. У батька — він працював на заводі — мізерні заробітки, а сім'я велика. Тому ми обробляли город за містом. Це— кілометрів за шість-сім»⁷⁴⁶. У творах В. Винниченка діти з робітничих родин підносять сумки на базарі, збирають кістки та дошки, а також займаються дрібним шахрайством⁷⁴⁷.

З досягненням віку 9–11 р. хлопчиків віддавали прислужниками в заклади торгівлі або в учнівство ремісникам, а дівчат – у прислугу чи няньки. Звертаємо увагу, що головним у такій зайнятості був не заробіток. Діти цього віку працювали переважно за їжу та житло, що знімало з родини необхідність повного їх утримання. Із досягненням 12–15 р. хлопчиків віддавали учнями на фабрично-заводські підприємства, а дівчаток – ученицями до кравців, ткачів, кондитерів тощо⁷⁴⁸.

Ранній початок трудової діяльності та інкорпорації до «світу дорослих» негативно впливали на несформовану особистість дітей та підривали їх можливість *отримати початкову освіту*. Так, дописувач газети «Голос Юга» у 1905 р. з цього приводу зазначає: «Проводячи життя на фабриках та заводах, відірвавшись від пом'якшувального впливу сім'ї і материнських ласок, вони грубіють, розбещуються, освіти їм не дають, бо на це у батьків не вистачає коштів, а в них самих немає часу»⁷⁴⁹. На нашу думку, слабка залученість до отримання початкової освіти або незавершеність цього процесу серед дітей у робітничих сім'ях були системною тенденцією. Її підтвердження знаходимо, аналізуючи міські періодику та корпус статистики. Так, адміністрація єврейського ремісничого училища у 1908 р. була змушена констатувати, що багато дітей з бідних єврейських родин пропускали заняття через роботу, в тому числі й на кілька місяців. Залишаючись на другий рік повторного навчання, вони часто повністю переривали його, не бажаючи втрачати час та заробіток. Іншими причинами прогулів у візії авторів статті були недостача зимового одягу, велика відстань до навчального закладу й «важкі домашні умови»⁷⁵⁰.

⁷⁴⁶ Яновська О. Слово про брата. *До безуму любив степ...* С. 31.

⁷⁴⁷ Винниченко В. Намисто... С. 82, 89, 93–94, 96, 114.

⁷⁴⁸ Валетов Т. Я. Чем жили рабочие люди в городах Российской империи... С. 16; Кабо Е. О. Очерки рабочего быта... С. 123–126.

⁷⁴⁹ О профессиональных союзах. *Голос Юга*. 1905. 16 дек. С. 2.

⁷⁵⁰ Местная жизнь. В еврейском ремесленном училище. *Голос Юга*. 1908. 20 дек. С. 3.

Аналогічна ситуація репрезентується й на завершальному етапі дослідження. Наші підрахунки свідчать, що на момент перепису населення робітничої слобідки Миколаївки в серпні 1913 р., ніде не навчалися 45% хлопців та 53% дівчат у віці 7–12 р. Водночас, у дітей 13-15 р. ситуація була дещо кращою – лише 22% та 28% відповідно. Матеріали перепису дають нам підстави говорити й про факт, що серед групи 13-15 р. початкову освіту завершували лише кожен третій хлопець та кожна четверта дівчина, що проживали на слобідці⁷⁵¹ (додаток Ф, табл. Ф.1). Очільник статистичного комітету міської управи Єлисаветграда у своїй записці зафіксував й причини такої ситуації, тотожні до описаних нами вище. Так, у робітничих родинах нарікали на віддаленість шкіл, що фізично виснажує дітей, та нестачу теплого одягу взимку⁷⁵². Шкільне бюро Єлисаветградської земської управи у цей же час констатувало, що серед родин повіту поширеною була тенденція зовсім не відправляти дітей на навчання. У віці 8–10 років їх влаштовували на підприємства, перш за все – на Маловисківський цукровий завод. Це дозволяло дітям отримувати 8–10 рублів заробітку на місяць⁷⁵³.

Вступ до професії в дитячому віці та практика задіяння сімейної протекції з боку батьків забезпечували формування *робітничих династій*. При цьому, більшість родичів працювали на одному й тому ж підприємстві. Наш аналіз електорального реєстру робітників старше 25 років для виборів у II Державну Думу* показав, що на підприємствах Єлисаветграда у 1906 р. працювало щонайменше 85 робітничих родин. Сумарно, йдеться про 186 осіб, або 18% персоналу 8 промислових закладів міста. 58 з них (68%) повністю локалізувалися на заводі Ельворті, 4 – на заводі В. А. Яскульського та по 1 – на заводі А. Л. Шкловського й паровому млині А. Д. Барського. При цьому, найбільшим представництвом членів однієї родини серед міського робітництва є 4 особи, а таких сімей в переписі налічувалося дві. Так, брати Онуфрій Карпович та Прохор Карпович Повстянови працювали на заводі Ельворті, а сини останнього – Василь Прохорович та Антон Прохорович – на заводах В. А.

⁷⁵¹ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. Арк. 3–3 зв.

⁷⁵² Там само. Арк. 4.

⁷⁵³ Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии... 1914. С. 3.

* Аналіз базується на виділенні та підрахунку родичів 1–3 порядку по чоловічій лінії.

Яскульського та А. Л. Шкловського відповідно. Іван Захарович Федоров та його сини – Василь та Михайло, – працювали на заводі Ельворті, а третій син, Олександр – на заводі К. К. Краузе. На противагу цьому, представники 21 родини (25%) були працевлаштовані на різних промислових закладах міста⁷⁵⁴.

На заводі Товариства «В. А. Яскульський» у 1909–1911 рр. знаходили заробіток 37 родин (77 осіб, 16% всього персоналу). Найбільша кількість членів однієї сім'ї на підприємстві становила 3 робітника, а таких родин налічувалося теж три. Так, тут були працевлаштовані брати Андрій, Іоган та Стефан Григоровичі Маєвські, Іван, Сергій та Яків Івановичі Мельникові та Йосип, Яків й Іоган Івановичі Третьякові⁷⁵⁵.

В рамках аналізу перепису 1912 р. для виборів у ІV Державну Думу, серед вікових категорій робітників старше 12 р. спостерігається частка родичів, менша порівняно з показником 1906 р. Йдеться про 64 родини (137 осіб, або лише 6% персоналу 11 підприємств Єлисаветграда). Розширення номенклатури заводів сільськогосподарського машинобудування вплинуло й на кількість родин, члени яких працювали в різних промислових закладах. Таких робітничих сімей сукупно налічувалося 18 (28%). Змінилися й підприємства з найбільшою кількістю родин, які повністю працювали на них – так, 19 робітничих сімей (30%) знаходили заробіток на заводі Бургарда й 9 – на заводі Кличка, тоді як на заводі Ельворті таких зафіксовано лише 4. Найбільші робітничі родини налічували 4 та 5 осіб відповідно. Йдеться про братів Одегнало – Івана, Антона, Павла та Феодосія Францевичів, що працювали на заводі Бургарда. Водночас, з п'ятьох братів Литвинових трое – Степан, Іван та Гордій Олександровичі, - працювали на заводі Козубського, Федір Олександрович – на заводі Шопинського та Семен Олександрович – на заводі Ельворті⁷⁵⁶.

Висновки до п'ятого розділу.

Підсумовуючи матеріал п'ятого розділу, можемо зробити наступні висновки:

⁷⁵⁴ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф.78. Оп.10. Спр.8. Арк. 1 зв-27.

⁷⁵⁵ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

⁷⁵⁶ Пораховано за: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153.

1. Кількісний показник бюджету вільного часу промислового робітництва Єлисаветграда протягом більшої частини досліджуваного періоду був недостатнім для організації повноцінного дозвілля. Однак, перебіг подій російської революції (1905–1907 рр.) зумовив встановлення позитивної динаміки його зростання завдяки скороченню робочого дня в основних галузях промисловості міста. Це створило об'єктивні передумови для якісної трансформації дозвіллевих практик робітників.

2. Аналіз розвитку робітничого дозвілля дозволяє виокремити два його етапи. *Перший етап* (остання чверть XIX – початок XX ст.) характеризувався домінуванням традиційних, переважно деструктивних практик. Відвідування трактирів, азартні ігри та візити до публічних домів були звичним явищем у повсякденні, виконуючи функцію примітивної фізичної рекреації, а не інтелектуального чи морального розвитку. Натомість, *другий етап* (1905–1914 рр.) позначився якісними зрушеннями під впливом подій російської революції 1905–1907 рр. (розвиток бібліотечної мережі, аматорських театральних гуртків, робітничих хорів та оркестрів, проведення лекційних заходів та екскурсій). На цьому етапі у робітне середовище поступово проникали й популяризувалися модерні конструктивні форми дозвілля – біоскоп, «туманні картини», велосипедний та футбольний спорт.

3. Ключовими суб'єктами розвитку конструктивного, життєствердного дозвілля робітників виступали власники підприємств, члени їх адміністрації, окремі благодійники та представники інтелігенції. Органи міського самоврядування не проводили системної діяльності в цьому напрямку.

4. Можливості залучення робітників до конструктивних форм дозвілля обмежувалися диспропорцією між культурними потребами та реальною інфраструктурою, а також нестачею вільного часу і низьким рівнем культурного капіталу. Наслідком стало збереження традиційного тяжіння до альтернативних, деструктивних практик, що вирізнялися простотою, зрозумілістю та відносною матеріальною доступністю. Вони чинили хронічний руйнівний вплив на матеріальний та культурно-духовний рівень робітників та їх родин.

5. На початку XX ст. лише близько половини робітників міста мали родину. Стимувальним чинником у її створенні була неможливість її матеріального

забезпечення та організації необхідного житлового простору. Середньостатистична робітнича сім'я була нуклеарною та мала 2–3 дітей. Така демографічна динаміка потребувала високої народжуваності при значній дитячій смертності.

6. Функціональна роль дружини в родині змінювалася в залежності від кількості дітей на утриманні: традиційна зайнятість родинним побутом поєднувалася із заробітком без відриву від нього. Чоловіки-робітники галузей з традиційно високою тривалістю робочого дня (мельники, пекарі, цеглярі) майже не бачилися з дітьми та мінімально долучалися до їх виховання.

7. Повсякдення дітей у робітничих родинах проходило за умов слабого батьківського контролю. Основну роль у вихованні та організації дозвілля дітей займала вулична соціалізація. Створення їх конструктивного дозвілля залежало від ініціативи підприємців та благодійних ініціатив. Кваліфіковані робітники з кращим рівнем матеріального благополуччя (наприклад – на заводі Ельворті) дозволяли собі якісно інші можливості для його організації, зокрема – приватні «шкільні сади».

8. Ранній початок трудової діяльності обмежував дитяче дозвілля, негативно впливав на їх морально-етичний стан та підривав можливість для отримання початкової освіти.

9. Широке формування робітничих династій на підприємствах реалізувалося через механізм сімейної протекції, слугувало способом набуття професійних навичок та стратегією виживання родин в умовах динамічності ринку праці, де родинні зв'язки залишалися найнадійнішим соціальним капіталом.

ВИСНОВКИ

Отже, дисертаційне дослідження присвячене реконструкції повсякденного життя промислового робітництва у 1876–1914 рр. як комплексу трудових, побутових, дозвіллевих та родинних практик в діалектичному зв'язку із соціально-етнічними характеристиками його представників. Відповідно до поставлених дослідницьких завдань, було зроблено такі висновки:

Аналіз *історіографії* засвідчив, що дослідження промислового робітництва Єлисаветграда лишилося поза впливом антропологічного повороту як однієї з провідних методологічних парадигм сьогодення. Виявлено, що історики марксистської генерації першими звернулися до зазначеної проблематики, однак їхній науковий доробок вибірково висвітлював становище робітників для підтвердження теорії «класової боротьби». Сучасні ж історики порушували робітничу проблематику або фрагментарно, або переважно у вимірі історії підприємництва (заводу Ельворті). Як наслідок, наявні дослідження не відтворили комплексної картини повсякдення промислового робітництва Єлисаветграда, що актуалізувало проведення спеціального дослідження із застосуванням методологічного синтезу цивілізаційного й формаційного підходів, доповненого інструментарієм історії повсякдення, мікроісторії, гендерної та ментальної історії.

Залучення широкого корпусу *джерел* нормативно-правового, діловодного, статистичного, особового походження, візуальних документів та періодики забезпечило цілісну реконструкцію повсякдення робітництва Єлисаветграда. Ключову роль у цьому відіграли архівні матеріали та періодика. Зокрема, було використано матеріали 68 справ із 17 фондів зібрань 7 архівних та 2 музейних установ України (з них 43 справи – із 11 фондів Державного архіву Кіровоградської області). Періодичні видання в дослідженні представлені 168 номерами 8 загальноімперських, 7 регіональних та 12 місцевих газет (серед них - 73 номери газети «Голос Юга» та 24 - профспілкової газети «Труд»). Результатом пошуку та систематизації джерел стало введення до наукового обігу

інформаційного потенціалу 13 справ Музею заводу Ельворті, що дозволило вперше дослідити шлюбність та кількісний склад робітничих родин. Застосування нових інтерпретаційних підходів відкрило прихований потенціал джерел, вже апробованих в історіографії. Так, матеріали виборчих списків до II та IV Державних Дум вперше використані для дослідження соціальних характеристик робітників Єлисаветграда – географічного походження, вікової та станової стратифікації, а також локалізації місця проживання та визначення домінуючих форм житла. Водночас, за матеріалами розрахункових книг підприємств вперше досліджено рівень грамотності робітників.

З'ясування характеру *макросередовища* Російської імперії у пореформену добу дозволило розвинути існуючі уявлення про його вплив на формування робітничої верстви Єлисаветграда. Доведено, що сприятливе поєднання економічних та соціальних макрофакторів зумовило зміну функціональності міста з традиційного осередку ремесла, торгівлі й військової справи на один з найбільших повітових промислових центрів Півдня із розвиненою системою заводів аграрного машинобудування. Наголошено на ключовій ролі у цьому процесі завершення промислового перевороту, що, за М. Вебером, становив своєрідний «інтерес епохи» останньої третини XIX–початку XX століття. Підкреслено основоположну роль обезземеленого селянського населення у створенні ринку дешевої робочої сили, що забезпечило позитивну динаміку промислового розвитку міста. Спираючись на тенденцію збільшення його регіонального значення, уточнено концепцію Єлисаветградщини як субрегіону Півдня, що поширював свій вплив на території навколишніх повітів Херсонської, Київської та Подільської губерній; подальший аналіз географії залучення промислового робітництва підтвердив доцільність такого авторського бачення. Підкреслено також, що в контексті промислового розвитку Єлисаветградщина не виглядала провінційним економічним осередком Російської імперії, тяжіючи до статусу локального індустріального центру зі змішаними вітчизняним та іноземним капіталом при домінуванні останнього. Іноземні підприємці залучали в якості менеджерів своїх співвітчизників, що привносили у

робітниче середовище риси західноєвропейської виробничої культури й формували новий *modus vivendi* промислового робітництва.

Інтенсивне розширення складу промислового робітництва Єлисаветграда із закріпленням аграрного машинобудування та борошномельного виробництва як галузей спеціалізації міста зумовило формування специфічної картини його *соціальної стратифікації та етнічного складу*. Підкреслено, що ці характеристики змінювалися залежно від нелінійної динаміки чисельності робітництва під впливом економічних та соціально-політичних чинників. Як наслідок, у 1913 р. в промисловості міста працювало до 5 тисяч осіб, переважно зайнятих в аграрному машинобудуванні. Вперше емпірично досліджено їх географічне походження: 74% робітників у 1906 р. становило населення Єлисаветграда та однойменного повіту, що засвідчило локальний характер формування робітництва. Проте, простежено й тенденцію розширення географії залучення робочої сили інших повітів Херсонської, Київської та Подільської губерній до кінця досліджуваного періоду.

Уточнення станової структури робітництва показало, що місцеві ремісники не покривали виробничих потреб промисловості міста, внаслідок чого дефіцит робочої сили заповнювався «вчорашнім» селянством Великого Степу. З'ясовано, що процеси «розселяннювання» та отримання професійного фаху перетворили селянство перших хвиль міграції на міщанство й розчинило їх у корпусі статистики. В результаті, у 1906 р. 65% робітників були міщанами, тоді як у 1912 р., на тлі нового етапу інтенсивного росту промисловості та притоку ще не осілого в місті селянства, його частка зросла вже до 45%.

Динаміка географічної та станової репрезентації робітництва, у поєднанні зі специфікою міста як центру Нової Сербії та одного з міст «смуги осілості», визначила *поліетнічний характер* робітничого середовища. Нами простежено прямий зв'язок етнічного походження з професійними преференціями: так, українці, що становили його третю за чисельністю етнічну групу (у 1897 р. – 22%), працювали переважно у сферах домінування важкої фізичної роботи, а євреї – на типографіях. Вперше комплексно досліджено вікову стратифікацію робітництва й спростовано міф марксистської історіографії про широке залучення дитячої та підліткової праці: на

завершальному етапі дослідження вони становили лише десяту частину всього робітництва, що засвідчило зростання рівня кваліфікаційних вимог й професіоналізації робочої сили. Уточнення гендерної репрезентації робітництва дозволило засвідчити низьку частку жінок в промисловому виробництві, а також тенденцію поступового зростання їх чисельності (7% у 1901 р.) й концентрації в галузі тютюнового виробництва. Такий характер їх залучення дозволив стверджувати, що зайнятість в промисловості не була природньою для ролі жінки у міській спільноті Єлисаветграда. Водночас наголошено, що стримуючі фактори їх найму були зумовлені не лише важкими умовами праці, а й гендерними упередженнями кінця XIX – початку XX ст.

Складна галузева структура промисловості міста зумовила формування строкатої *професійної та економічної стратифікації* робітництва. Вперше визначено, що домінуючою формою найму робітництва був поденний. Найбільше використання такого підходу на підприємствах сільськогосподарського машинобудування засвідчило високу плінність кадрів у галузі обробки металу. Уточнення динаміки оплати праці дозволило простежити різку галузеву диспропорцію: від робітників заводів сільськогосподарського машинобудування як еталону фінансового благополуччя (усереднено, 258–315 руб. на рік) до персоналу окремих підприємств обробки рослинної сировини (60–90 р.). Визначено, що середній показник номінальної оплати праці протягом 1885–1901 р. мав слабку динаміку заробітків (з 174 до 193 руб.), що лише компенсувала вплив повзучої інфляції початку XX ст. та не мала позитивного впливу на їх матеріальне забезпечення. Високий рівень оплати праці кваліфікованого персоналу на машинобудівних заводах, особливо – заводі Ельворті, - засвідчив їх належність до еліти промислового робітництва – т. зв. «робітничої аристократії».

Отримана картина географічного, станового, етнічного та гендерного представництва у робітничому середовищі дозволила вперше з'ясувати специфіку ментальності його представників. Встановлено, що вона мала гібридний, дуалістичний характер та формувалася як поєднання традиційних аграрних цінностей (колективізм, культ землі, релігійність) із новими міськими/робітничими

установками (дисциплінованість, необхідність дотримуватися чіткого графіку роботи). Показано, що міграція селянства підтримувала тяглість української мови й культурних практик у робітничих ареалах, тоді як російська мова часто сприймалася як «чужа» і засвоювалася лише частково. Виявлено, що дуалізм ментальності робітництва проявлявся у суперечливих поведінкових моделях: поєднанні гордості за роботу в промисловості та гострої її критики через важкість та небезпеку на виробництві, готовності відстоювати власні інтереси під час страйків із прагненням продовжити роботу при кількадедній втраті заробітку, патріархальної поваги до Царя, та відвертої критики місцевого самоврядування. Наголошено, що однією з визначальних рис робітничої ментальності була й практика зневаги до просвіти. Вперше визначено, що домінуючою у цій спільноті була не повна безграмотність, а масова малограмотність, що на початку ХХ ст. охоплювала до половини всього персоналу машинобудівних підприємств. При цьому, значна частка робітників вчилася читати прямо на виробництвах.

Висвітлення *трудового повсякдення* промислового робітництва Єлисаветграда дозволило вперше реконструювати їх алгоритми працевлаштування. З'ясовано, що в умовах високої конкуренції серед них побутували й неформальні практики найму (клієнтелізм, родинна/земляцька протекція, хабарництво). Встановлено, що умови праці на підприємствах характеризувалися надмірною тривалістю робочого дня та шкідливими умовами виробництва, що зумовлювало галузеву специфіку професійної захворюваності робітників. Водночас, простежено тенденцію часткового поліпшення організації та умов виробничого процесу між подіями революції 1905–1907 рр. та початком Першої світової війни, зумовлену страйковою активністю та діяльністю професійних товариств. Показано, що зазначені позитивні зрушення більшою мірою торкнулися робітників окремих галузей промисловості, тоді як середня тривалість робочого дня протягом досліджуваного періоду скоротилася лише на півгодини – до 10,5 годин. Наголошено на співіснуванні системи трудової дисципліни з практиками неформальних трудових відносин, що хронічно підвищувало соціальну напругу та проявилася в страйках організаційно-виробничого характеру. Уточнено, що рівень виробничої безпеки був низьким, а офіційний облік робітничого травматизму не

відповідав реаліям поширеності цього явища. Набув подальшого розвитку аспект організації медичного обслуговування та страхування промислових робітників, що часто залежали від ініціативи власників підприємств. При цьому, простежено якісно новий етап в організації медичного обслуговування та страхування робітників після прийняття закону 1912 р., хоча до завершення досліджуваного періоду він й не був остаточно інституалізований.

Дослідження умов *побутового повсякдення* робітництва дозволило вперше зафіксувати реальну купівельну спроможність некваліфікованих та сімейних робітників. З'ясовано, що вона здебільшого не покривала базових потреб родини, а повзуча інфляція початку ХХ ст. ще більше поглибила матеріальну нестабільність робітництва, зумовивши одноманітність їх раціону харчування. Окремим маркером соціального та професійного статусу виступав одяг: вперше здійснена типологізація робітничого гардеробу, що під час здійснення трудового процесу вирізнявся практичністю та уніфікованістю за чоловічим зразком незалежно від віку та статі. Вперше реконструйовано житлові стратегії робітників, де прослідковано тенденцію близькості житла до їх місця роботи й збільшення поширеності селянських «маятникових міграцій» до міста (близько чверті всіх робітників селянського походження). Визначено домінування стратегії оренди житла у робітничому середовищі та проживання некваліфікованого й сезонного робітництва в казармах, «кутах» та землянках. Водночас, до 1913 р. зафіксовано зростання частки робітників – власників житла (близько половини всіх робітників), спричинене процесом «розселянювання» та формуванням власне робітничого ареалу міста - Робітничої слобідки. Освітні потреби робітництва висвітлено як епізодичні та професійно орієнтовані, а можливість для їх здійснення переважно створювалася промисловцями, небайдужою інтелігенцією та робітничими організаціями в умовах слабкої задіяності міського самоврядування.

Висвітлення *змісту дозвілєвої сфери повсякдення* дозволило розширити існуючі уявлення про його характер та форми проведення. Визначено, що протягом більшої частини періоду бюджет вільного часу був обмеженим, тому дозвілля здебільшого виконувало функцію елементарного відновлення сил. Однак, після подій

революції 1905–1907 рр. зафіксовано зростання можливостей для дозвілля, що сприяло поступовому переходу від переважно деструктивних форм відпочинку до більш організованих, модерних конструктивних практик. Показано, що рушіями змін виступали насамперед підприємці, заводські адміністрації, благодійники та інтелігенція, тоді як міське самоврядування не забезпечувало системної підтримки цього процесу. Внаслідок дефіциту часу, слабкого розвитку культурної інфраструктури та низького культурного капіталу робітників, прості, традиційні практики дозвілля залишалися масовими й мали негативні наслідки для їх матеріального та духовного стану.

Дослідження *організації родинного життя робітників* дозволило вперше висвітлити їх шлюбність та кількісний склад. Висвітлено переважно нуклеарний характер робітничих сімей, усереднено – з двома-трьома дітьми. Наголошено, що така динаміка забезпечувалася високою народжуваністю при значній дитячій смертності: на початку ХХ ст. половину всіх померлих осіб робітничого походження становили діти до 5 років, з них третина не доживала до першого року життя. Показано, що створення родини для значної частини робітників обмежувалося житловими та матеріальними чинниками. Виявлено перебіг повсякдення дітей в умовах слабкого батьківського контролю та ранньої трудової соціалізації, що унеможлиблювала отримання ними початкової освіти. Підкреслено пристосування робітничих сімей до виживання в умовах нестабільності міського ринку праці у формі створення робітничих династій при задіянні механізму сімейної протекції.

Комплексний аналіз матеріалу розділів дисертації дозволяє вперше реконструювати *просопографічний портрет* промислового робітника Єлисаветграда у 1876–1913 рр. Визначено, що типовий представник цієї спільноти - чоловік 25–27 р., кваліфікований робітник заводу сільськогосподарського машинобудування з поденним наймом; походить з Єлисаветграда або Єлисаветградського повіту; за становою приналежністю - міщанин або селянин; за етнічним походженням - українець, єврей або росіянин; за конфесійною ознакою - православний або юдей; проживає в місті, здебільшого орендує житло. Малограмотний, а не безграмотний, не займається самоосвітою, святкує релігійні свята, періодично буває в церкві або

синагозі, має тяжіння до землі, відвідує трактир, помірно вживає алкоголь. Лікується в заводській або земській лікарні, не має страхування. Майже рівною мірою може бути одруженим або неодруженим та, відповідно, мати 2–3 дітей. Зазначений портрет демонструє, що робітники Єлисаветграда були соціально та етнічно різнорідними, але ментально – знаходилися на етапі інтенсивної перебудови картини світогляду та вирішення внутрішніх протиріч як форм пристосування до промислової роботи та міського способу життя.

Спільність періодизації окремих аспектів робітничого повсякдення Єлисаветграда у 1876–1914 рр. уможлиблює виділення у ньому двох етапів: 1) зародження робітничої верстви та 2) розвитку робітничої спільноти міста. Вважаємо, що умовною точкою відліку другого етапу є початок революції 1905–1907 рр., що, окрім тенденцій стрімкого збільшення чисельності робітництва, послідовного покращення його умов та організації праці й створення нових можливостей для конструктивного дозвілля, призвів до початку формування його політичної свідомості. Таким чином, одним з головних здобутків дослідження є розвінчання основоположного міфу марксистської історіографії про високий рівень політичної активності промислового робітництва Єлисаветграда, тоді як фактологічний матеріал виразно засвідчив переважання політичного індивідуалізму у цій професійній спільноті протягом більшої частини досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Загальноімперські законодавчі та нормативно-правові акти й постанови місцевої влади

1. Витте С. Ю. Всеподданейший доклад б. Министра Финансов, Статс-Секретаря Витте, от 6 декабря 1896 г. по вопросу об уменьшении рабочего времени на фабриках и заводах. *Материалы по изданию закона 2 июня 1897 г. об ограничении и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности*. Санкт-Петербург, 1905. С. 86–92.
2. Городская железная дорога. Плата за проезд. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 - 1903 гг.* Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. 1. С. 460–463.
3. Городские сборы, налоги, пошлины. Больничный сбор. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 года.* Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. 1. С. 150–153.
4. Закон от 1 июня 1882 г. «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах». *Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ РИ)*. 1882. Т. 2. № 931. С. 265–267.
5. Закон от 2 июня 1897 г. «О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично - заводской промышленности». *ПСЗ РИ*. 1897. Т. 17. № 14231. С. 355–356.
6. Закон от 3 июня 1885 г. «О воспрещении ночной работы несовершеннолетним и женщинам на фабриках, заводах и мануфактурах». *ПСЗ РИ*. 1885. Т. 5. № 3013. С. 261.
7. Книга вторая. О ремесленной промышленности. *Устав о промышленности (фабричной, заводской и ремесленной и Устав пробирный)*. Санкт-Петербург, 1893. Т. 11, часть 2. С. 57–86.

8. Об обеспечении рабочих на случай болезни: Высочайше утвержденный одобренный Государственным советом и Государственной думою закон 23 июня 1912 г. *ПСЗ РИ*. 1912. Т. 32. №37446. Отд. I. С. 855–868.
9. Об устройстве при фабриках и заводах в Московской губернии больничных помещений. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате*. 1887. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1887. Первое полугодие. № 12. Ст. 126. С. 212.
10. Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев, а равно членов их семей, в предприятиях фабричнозаводской, горной и горнозаводской промышленности». *ПСЗ РИ*. 1903. Т. 23. Отделение I. № 23060. С. 595–606.
11. Правила о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих: от 03.06.1886. *ПСЗ РИ*. 1886. Т. 6. № 3769. С. 262–270.
12. Продажа, уступка и приобретение недвижимого имущества. Продажа земли казне, учреждениям и частным лицам для разных целей. Систематический сборник постановлений. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 - 1903 гг.* Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. 1. С. 662–674.
13. Эксплоатация городской земли для сельскохозяйственных, промышленных и других целей. Аренда земли под постройку домов, землянок и проч. *Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 года.* Елисаветград : Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. 1. С. 276–283.

Офіційно-ділова документація

14. Elisabethgrad Parish Births 1858–1869 translated by BSGR. *Black Sea German Research*. 10 p. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-1858-1869.pdf>.

15. Elisabethgrad Parish Births 187x translated by BSGR. *Black Sea German Research*. 18 p. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-187x.pdf>.
16. Elisabethgrad Parish Deaths 187x translated by BSGR. *Black Sea German Research*. 7 p. URL: <https://blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-deaths-187x.pdf>.
17. Андросов Алексей Иванович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 121. 28 арк. Введено до наукового обігу.
18. Артельный договор завода земледельческих орудий Р. и Т. Эльворти в Елисаветграде. 1898 г. Черновик, один рукою Левитского Н.В. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* (далі - ІР НБУВ). Ф. 327. Левитський Микола Васильович (1859–1936). Оп. 1. Спр. 834. 7 арк.
19. Баркарь Матвей Степанович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 372. 14 арк. Введено до наукового обігу.
20. Бобков Михаил Алексеевич. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 227. 17 арк. Введено до наукового обігу.
21. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1871 год. *Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1872. Без пагінації.
22. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1876 год. *Обзор Херсонской губернии за 1876 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1877. Без пагінації.
23. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1877 год. *Обзор Херсонской губернии за 1877 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1878. Без пагінації.
24. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1878 год. *Обзор Херсонской губернии за 1878 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1879. Без пагінації.
25. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1879 год. *Обзор Херсонской губернии за 1879 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1880. Без пагінації.

26. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1880 год. *Обзор Херсонской губернии за 1880 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1881. Без пагінації.
27. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1881 год. *Обзор Херсонской губернии за 1881 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1882. Без пагінації.
28. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1884 год. *Обзор Херсонской губернии за 1884 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1885. Без пагінації.
29. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1885 год. *Обзор Херсонской губернии за 1885 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1886. Без пагінації.
30. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1886 год. *Обзор Херсонской губернии за 1886 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1887. Без пагінації.
31. Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1887 год. *Обзор Херсонской губернии за 1887 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1888. Без пагінації.
32. Ведомость о количестве населения в Екатеринославской губернии к 1-му января 1910 года. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год.* Екатеринослав: Типография губернского правления, 1910. Роздільна пагінація. С. 31–34.
33. Ведомость о населении в Полтавской губернии по вероисповеданиям за 1908 год. *Обзор Полтавской губернии за 1908 год.* Полтава: Типография губернского правления, 1910. Без пагінації.
34. Ведомость о фабриках и заводах в Полтавской губернии за 1908 год. *Обзор Полтавской губернии за 1908 год.* Полтава: Типография губернского правления, 1910. Без пагінації.

35. Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии за 1909 год. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год*. Типография губернского правления, 1910. Роздільна пагінація. С. 13–30.
36. Ведомость о фабриках, заводах промышленных и кустарных заведений в Херсонской губернии за 1909 год. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1910. Без пагінації.
37. Ведомость о числе жителей по сословиям в Харьковской губернии за 1908 год. *Обзор Харьковской губернии за 1908 год*. Харьков: Типография Губернского Правления, 1910. Без пагінації.
38. Відомості про видачу платні службовцям та робітникам. 1912. *Державний архів Кіровоградської області* (далі - ДАКіроО). Ф. 331 Єлисаветградський завод з виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті», м. Єлисаветград Єлисаветградського округу Одеської губернії. Оп. 1. Спр. 226. 15 арк.
39. Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1901 год. Елисаветград: Паровая Типо-Литография М. А. Гольденберга, 1902. 41 с.
40. Врачебно-санитарный отчет по городу Елисаветграду за 1902 год. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга. 30 с.
41. Выписки из метрических книг о родившихся, вступивших в брак и умерших по приходам Екатеринославской, Киевской, Таврической, Херсонской губерний. 1868. *Російський державний історичний архів (РДІА)*. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 158. 513 арк.
42. Головна книга відділень акціонерного товариства. 1900–1903 рр. *ДАКіроО*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 24. 297 арк.
43. Дело по вопросу установления в пользу города сбора с велосипедов и других автоматических экипажей. *ДАКіроО*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 19. 13 арк.
44. Дементьев Петр Максимович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 2365. 36 арк. Введено до наукового обігу.

45. Дмитриев И. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград: Лито - Типография Ш. Бахмутского и А. Калужского, 1903. 28 с.
46. Дмитриев И. А. Фабрично-заводская промышленность Елисаветграда в 1907 году. Елисаветград: Типо - лит. Ш. Бахмутского и А. Калужского, 1908. 22 с.
47. Дьяченко Порфирий Иванович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 2836. 26 арк. Введено до наукового обігу.
48. Елисаветградская Общественная Библиотека. Отчет за 1908 год. Елисаветград: Типография И. К. Линцера, 1909. 31 с.
49. Журнал № 5 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Июня 25 дня 1903 года. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 161–162 зв.
50. Журнал № 6 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Июня 25 дня 1903 года. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі - *ЦДІАК України*) . Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 163–164 зв.
51. Журнал № 7 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Июня 25 дня 1903 года. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 165–166 зв.
52. Журнал № 8 Херсонского Губернского по фабричным и горнозаводским делам Присутствия Октября 19 дня 1902 года. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 136–139 зв.
53. Звернення майстрів заводу Ельворті про нормалізацію цін на основні продукти. 13 груд. 1914 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 21. Арк. 109–112 зв.
54. Звернення робітників заводу Акціонерного Товариства Р. і Т. Ельворті в Елисаветграді про графік торгівлі в будні, на вихідних та у свята. 14 серп. 1908 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 14–15.
55. Книга для записи протоколів членів Совета библиотеки читателей при Заводе. *ДАКіро*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 186. 138 арк.

56. Книга для запису амбулаторных больных в фабричных приемных покоях Завода А.Л. Шкловского на 1909 год по 29 июня 1910 года. *ДАКиРО*. Ф. 2 Єлисаветградський машинобудівний завод землеробних знарядь товариства Шкловського, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 5. 57 арк.
57. Книга расчетов с рабочими завода. 10 января 1911 г. - декабрь 1912 г. *ДАКиРО*. Ф. 1 Єлисаветградський машинобудівний та чавуноливарний завод товариства «В. А. Яскульський», м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 67–68. 632 арк.
58. Книга расчетов с рабочими завода. 1901 г. - 1903 г. *ДАКиРО*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. 599 арк.
59. Книга расчетов с рабочими завода. Апрель 1905 р. - июль 1907 г. *ДАКиРО*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46. 607 арк.
60. Краткие сведения о положении фабрично-заводской промышленности в Херсонской губернии за ноябрь 1915 года. 27 ноября. 1915 г. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 77–78.
61. Материалы о постройке училищного здания в «Рабочей слободке»: доклады городского статистика и члена управы, пояснительная записка к «школьной сети г. Єлисаветграда»; переписка и выписки из журналов заседаний гор. Думы. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. 64 арк.
62. Месячные ведомости за 1912 год о ценах на пищевые продукты, строительные материалы, на труд мастеровых и рабочих. 11 січ. 1912 р. – 13 грудня 1912 р. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. 191 арк.
63. Метрична книга Єлисаветградського костелу. Смерть. 1909–1918. *ДАКиРО*. Ф. 408 Єлисаветградський римсько-католицький костьол, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Оп. 1. Спр. 4. 144 арк.
64. Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства. Одесса: изд. Высочайше утвержд. Южно-Рус. О-ва Печатн. Дела, 1897. 276 с.

65. Народное образование в Елисаветградском уезде в 1903 г. Елисаветград: Паровая Типография М.А. Гольденберга, 1904. 142 с.
66. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1914 год. Елисаветград: Типография Елисаветградского Уездного Земства. 1915. 827 с.
67. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1913 году / Сост. Шк. бюро Елисаветград. уезд. зем. управы. Елисаветград: Типография Елисаветградского уездного земства, 1914. 395 с.
68. Народное образование в Елисаветградском уезде в 1898 году. Елисаветград: Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1899. 171 с.
69. Немцы Николаевщины. 1918–1931 гг. Die Deutscher Region Nikolaev. 1918–1931 / отв. ред. А. Айсфельд... Николаев: Илион, 2011. 820 с.
70. Непомнящий Иван Куприянович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 6265. Введено до наукового обігу.
71. Нестеренко Олександра Федосіївна. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 6278. Введено до наукового обігу.
72. О завещании купца А. Л. Шкловского 2500 рублей р. на нужды молитвенного общества и погребального братства. 1910 г. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 661. 2 арк.
73. О санитарном осмотре квартир и углов для бедных, принадлежавших частным лицам. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 165. 23 арк.
74. О санитарном осмотре прачешных заведений в городе и кирпичных заводов за 1903 год. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 190. 22 арк.
75. О санитарном осмотре табачных фабрик и разных мастерских, и типографий в городе и фабрик синьки. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 7. Спр. 179. 31 арк.
76. О санитарном состоянии городских прачечных, кирпичных заводов. 1899. *ДАКіро*. Ф. 78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 7. Спр. 153. 32 арк.

77. О числе жителей в Киевской губернии за 1908 год. *Обзор Киевской губернии за 1908 год*. Киев: Губернская Типография, 1909. Без пагінації.
78. Об оценке усадеб в «Рабочей Слободке»: докладные записки городского статистика, списки домовладельцев. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 18в. 17 арк.
79. Обзор Херсонской губ. за 1883 г. Приложение к отчету херсонского губернатора. 1884. *ЦДІАК України*. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. Оп. 537. Спр. 150. 63 арк.
80. Омельченко Порфирий Максимович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 6515. Введено до наукового обігу.
81. Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1909 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1910. 32 с.
82. Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1910 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1911. 23 с.
83. Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1911 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1912. 24 с.
84. Отчет Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1912 год. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1913. 34 с.
85. Отчет Лекционного Бюро с октября 1914 г. по 4 мая 1915 г. Елисаветград: Типография «ПОРЯДОК» Г. И. Бурштейна и Ш. Д. Левинзона, 1915. Без пагінації. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/otchet/otchet1.html>.
86. Отчет о деятельности Елисаветградской Общественной Библиотеки за 1906 и 1907 годы. Елисаветград : Типография И. К. Линцера, 1908. 32 с.
87. Отчет о состоянии Елисаветградской бесплатной библиотеки – читальни. С 1 сентября 1912 года по 1 сентября 1913 года. *ДАКиРО*. Ф. 56 Єлисаветградське міське товариство розповсюдження грамотності й ремесла, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 29–35.
88. Отчет по устройству Елисаветградской Общественной Библиотеки 1900 г. Елисаветград: «Экономическая Типография» Г. Резникова и М. Финкеля, 1901. 19 с.

89. Отчет по устройству Елисаветградской Общественной Библиотеки и состоянию ее в 1899 г. Елисаветград: «Экон. Тип.» М. Б. Финкеля, 1900. 28 с.
90. Отчет Совета бесплатной народной библиотеки-читальни Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесл за 1899/900 год. *ДАКиРО*. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2–12 зв.
91. Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1886. 108 с.
92. Отчеты о состоянии училища: 1 сентября 1896 г. – 14 мая 1901 г. *ДАКиРО*. Ф. 60 Єлисаветградське вище земське реальне училище, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 130. 310 арк.
93. Очерк деятельности Елисаветградского Общества Распространения Коммерческого Образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.
94. Переписка с полицмейстером об отводе места и устройстве навесов для чернорабочих и другой прислуги, приходящих в город для найма. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 2. Спр. 227. 15 арк.
95. Подробное описание кирпичного завода владельцев Бомфельда, Бреля, Ливница, Тристанецкого и Сейдера для обложения налогом, г. Елисаветград. 1911. *ДАКиРО*. Ф. 20 Єлисаветградська повітова земська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Оп. 1. Спр. 163. 24 арк.
96. Подробное описание макаронной фабрики и механической мастерской С.-М. В. Гомберга, г. Елисаветград. *ДАКиРО*. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 158. 10 арк.
97. Подробное описание паровой мельницы в городе Елисаветград брат. Д. и П. Сейдер. 1911. *ДАКиРО*. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 160. 20 арк.
98. Подробное описание паровой мукомельной мельницы, винокуренного, ректификационного заводов братьев Долинских. *ДАКиРО*. Ф. 20. Оп. 1. Спр. 472. 58 арк.
99. Помесячные ведомости за 1905 г. о размерах платы за труд мастеровых, чернорабочих, о справочных ценах на зерно, муку и другие пищевые продукты, на топливо. 7 січ. 1905 р. – січ. 1906 р. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. 331 арк.

100. Помесячные ведомости о справочных ценах за 1898 год на разные пищевые продукты, топливо и другие материалы, на труд рабочих в г. Елисаветграде. 7 січ. 1898 р. – 31 груд. 1898 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. 326 арк.
101. Посеменные списки Елисаветградского Мещанского Управления. Составленные в 1914 году. *ДАКіро*. Ф. 17 Елисаветградська міщанська управа, м. Елисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 3. 136 арк.
102. Посімейні списки євреїв Єлисаветграда. 1910 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 242. 730 арк.
103. Посімейні списки купців та міщан євреїв Єлисаветграда. 1874 р. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 241 «Б». 800 арк.
104. Постанова наради завідуючих відділеннями акціонерного товариства. Список на видачу платні робітникам та службовцям. 5 трав. 1911 р. *ДАКіро*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. 16 арк.
105. Правила внутреннего распорядка на заводе Товарищества Елисаветградского машиностроительного и чугунолитейного завода В. А. Яскульский. Утверждено 17 января 1914 г. *Галерея «Єлисаветград»*. Без пагінації.
106. Правила внутреннего распорядка на чугунолитейном механическом заводе К.К. Краузе в г. Елисаветграде с 1 января 1898 г. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 4–4 зв.
107. Прирост населения со дня всеобщей переписи по 1-е Января 1910 года. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1910. Без пагінації.
108. Протоколи засідань правління акціонерного товариства «Р. та Т. Ельворті». 10 бер. 1908 – 19 квіт. 1917. *ДАКіро*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 102. 27 арк.
109. Протоколи засідань членів спілки споживачів при заводі акціонерного товариства «Р. та Т. Ельворті». Квітень 1908 – 6 трав. 1909. *ДАКіро*. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 106. 61 арк.
110. Расчетная книга рабочих машиностроительного з-да Шкловского. лютий 1908 р. - серпень 1908 р. *ДАКіро*. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3. 392 арк.

111. Ревизские сказки купцов, мещан, христиан и евреев г. Умани и уезда. 1858 г. *Державний архів Київської області (ДАКО)*. Ф. 280 Київська казенна палата, м. Київ. Оп. 2. Спр. 1496. 805 арк.
112. Ревизские сказки на мещан и купцов евреев г. Елисаветграда и мест. Каменки Чигиринского уезда. 1861–1887. *ДАКиРО*. Ф. 18 Єлисаветградська міська дума, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Оп. 1. Спр. 500. 466 арк.
113. Санитарный отчет по г. Елисаветграду за 1903 г. Елисаветград: Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1904. 18 с.
114. Списки рабочих фабрик и заводов. 1912. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. 153 арк.
115. Список мастеровых и рабочих завода Р. и Т. Эльворти от 25-и летнего возраста: в связи с составлением списков выборщиков избирателей в Государственную Думу. 1906. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. 27 арк.
116. Список населенных мест Елисаветградского уезда Херсонской губернии на 1894 год: приложение к отчету Елисаветградской уездной земской управы за 1894 г. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 198 с.
117. Список рабочих завода с указанием анкетных данных. 1909–1911. *ДАКиРО*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. 54 арк.
118. Список рабочих завода Яскульского, Шкловского, Бургарда и др. предприятий, которые от роду не менее 25 лет. 1906 - 1909. *ДАКиРО*. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. 25 арк.
119. Табель взысканий. *ЦДІАК України*. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 6.
120. Табель штрафа на заводе Товарищества Елисаветградского машиностроительного и чугуно-литейного завода В. А. Яскульский. Утверждено 17 января 1914 г. *Галерея «Єлисаветград»*. Без пагінації. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0067-15.html>.
121. Табель штрафов завода акционерного общества Р. и Т. Эльворти. *Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей* (далі - ЦОКМ). ФО - 374/124 ком. - 3218.

122. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (По материалам врачебно-продовольственных пунктов в 1893–1895 гг. Херсон: Типография О. Д. Ходушиной, 1896. 300 с.
123. Труды высочайше учреждённого Всероссийского торгово-промышленного съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде. Санкт-Петербург : Типография В. Киршбаума, 1897. Т. 3, вып. 5: Улучшение быта рабочих. 447 с.
124. Устав артели под фирмой «Елисаветградский артельный чугунно-литейный и механический завод земледельческих орудий и машин» 1898–1899 г. *IP НБУВ*. Ф. 327. Оп. 1. Спр. 840. 16 арк.
125. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии за 1892 год. *Обзор Херсонской губернии за 1892 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1893. Без пагінації.
126. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии за 1893 год. *Обзор Херсонской губернии за 1893 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1894. Без пагінації.
127. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии за 1894 год. *Обзор Херсонской губернии за 1894 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1894. Без пагінації.
128. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии за 1895 год. *Обзор Херсонской губернии за 1895 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1896. Без пагінації.
129. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии за 1892 год. *Обзор Херсонской губернии за 1892 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1893. Без пагінації.
130. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1896 году. *Обзор Херсонской губернии за 1896 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1897. Без пагінації.

131. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1898 году. *Обзор Херсонской губернии за 1898 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1899. Без пагінації.
132. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1901 году. *Обзор Херсонской губернии за 1901 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1902. Без пагінації.
133. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1902 году. *Обзор Херсонской губернии за 1902 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1903. Без пагінації.
134. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1903 году. *Обзор Херсонской губернии за 1903 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1904. Без пагінації.
135. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1899 году. *Обзор Херсонской губернии за 1899 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1900. Без пагінації.
136. Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1900 году. *Обзор Херсонской губернии за 1900 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1901. Без пагінації.
137. Фабрики, заводы, ремесленные мастерские и торговые заведения, действовавшие в Херсонской губернии в 1905 году. *Обзор Херсонской губернии за 1905 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету.* Херсон, 1906. Без пагінації.
138. Чернышов Мирон Харламович. *Музей заводу «Ельворті».* Спр. 9642. Введено до наукового обігу.
139. Черняев В. Русское сельскохозяйственное машиностроение: из путевых заметок. Санкт-Петербург : тип. В. Демак., 1881. 103 с.
140. Чимисов Григорий Костянтинович. *Музей заводу «Ельворті».* Спр. 9716. 19 арк. Введено до наукового обігу.
141. Чистяков Иван Илларионович. *Музей заводу «Ельворті».* Спр. 9723. 10 арк. Введено до наукового обігу.

142. Чорный Павел Иванович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 9744. 13 арк. Введено до наукового обігу.
143. Шкант Владимир Григорович. *Музей заводу «Ельворті»*. Спр. 10061. 27 арк. Введено до наукового обігу.

Статистичні матеріали

144. Gregg A. Imperial Russian Factory Database, 1894–1908. Nashville : American Economic Association, 2020. URL: <https://doi.org/10.1257/aer.20151656>.
145. Акционерно-паевые предприятия России: составлено по официальным данным Министерства торговли и промышленности и Министерства финансов. 1914. 575 с.
146. Варзар В. Список фабрик и заводов Российской империи / Составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности под редакцией В.Е. Варзара. СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912. 720 с.
147. Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет МВД. Санкт-Петербург : типо-лит. Ныркина, 1906. 910 с.
148. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД. Санкт-Петербург : Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1914. 1200 с. Роздільна пагінація.
149. Де Ливрон В. Статистическое обозрение Российской Империи. Санкт-Петербург: печатано в типографии товарищества «Общественная польза», по мойке № 5, 1874. 370 с.
150. Ежегодник России 1904 г. (Год первый) / Центральный стат. ком. МВД. Санкт-Петербург, 1905. 404 с.
151. Ежегодник России 1905 г. (Год второй). Санкт-Петербург: Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1906. 749 с.
152. Кандуров Д.П. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / составлено под руководством редакционного комитета, состоящего из членов Совета съездов представителей промышленности и торговли; Издали инж. пут. сообщ. Д.П. Кандуров и сын;

- ред. Ф.А. Шобер. Изд. 2-е. Петроград: Типография т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я. Стойковой», 1914. 1612 с.
153. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 2. Санкт-Петербург : Тип. Калиновского, 1863. 874 с.
154. Министерство финансов. 1802–1902: Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства. Ч. 1. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления гос. бумаг, 1902. 639 с.
155. Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. 1. Санкт-Петербург : паровая типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. 268 с.
156. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур П.А. Орлов. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике, 1887. 824 с.
157. Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России: Материалы для фабрично -заводской статистики. / Составили по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур П.А. Орлов и С.Г. Будагов. 3-е изд., испр. и значит. доп. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1894. 826 с.
158. Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Санкт-Петербург: Типография бр. Пантелеевых, 1881. 753 с.
159. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург : Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 47: Херсонская губерния. 319 с.
160. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург : Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 16 : Киевская губерния. 287 с.

161. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург : Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 32 : Подольская губерния. 285 с.
162. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург : Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 46: Харьковская губерния. 300 с.
163. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург : Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 13 : Екатеринославская губерния. 234 с.
164. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / ред. Н. А. Тройницкий. Санкт-Петербург : Типография кн. В. П. Мещерс., 1904. Т. 33 : Полтавская губерния. 315 с.
165. Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы. Санкт-Петербург : Центральный статистичес. комитет Министерства внутр. дел, 1887. Т. 1: Статистика Российской империи. 312 с.
166. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1907. 212 с.
167. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1910. 159 с.
168. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1911 год. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума (отделение), 1912. 318 с.
169. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1913. 324 с.
170. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1914. 317 с.
171. Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 г. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1902. 97 с.
172. Список фабрик и заводов европейской России / Министерство финансов. С.-Петербург: Типография В. Киршбаума: издание редакции «Вестника финансов», 1903. 838 с.

173. Список фабрик и заводов России 1910 г.: по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов»; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. 2-е изд. Москва: издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К°, 1910. 1034 с.
174. Статистика землевладения 1905 г. Выпуск XVI. Херсонская губерния. Санкт-Петербург : Центральная Типо-Литография М.Я. Минк., 1906. 46 с.
175. Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, необложенным акцизом, за 1900 год : Сост. по поручению Отд. пром-сти, под ред. В.Е. Варзара / МФ. Отд. пром-сти. Санкт-Петербург : тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. 629 с.
176. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. Отд. сел. экономии и с.-х. статистики Гл. упр. землеустройства и земледелия. СПб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1906. 250 с.
177. Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год / ред. В. Варзар. Санкт-Петербург : Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. 494 с.
178. Статистические таблицы Российской империи, за 1856-й год, составленные и изданные по распоряжению Министра внутренних дел, Статистическим отделом Центрального статистического комитета. Санкт-Петербург, 1858. 330 с.
179. Статистический временник Российской империи. Наличное население Империи за 1870 г. Серия II, выпуск десятый. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Ко, 1875. 281 с.
180. Статистический ежегодник России 1913 г. (Год десятый). Санкт-Петербург : Центральный Статистичес. комитет МВД, 1914. 333 с.
181. Статистический ежегодник России 1914 г. (Год одиннадцатый). Петроград : Издание Центр. Статистичес. Комитета МВД, 1915. 702 с.
182. Статистический ежегодник России 1916 г. (Год тринадцатый). Вып. 1. Петроград, 1918. 121 с.

183. Статистический ежегодник России. 1913 г. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. МВД, 1914. 661 с.
184. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов / ред.: В. И. Михайловский, Н. П. Ланговой. Санкт-Петербург: Типография И. А. Ефрона, 1897. 1049 с.

Довідкові видання

185. «Весь Елисаветград»: Справ. и адрес. книга на 1909 год. Год I. Елисаветград: Лито-Типография Д. М. Шполянского, 1909. 288 с.
186. «Весь Елисаветград»: Справ. и адрес. книга на 1910 год. Год II. Елисаветград: Тип. Х. Ш. Немировского, 1910. 216 с.
187. «Ежегодник Голоса Юга»: адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и Елисаветградскому уезду (города Вознесенск, Новомиргород, Бобринец, Ольвиополь). Елисаветград: Издание редакции газеты «Голос Юга», 1913. 328 с.
188. Album Academicum des Polytechnikums zu Riga, 1862-1912. Riga: Jonck & Poliewsky, 1912. 826 с.
189. Magee G. A. «Zeitgeist». The Hegel Dictionary. London, 2010. P. 262.
190. Адрес-календарь и справочная книга на 1888 год / Изд. под ред. М. Гольденберга. Елисаветград : Рус. скоропеч. Гольденберга, 1887. 40 с.
191. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год / Составлен Д. А. Иваненко, Секретарем Полтавского Губернского Статистического Комитета. Полтава. Типо-Литография Л. Фришберга, 1896. 412 с.
192. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / Составлен Д. А. Иваненко, секретарем Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Паровая типография Д. Н. Подземского. 1901. 600 с.
193. Кировоград. *Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим*, 1988. Т. 4: Кабак – Лютер. С. 304.

194. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год / Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Типо-литография Полтавского губернского правления. 1911. 524 с.
195. Ручка А. О. Дозвілля. Енциклопедія Сучасної України ЕСУ / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2008. Т. 8. URL: <https://esu.com.ua/article-20509>.
196. Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда Херсонской губернии на 1908/9 год. Елисаветград : Типография Елисаветградс. Уезд. Земства, 1909. 276 с.
197. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год. Полтава: Типо-литография Губернского Правления, аренд. Д. Н. Подземским. 1906. 434 с.
198. Федоров И. О положении рабочего класса в Одессе. *Памятная книжка Одесского градоначальства на 1870 год*. Одесса, 1870. С. 89–106.

Періодичні видання

199. «Красные веги». Зиновьевск: Зиновьевское Бюро Истпарта, 1925. 15 с.
200. Биоскоп. *Голос Юга*. 1908. 21 дек. С. 3.
201. Бич рабочего. *Труд*. 1910. 15 авг. С. 2.
202. В мире труда. *Одесские новости*. 1913. 11 июня. С. 3
203. В обществе рабочих машиностроительных заводов. *Голос Юга*. 1907. 30 окт. С. 3.
204. В ожидании холеры. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 6.
205. В пекарне Эльберта. *Труд*. 1910. 28 марта. С. 5.
206. В профессиональном обществе рабочих машиностроительных заводов. *Труд*. 1910. 12 сент. С. 5.
207. В профессиональном обществе рабочих машиностроительных заводов. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 7.
208. В типографии «Труд». *Труд*. 1910. 4 июня. С. 6
209. В типографии Гольденберга. *Труд*. 1910. 28 марта. С. 4.

210. В типографии Линсера. *Труд*. 1910. 7 марта. С. 6.
211. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1901. 29 марта. С. 2.
212. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления. 1900. 19 ноябр. С. 2.
213. Венки. *Южный Край*. 1910. 13 апр. С. 4.
214. Вербовка женихов. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 3.
215. Всеросійська виставка у Київі. *Рада*. 1913. 6 серп. С. 2.
216. Гильзовая фабрика Рабиновича. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 7
217. Голос рабочего. *Труд*. 1910. 7 марта. С. 2.
218. Голос Юга. 1905. 10 мая. С. 3.
219. Голос Юга. 1905. 12 мая. С. 3
220. Голос Юга. 1905. 15 декаб. С. 3
221. Голос Юга. 1905. 23 янв. С. 3.
222. Голос Юга. 1905. 4 декаб. С. 3.
223. Голос Юга. 1905. 6 мая. С. 3
224. Голос Юга. 1907. 13 апр. С. 3.
225. Голос Юга. 1907. 16 мая. С.3
226. Голос Юга. 1907. 19 июня. С.3
227. Голос Юга. 1907. 22 июня. С.3
228. Голос Юга. 1907. 31 март. С.3
229. Голос Юга. 1907. 6 апр. С. 3
230. Два кризиса на юге России. *Сибирская жизнь*. 1898. 3 июля. С. 3.
231. Дела о нарушении хазяевами обязательных постановлений. *Труд*. 1910. 14 март. С. 6.
232. Депутация. *Голос Юга*. 1905. 18 декаб. С. 3
233. Для ищущих мест и нанимателей. *Одесские новости*. 1892. 12 июня. С. 4
234. Для рабочего человека. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 6.
235. Екатеринослав, 4 марта (От нашего корреспондента). *Одесские новости*. 1910. 5 апр. С. 3

236. Економічне життя України. З робітничого життя. *Рада*. 1911. 9 квіт. С. 3.
237. Економічне життя України. Нещасні випадки серед робітників. *Рада*. 1910. 6 черв. С. 3.
238. Економічне життя України. З робітничого життя. *Рада*. 1909. 5 листоп. С. 3.
239. Експерсія. *Рада*. 1913. 14 лип. С. 4
240. Єлисаветград 24-го фебруля. *Голос Юга*. 1905. 10 марта. С. 5.
241. Єлисаветград 24-го фебруля. *Искра*. 1905. 10 марта. С. 5.
242. Єлисаветград. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 8 март. С. 2.
243. Єлисаветградские новости. 1907. 4 апр. С. 3.
244. Єлисаветградские новости. Єлисаветград, 30 мая. *Одесские новости*. 1895. 1 июня. С. 4.
245. Жеребьевка участков. *Голос Юга*. 1912. 10 апр. С. 3.
246. З робітничого життя. *Рада*. 1909. 5 листоп. С. 3.
247. З Херсонщини. *Рада*. 1911. 25 черв. С. 3.
248. Забастовка на заводі Бургарда. *Голос Юга*. 1907. 24 авг. С. 3.
249. Забастовка. *Голос Юга*. 1907. 18 апр. С. 3.
250. Забастовка. *Голос Юга*. 1907. 31 март. С. 3.
251. Заметки. *Труд*. 1911. 24 апр. С. 6.
252. Замечочки. *Голос Юга*. 1907. 23 март. С. 3.
253. Заседание правления проф. общества раб. машиностроительных заводов. *Труд*. 1911. 24 апр. С. 7.
254. Заседание правления проф. общества раб. машиностроительных заводов. *Труд*. 1911. 17 апр. С. 6.
255. Заседание правления проф. Общества раб. машиностроительных заводов. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 7
256. Зверинец-цирк Чепурковской. *Новая волна*. 1906. 9 июня. С. 1.
257. Значение иностранных капиталов для Сибири. *Сибирская жизнь*. 1899. 8 апр. С. 1–2.

258. Из забастовки пекарей. *Голос Юга*. 1905. 12 мая. С. 3.
259. Из стачки машиностроителей. *Голос Юга*. 1905. 18 мая. С. 3.
260. Иностранные капиталы в России. *Коммерсант*. 1911. 1 март. С.1.
261. Иностранные капиталы и промышленный класс (Статья проф. И.Х. Озерова). *Коммерсант*. 1913. 28 янв. С. 2.
262. К вопросу о дороговизне продуктов. *Голос Юга*. 1907. 20 окт. С. 3.
263. К лучшему будущему. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 1.
264. К рабочим пекарям (Письмо в редакцию). *Труд*. 1910. 21 март. С. 5–6.
265. К типографским рабочим. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 4–5
266. К устройству рабочей слободки. *Голос Юга*. 1909. 2 дек. С. 3.
267. К устройству рабочей слободки. *Голос Юга*. 1911. 8 окт. С. 3.
268. Какие меры должны быть принимаемы на фабриках и заводах в случае появления в городе холеры. *Труд*. 1910. 4 июня. С. 1.
269. Китайский благовестник. 1909. 15 янв. С. 13–14.
270. Левитський М. Українська стихія у нашому краї. *Єлисавет*. 1992. 10 червня. С. 1.
271. Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. *Літопис революції*. 1928. № 5 (32). С. 102.
272. Лотерея-аллегри. *Голос Юга*. 1910. 8 дек. С. 3.
273. Местная жизнь. Бесплатная библиотека-читальня. *Голос Юга*. 1908. 9 дек. С. 3.
274. Местная жизнь. В еврейском ремесленном училище. *Голос Юга*. 1908. 20 дек. С. 3.
275. Местная жизнь. В еврейском ремесленном училище. *Голос Юга*. 1909. 16 июня. С. 3.
276. Местная жизнь. В профессиональном обществе рабочих машиностроительных заводов. *Голос Юга*. 1907. 13 окт. С. 3.
277. Местная жизнь. *Голос Юга*. 1907. 28 апр. С. 3.
278. Местная жизнь. Нападение. *Голос Юга*. 1907. 13 февр. С. 3.
279. Местная жизнь. Среди заводских рабочих. *Голос Юга*. 1909. 20 окт. С. 3.

280. Местная жизнь. Среди рабочих машиностроительных заводов. *Голос Юга*. 1909. 8 авг. С. 3.
281. Местная жизнь. Среди рабочих. *Голос Юга*. 1909. 30 окт. С. 3.
282. Местная хроника. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5.
283. Москва, 18 октября 1913 г. *Коммерсант*. 1913. 18 жовт. С. 1.
284. На выставке. *Голос Юга*. 1913. 19 мая. С. 3.
285. На з. Шкловского. *Труд*. 1910. 7 марта. С. 5.
286. На заводе «Эльворти». *Труд*. 1910. 12 сент. С. 6.
287. На заводе «Эльворти». *Труд*. 1910. 5 сент. С. 5–6
288. На заводе Бургарда. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 7.
289. На заводе Бургарда. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5
290. На заводе Бургарда. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6–7.
291. На заводе Бургарда. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 6
292. На заводе Кличко. *Труд*. 1910. 4 июня. С. 5–6.
293. На заводе Ковальского и Вебера. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 6
294. На заводе Козубского. *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7
295. На заводе Козубского. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6
296. На заводе Цейтлина. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 5.
297. На заводе Шкловского. *Труд*. 1910. 12 дек. С. 7.
298. На заводе Шкловского. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 5
299. На заводе Шкловского. *Труд*. 1910. 17 окт. С. 6–7.
300. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 11 апр. С. 5.
301. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 12 сент. С. 6.
302. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 6.
303. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 5
304. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 17 окт. С. 7
305. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 21 марта. С. 3
306. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7
307. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 6.
308. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6.

309. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 28 нояб. С. 6.
310. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 28 февр. С. 5
311. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6
312. На заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 5 сент. С. 5–6
313. На заводе Эльворти. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 5
314. На заводе Яскульского (младш.). *Труд*. 1910. 21 нояб. С. 7
315. На заводе Яскульского (Петровская ул.). *Труд*. 1910. 21 марта. С. 3.
316. На заводе Яскульского. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 7.
317. На мельнице Барского. *Труд*. 1910. 16 мая. С. 6
318. На механическом кирпичном заводе. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 7.
319. На типографии Шполянского. *Труд*. 1910. 11 апр. С. 6.
320. Наши железные дороги и иностранный капитал. *Коммерсант*. 1913. 20 апр. С. 1.
321. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1905. 31 мая. С. 5.
322. Недовольные. *Труд*. 1910. 15 авг. С. 4.
323. Непорядки. *Труд*. 1910. 18 июня. С. 1–2
324. Нефтяной и угольный кризис. *Сибирская жизнь*. 1913. 13 авг. С. 3.
325. Нещасный случай на заводе Эльворти. *Труд*. 1910. 18 апр. С. 7
326. Ночная смена. *Голос Юга*. 1907. 27 мая. С. 3.
327. Ночные телеграммы Одесских новостей. Елисаветград, 8 января (От нашего корреспондента). *Одесские новости*. 1907. 9 янв. С. 3.
328. О положении приезжих рабочих. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 7.
329. О профессиональных союзах. *Голос Юга*. 1905. 16 дек. С. 2.
330. Об устройстве рабочей слободки. *Голос Юга*. 1911. 16 июля. С. 3.
331. Объявления. *Труд*. 1910. 28 нояб. С. 8.
332. Одесские новости. 1892. 13 июня. С. 1.
333. Оповідки. *Рада*. 1911. 1 верес. С. 3.
334. Освещение народного дома при заводе Эльворти. *Голос Юга*. 1905. 17 янв. С. 3.
335. Открытие зверинца-цирка. *Новая волна*. 1906. 6 мая. С. 1.

336. Откушенное ухо. *Киевлянин*. 1903. 6 дек. С. 4.
337. Панихида по М. Л. Кропивницком. *Голос Юга*. 1910. 13 апр. С. 3
338. Пасічник Л. Яскульський та його справа. *Наше місто*. 2011. 17 берез. С. 4. URL: <https://dakiro.kradmin.gov.ua/zmi/2011-st3.php>.
339. Первая ласточка. *Голос Юга*. 1905. 18 мая. С. 3.
340. Первомайские воспоминания. *Червоний шлях*. 1924. 1 трав. С. 2.
341. Петербург (по телефону). *Коммерсант*. 1912. 15 нояб. С. 2
342. Письма в редакцию. VI. Среди пекарей. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 8.
343. Письма в редакцию. *Голос Юга*. 1909. 11 авг. С. 3.
344. Письма в редакцию. *Голос Юга*. 1909. 25 окт. С. 3.
345. Письма в редакцию. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.
346. Письмо в редакцию. *Одесские новости*. 1913. 11 июля. С. 2.
347. По поводу открытия библиотеки-читальни. *Труд*. 1910. 22 авг. С. 4.
348. По России. Елисаветград (Земская типография). *Правда*. 1912. 2 июня. С. 4.
349. По России. Елисаветград. Завод Ломазкина и Могилевского. *Правда*. 1912. 5 сент. С. 4
350. По России. Елисаветград. На заводе Бургард. *Правда*. 1912. 25 мая. С. 4.
351. По России. Забастовка на заводе Эльворти. *Южный край*. 1912. 13 мая. С. 7.
352. По Україні. З Херсонщини. Робітничий город. *Рада*. 1909. 17 верес. С. 2.
353. Положение ученика в столярной мастерской. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 1.
354. Последние известия. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912. 22 груд. С. 4.
355. *Правда*. 1912. 22 авг. С. 4.
356. Прибавления к церковным ведомостям. Выдающийся подвиг спасания. *Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде*. 1895. вып. 17. С. 599.
357. Притюпа М. С. Гірке минуле. *Кіровоградська правда*. 1957. 20 квіт. С. 3.
358. Провинциальные письма. *К спорту*. 1912. 13 янв. С. 14.
359. Прямой путь. 1909. 18 нояб. С. 15–16.
360. Рабочее движение. Стачки. Елисаветград. *Правда*. 1912. 10 мая. С. 4.
361. Раздача мест на слободке Николаевке. *Голос Юга*. 1911. 30 авг. С. 3.

362. Северов П. Слово про майстра. *Кіровоградська правда*. 1955. 26 черв. С. 3.
363. Скидка для рабочих. *Труд*. 1911. 20 марта. С. 6.
364. Смерть от употребления алкоголя. *Голос Юга*. 1907. 28 апр. С. 3.
365. Собрание рабочих в зале Трейгора. *Голос Юга*. 1907. 12 июля. С. 3.
366. Спектакль в аудитории при заводе Эльворти. *Голос Юга*. 1907. 17 окт. С. 3.
367. Спектакль у Эльворти. *Голос Юга*. 1907. 22 авг. С. 3
368. Среди пекарей. *Труд*. 1910. 14 марта. С. 8.
369. Среди пекарей. *Труд*. 1910. 4 апр. С. 6–7
370. Страхование. Больн. кассы в Одессе и Херс. губ. *Правда*. 1913. 15 июня. С. 2.
371. Судебная хроника. В камере городского судьи 3-го участка. *Ведомости Елизаветградской городской общественной управы*. 1901. 29 марта. С. 4.
372. Театр и искусство в 1906 г. *Южные отголоски*. 1907. 1 янв. С. 3.
373. Театр и музыка. *Голос Юга*. 1907. 6 марта. С. 4.
374. Театр і музика. Гурток аматорів в Єлисаветі. *Рада*. 1910. 16 лют. С. 4.
375. Телеграммы «Одесских Новостей». Елисаветград, 2 октября. *Одесские новости*. 1907. 3 окт. С. 5.
376. Телеграммы «Одесских Новостей». Елисаветград. *Одесские новости*. 1907. 17 июня. С. 2.
377. Телеграммы «Одесских Новостей». От наших корреспондентов. Елисаветград, 4 октября. *Одесские новости*. 1907. 5 октяб. С. 4.
378. Телеграммы «Русского инвалида». *Русский инвалид*. 1893. 6 нояб. С. 3
379. Телеграммы. *Сибирская жизнь*. 1899. 28 октяб. С. 2.
380. *Труд*. 1910. 24 янв. С. 6.
381. Угольный кризис и «Продуголь». *Коммерсант*. 1912. 29 нояб. С. 3
382. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1910. 30 марта. С. 2
383. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1910. 8 апр. С. 2
384. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912. 22 ноябр. С. 2

385. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912. 6 ноябр. С. 2
386. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1913. 16 июля. С. 3
387. Угольный кризис. *Сибирская жизнь*. 1898. 24 мая. С. 3
388. Угроза железнодорожному движению (в угольном комитете). *Утро*. 1912. 25 ноябр. С. 7
389. Фельетон. От нечего делать. *Труд*. 1910. 1 авг. С. 4.
390. Футбольный спорт. *Голос Юга*. 1914. 2 март.
391. Хроника рабочего движения и письма с фабрик и заводов. Всеобщие стачки на Юге России. Елисаветград. *Искра*. 1903. 1 авг. С. 7.
392. Хроника. Без патента. *Голос Юга*. 1909. 24 февр. С. 3.
393. Хроника. Безработные. *Голос Юга*. 1909. 5 февр. С. 3.
394. Хроника. Бенефис Н. И. Ге. *Голос Юга*. 1909. 15 янв. С. 3
395. Хроника. Беспатентная продажа казенного вина. *Голос Юга*. 1907. 13 нояб. С. 3
396. Хроника. Выпускные экзамены. *Голос Юга*. 1909. 12 июня. С. 3.
397. Хроника. *Голос Юга*. 1905. 11 мая. С. 3.
398. Хроника. *Голос Юга*. 1905. 3 авг. С. 3.
399. Хроника. *Голос Юга*. 1907. 22 июля. С. 3.
400. Хроника. *Голос Юга*. 1908. 15 нояб. С. 3
401. Хроника. *Голос Юга*. 1909. 9 июня. С. 3.
402. Хроника. Драка. *Голос Юга*. 1909. 4 февр. С. 3.
403. Хроника. Елка для детей рабочих. *Голос Юга*. 1908. 13 дек. С. 3.
404. Хроника. Елка. *Голос Юга*. 1908. 1 янв. С. 3
405. Хроника. Задержание убийцы. *Голос Юга*. 1908. 30 нояб. С. 3.
406. Хроника. Осмотр. *Голос Юга*. 1909. 12 февр. С. 3.
407. Хроника. Покушение на убийство. *Голос Юга*. 1907. 16 июня. С. 3.
408. Хроника. Представление для детей рабочих Эльворти. *Голос Юга*. 1907. 4 мая. С. 3.
409. Хроника. Привлечение к ответственности. *Голос Юга*. 1908. 21 июня. С. 3.

410. Хроника. Приезд цирка. *Голос Юга*. 1909. 18 июня. С. 3.
411. Хроника. Редкий случай. *Голос Юга*. 1905. 3 авг. С. 3.
412. Хроника. Санитарные нарушения. *Голос Юга*. 1907. 3 окт. С. 3.
413. Хроника. Убийство. *Голос Юга*. 1907. 8 мая. С. 3.
414. Хроника. Цирк. *Голос Юга*. 1909. 12 февр. С. 3
415. Хроника. Цирк. *Голос Юга*. 1909. 13 февр. С. 3.
416. Хроника. Школа для рабочих. *Голос Юга*. 1905. 12 янв. С. 3.
417. Хроника. Штраф. *Голос Юга*. 1908. 10 дек. С. 3.
418. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ). Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 22.
419. Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде. 1893. № 35. С. 282.
420. Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде. 1899. Вып. 11. С. 454.
421. Шевченкові дні. Єлисаветград. *Рада*. 1911. 10 берез. С. 2.
422. Шевченковский вечер. *Голос Юга*. 1910. 10 марта. С. 3.
423. Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1907. 11 янв. С. 3.
424. Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1907. 5 окт. С. 5.
425. Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1908. 2 дек. С. 5.
426. Южные отклики. 1907. 1 февр. С. 1.
427. Юра Г. Роки далекіі, роки близькіі. *Мистецтво*. 1965. 1 січ. С. 30.

Матеріали особового походження та художньо-нарративні джерела

428. Аминадо Д. Поезд на третьем пути. Москва: Книга, 1991. 769 с.

429. Винниченко В. Намисто. Разок перший з додатком оповідань «Білесенька» та «Стелися, барвінку, низенько». Вінніпег: Видавнича Спілка «Тризуб», 1976. 272 с.
430. Голота П. Маруся Башличка (уривок із повісти). *Червоний шлях*. 1925. № 4. С. 82–93.
431. Ишеев П. П. Осколки прошлого. Воспоминания. 1889-1959. Нью-Йорк, 1959. 160 с.
432. Орликова Э. Интервью с Григорием Яковлевичем Хусидом. Centropa. 36 с. URL: https://www.centropa.org/sites/default/files/-person/interview/husid_grigoriyint.pdf
433. Поповский О. Д. Испытание временем. Москва: Советский писатель, 1969. 390 с.
434. Тичина П. Подорож з капелою К. Г. Стеценка. Київ: Радянський письменник, 1982. 261 с.
435. Яновська О. Слово про брата. *До безуму любив стел* / уклад.: В. Поліщук, С. Ушакова. Кропивницький, 2020. С. 30–36.

Візуальні документи

436. [Зразок проекту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Ілларіону Антоновичу Рибалці: план]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-1.html>
437. [Зразок проекту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Ілларіону Антоновичу Рибалці: технічна документація]. 1912. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-2.html>.
438. ДАКіро. Довідково-інформаційний фонд (ДІФ). Інв. № 16.
439. Елисаветград на поштових карточках. 1900-е, 1910-е. Елисаветград. №14. Чечорская балка. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград»*. URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/kd04/2648.html>.

440. Заготівля льоду на заводі Зельцера. м. Єлисаветград. Початок ХХ століття. *Сайт Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського. Історичні фото з колекції В.Тютюшкіна.* URL: <https://library.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/zavodZeltsera.jpg>.
441. Пивоварний завод Макеєвих. *Міська централізована бібліотечна система міста Кропивницького. Місто і мешканці.* URL: <https://citylib.kr.ua/gallery/photobw/image?format=raw&type=orig&id=394>
442. Фотокопія заводу землеробських машин «Р. і Т. Ельворті» в м. Єлисаветград. ЦОКМ. Інв. № ФД-861.
443. Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей (ЦОКМ). ФО-10903/3.
444. Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей (ЦОКМ). ФО-374/122.
445. Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей (ЦОКМ). ФД-861.
446. Цуканов Г. 128 Завод Ельворті 1. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/128-zavod-elvorti-1.jpg>.
447. Цуканов Г. 129 Завод Ельворті 2. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/129-zavod-elvorti-2.jpg>
448. Цуканов Г. 130 Завод Ельворті 3. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/130-zavod-elvorti-3.jpg>
449. Цуканов Г. 131 Завод Ельворті 4. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/131-zavod-elvorti-4.jpg>
450. Цуканов Г. 132 Завод Ельворті портрет. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/132-zavod-elvorti-portret.jpg>;
451. Цуканов Г. 133 Завод Ельворті токарний цех. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/133-zavod-elvorti-tokarnyj-czeh.jpg>;

452. Цуканов Г. 140 Завод Ельворті. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/140-zavod-elvorty.jpg>
453. Цуканов Г. 150 Ельворті жінки робітниці. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/150-elvortizhinky-robitnyczy.jpg>.
454. Цуканов Г. 151 Оркестр Ельворті. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/151-orkestr-elvorti.jpg>.

ЛІТЕРАТУРА

455. Brower D. R. *The Russian City between Tradition and Modernity, 1850-1900.* Berkeley, Los Angeles, Oxford : University of California Press, 1990. 253 p.
456. Engel B. A. *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861–1914.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 254 p.
457. Fayle R. *Medicine Labels of Russia 1908-1919. Pharmaceutical Historian.* 1986. Vol. 16, no. 4. P. 2–5.
458. Hogan H. *Forging Revolution: Metalworkers, Managers, and the State in St. Petersburg, 1890–1914.* Bloomington; Indianapolis : Indiana University Press, 1993. 319 p.
459. Kir'ianov I. *The mentality of the workers of Russia at the turn of the twentieth century. Workers and Intelligentsia in Late Imperial Russia: Realities, Representations, Reflections / ed. by R. E. Zelnik.* Berkeley, 1999. P. 76–102.
460. Kononenko K. *Ukraine and Russia. A History of Economic Relations between Ukraine and Russia (1654–1917).* Milwaukee: The Marquette University Press, 1958. 259 p.
461. Landes, D. S. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present.* Cambridge University Press, 1969. 566 p.

462. McDermid J. *Women and Work in Russia, 1880–1930: A Study in Continuity through Change* / J. McDermid, A. Hillyar. London ; New York : Routledge, 2014. 209 p.
463. Neutatz D. Pflüge und Dreschmaschinen für die Steppe Verzeichnis der Landmaschinen, Wagen- und Motorenfabriken in den Gouvernements Bessarabien, Cherson, Ekaterinoslav, Taurien und Dongebiet vor dem Ersten Weltkrieg. *Forschungen zur Geschichte und Kultur der Rußlanddeutschen*. 1994. No. 4. S. 5–88.
464. *New Labor History: Worker Identity and Experience in Russia, 1840–1918* / Ed. Michael Melancon and Alice K. Pate. Bloomington, Ind.: Slavica Publishers, 2002. 248 p.
465. Shandra I., Birova O. Labor of minors in the industry of Ukrainian lands (19th – early 20th century). *Studia Historiae Oeconomicae*. 2023. Vol. 41, No. 2. P. 41–62. DOI: <https://doi.org/10.14746/sho.2023.21.2.003>.
466. Sombart W. v. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig : Duncker & Humblot, 1911. 476 p.
467. Steinberg M. D. *Moral Communities: The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry, 1867–1907*. Berkeley ; Los Angeles ; Oxford : University of California Press, 1992. 289 p.
468. Steinberg M. D. *Proletarian Imagination: Self, Modernity, and the Sacred in Russia, 1910–1925*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2002. 335 p.
469. Tarde G. d. *Psychologie économique*. Michigan : University of Michigan Library, 1902. 383 p.
470. Thatcher, Ian D. Late imperial urban workers. *Late imperial Russia: problems and prospects: essays in honour of R. B. McKean* / ed. by Ian D. Thatcher. Manchester; New York: Manchester University Press, 2005. P. 101–119.
471. *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* / ed. A. Lüdtke ; transl. W. Templer. Princeton : Princeton University Press, 1995. 318 p. (Princeton Studies in Culture/Power/History).

472. Weinberg R. The Pogrom of 1905 in Odessa: A Case Study. *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* / Ed. J. Klier, S. Lambroza. Cambridge; New York : Cambridge University Press, 1992. P. 248–289.
473. Wynn C. Workers, Strikes, and Pogroms: The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905. Princeton: Princeton University Press, 1992 (reprinted 2014). 289 pp.
474. Zelnik R. E. Law and Disorder on the Narova River: The Kreenholm Strike of 1872. Berkeley: University of California Press, 1995. 336 p.
475. Барков І. В. Інститут проституції в містах Південної України в 1843–1914 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2018. 238 с.
476. Барков І. В. Інститут проституції в містах Південної України в 1843–1914 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. 20 с.
477. Безтака П. М. История кировоградского Ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная звезда» (1874–июнь 1941 г.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Институт истории Академии наук Украинской ССР. Киев, 1968. 20 с.
478. Безтака П., Линовиченко С., Портнов Д. «Красная звезда»: Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная Звезда». Днепропетровск: Промінь, 1974. 128 с.
479. Берви-Флеровский В.В. Положение рабочего класса в России. Санкт-Петербург: Издание Н.П. Поляков, 1869. 494 с.
480. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920 / пер. з англ. М. Казаков, Л. Бідочко. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; АРТ КНИГА, 2017. Ч. 1. 222 с.
481. Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Монографія. Кіровоград, 2012. 342 с. URL: <http://www.library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf>
482. Бракер Н. Рябков Павло Захарович. *Україна: Науковий Журнал Українознавства*. 1927. Т. 6. С. 212–213.

483. Валетов Т. Я. Чем жили рабочие люди в городах Российской империи конца XIX – начала XX в.. Социальная история. Ежегодник, 2007. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 176–196.
484. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 18 с.
485. Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Вид. 2-ге. Київ: Видавництво «Кліо», 2018. 240 с.
486. Водотика Т. С. Історія повсякдення. Київ. Початок XX століття. Харків: Фоліо, 2020. 251 с.
487. Гедьо А. В., Євсеєнко О. С. Стан медичного обслуговування промислового робітництва на території сучасної Горлівки в кінці XIX – на початку XX ст. *Грані історії: зб. наук. пр.* Артемівськ, 2015. Вип. 8. С. 3–10.
488. Голубничий В. Три лекції про економіку України. Мюнхен : «Україна і Діаспора», 1969. 25 с.
489. Гольник О. Краєзнавчий аспект оповідань В. Винниченка про дітей (художній образ Єлисаветграда кінця XIX –початку XX століття). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: філологічні науки.* 2010. вип. 92. С. 36–45.
490. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
491. Гулейкова І.О. Становлення і розвиток художньо-промислової освіти... Київ, 2021. 379 с.
492. Гуржій І.О., Лещенко М.Н. Боротьба трудящих України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. Київ. 1958. 40 с.
493. Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет. Изд. 2-е. Москва: Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1897. 256 с.
494. Драч О. Соціально-демографічний і професійний профіль учителів фабрично-заводських шкіл Київського навчального округу за матеріалами одноденного

перепису 1911 р. *Вісник гуманітарних наук*. 2026. Вип. 16. Без пагінації. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18899911>.

495. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кіровоградська область / ред.: Д. С. Сиволап, П. М. Безтака та ін. Київ : АН УРСР. Ін-т історії, 1972. 816 с.
496. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1 / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1967. 567 с.
497. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 2 / Редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1967. 507 с.
498. Кабо Е .О. Очерки рабочего быта. Опыт монографического исследования до машнего рабочего быта. Т. 1. Москва: Книгоизд-во ВЦСПС, 1928. 290 с.
499. Кабо Е. О. Питание русского рабочего до и после войны: По статистическим материалам 1908–1924 гг. / Под ред. и с предисл. С. Г. Струмилина. Москва.: Вопросы труда, 1926. 182 с.
500. Каппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст. / Перекл. з німецької Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
501. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России (последняя треть XIX в. – 30-е годы XX в.). Москва, 1994. 844 с.
502. Кириянов Ю. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX-начало XX в.) : Монография. Москва: Наука, 1979. 288 с.
503. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. 120 с.
504. Коляструк О. Методологія історії повсякдення. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія.2011. Вип. 44. С. 8–21.
505. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. Український історичний журнал. 2007. Вип. 17. С. 167–173.

506. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2013. 603 с.
507. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / Наук. ред. А. В. Бойко. Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Запорізький національний університет; Бердянський державний педагогічний університет; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. Запоріжжя, АА Тандем, 2010. 596 с.
508. Копань А. В. Культурний вимір повсякденного життя працівників металургійної промисловості України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. № 10(150). 2019. Р. 4–9.
509. Крузе Э. Э. Условия труда и быта рабочего класса в России в 1900-1914 годах. Ленинград. 1980. 142 с.
510. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. : монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с
511. Лавринович, Ю. Рабочие союзы : монография. Изд. О. Н. Поповой. Санкт-Петербург : Тип. журн. «Самокат», 1905. 214 с.
512. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 266 с.
513. Левицький В. О. Розвиток легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 717 с.
514. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / ред. О. Донік. Київ; Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. 504 с.
515. Лосев В. Профессиональные союзы. Москва, 1906. 32 с.

516. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). Киев. 1955. 332 с.
517. Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907–1913 роках. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 196 с.
518. Люта О. М. Початкова освіта в Єлисаветграді другої половини XIX ст. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки* / ред. В. М. Філоретов [та ін.]. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. Вип. 10. С. 117–122.
519. Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда. *Бібліотечний вісник*. 1999. № 5. С. 37–41.
520. Маленький Париж: Єлисаветград в старій відкритці / авт. текстів і сост.: В. В. Петраков, В. П. Машковцев. Москва: Пинакотека, 2004. 229 с.
521. Матівос Ю.М. Вулицями рідного міста. Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2008. 104 с.
522. Миклашевский А. Н. Стачки и социальный вопрос. Право стачек. Санкт-Петербург, 1905. 72 с.
523. Миронов Б. Н. «Послал Бог работу, да отнял черт охоту»: трудовая этика российских рабочих в пореформенное время. *Социальная история. Ежегодник. 1998–1999*. Москва, 1999. С. 243–285.
524. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб : Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. 548 с.
525. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII - начало XX века. Москва: Новый хронограф, 2010. 911 с.
526. Надтока Г. М., Чабан Я. С. Дозвілля в структурі робітничого повсякдення Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 1 (18). С. 28–33. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.13>.
527. Осадчий Т. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. Херсон : Типография О.Д. Ходушиной, 1894. 198 с.

528. Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России. Издание 2-ое, дополненное и исправленное. 1908. 305 с.
529. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 90 годы XIX в.). Киев. 1963. 452 с.
530. Пенязь Т. О. Принципи формування архітектури історичної забудови м. Кропивницького кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / Київський національний університет будівництва і архітектури. Київ, 2025. 264 с.
531. Петраков В. В. Промисловість Єлисаветградщини. *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. Вип. 2. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. С. 26–42.
532. Подолинський С.А. Ремесла й хвабрики на Україні. Женева: Печатня «Работника» й «Громади», 1880. 147 с.
533. Поліщук В., Невесолов С. Коли реклама мала власні імена. Кропивницький:, 2019. 104 с.
534. Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XXст.: есе-urban. Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. № 8. Львів, вересень 2010. 19 с.
535. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. Кн. 1 / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2021. 845 с.
536. Романюк Н. С. Умови праці в друкарнях Єлисаветграда на початку XX століття. *Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації*. 2013. № 3–4. С. 161–164. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drsk_2013_3-4_32
537. Синенко О. Л. Профспілковий рух на Єлисаветградщині на початку XX ст. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки* / ред. Б. О. Ачканазі [та ін.]. Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 19. С. 56–60.
538. Синицкий Е. О профессионально-политических союзах. Москва, 1906. 20 с.

539. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
540. Сто років тому. Книга публікацій / В. Поліщук. Кропивницький, 2017. 143 с.
541. Струмилин С. Г. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922–1923 году : статистико-экономические очерки. Москва, 1924. 155 с.
542. Сугак В. В. Виробничий травматизм промислових робітників Південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія* / голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль: ТНПУ, 2014. Вип. 1, ч. 2. С. 31–34.
543. Сугак В. В. Виробничий травматизм промислових робітників Південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Тернопіль: ТНПУ, 2014. Вип. 1, ч. 2. С. 31–34;
544. Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине XIX - в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. Вып. 3 (25). С. 34–37.
545. Сугак В. В. Медична допомога робітникам на промислових підприємствах Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676–677. С. 147–150.
546. Сугак В. В. Освітній рівень робітництва південної України другої половини XIX – початку XX ст. *Молодий вчений*. 2014. №2. С. 22–26.
547. Сугак В. В. Харчування як складова частина повсякденного життя промислових робітників Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету*. 2011. Вип. 22. С. 154–163.
548. Токаленко П. Дух свободи. Вплив революційних подій 1905-1907 років на формування внутрішньої атмосфери страху в суспільстві на Півдні України.

Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2018. Вип. 29 (68), № 1. С. 39–44.

549. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Санкт-Петербург : кн. маг. «Наша жизнь», 1907. Т. 1. 562 с.
550. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема (про актуальність історії повсякденності). URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення 21.05.2019).
551. Український погляд. Роки боротьби 1917-1922 рр. на Єлисаветчині / Ю. Митрофаненко та ін.; уклад. Ю. Митрофаненко. Кропивницький: Імекс - ЛТД, 2018. Т. 1: 1917–1918. Початок революційної стихії. 211 с.
552. Хосіянова Л. Демократ чистої води. *Karpenko-Kary Museum*. URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar08-05.html>
553. Цуканов М. Єлисаветградська фотографія. Погляд у минуле. Кропивницький, 2022. 195 с.
554. Чабан Я. С. Від казарм до приватних садіб: житлові стратегії промислових робітників Єлисаветграда у 80-х рр. 19 - на початку 20 століття. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 4 (31). С. 70–90. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.372>.
555. Чабан Я. С. Віковий профіль промислового робітництва Єлисаветграда (80-ті роки XIX–початок XX ст.): галузева специфіка. *Літопис Волині*. 2025. вип. 33. С. 133–138. URL: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.22>.
556. Чабан Я. С. Географічна репрезентація та соціально-становна структура промислових робітників Єлисаветграда (1876–1914). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36 (75), №. 2. С. 152–158. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.22>.
557. Чабан Я. С. Ментальність промислових робітників Єлисаветграда на порубіжжі XIX-XX ст.: співбуття суперечностей. *Міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан та*

перспективи», м. Київ, 23 травня 2025. Київ: Наукова столиця, 2025. С. 161–165. ISBN 978-617-8667-13-9.

558. Чабан Я. С. Реалії промислової праці робітників Єлисаветграда в епоху індустріального піднесення (90-ті рр. XIX–початок XX ст.). *Український літопис*. 2025. вип. 6. С. 134–142. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2025-6-134-142>.
559. Чабан Я. С. Роль макроекономічного середовища у формуванні робітничого стану Єлисаветграда (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 1. С. 85–90. URL: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2025-1-85-90>.
560. Чабан Я. Чисельність та становище жінок в промисловому робітництві Єлисаветграда 80-х рр. XIX – початку XX ст. *XIV всеукраїнські (з міжнародною участю) Драгоманівські читання «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий та освітній дискурс»*, м. Київ, 21 березня 2025. Вип. 10 (14). С. 121–125.
561. Шевченко С. Василь Нікітін – організатор українського життя в Єлисаветграді. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2011. № 14. С. 294–302.
562. Шляхов О., Донік. О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформаційкінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2020. №1. С. 45–62.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Біографічні відомості про підприємців Єлисаветграда та членів їх сімей

Яскульський Владислав Альбертович (1851–1911) – дворянин, кіннозаводчик, інженер польського походження. Меценат. Німецький (пруський) підданий, католик. Землевласник у Єлисаветградському повіті⁷⁵⁷. У 1878 р. прибув до Єлисаветграда з Галичини, працював інженером на паровому млині Когона. Одним з перших впроваджував вальцеву систему на парових млинах Єлисаветграда⁷⁵⁸. У 1879 р. заснував власну механічну майстерню, а з 1896 р. - машинобудівний та чавуноливарний завод Товариства «В. А. Яскульський»⁷⁵⁹ (на пайовій основі⁷⁶⁰). Мав брата Олександра – підприємця, землевласника Єлисаветградського повіту. Одружений на Марії Семенівні Жарневич. Бездітний. Помер у м. Єлисаветград від запалення легень на фоні онкологічної хвороби. Похований на міському римо-католицькому кладовищі^{761 762}.

Яскульський Олександр Альбертович (1860–1912) – німецький (пруський) підданий польського походження, католик. Брат В. А. Яскульського. Землевласник Єлисаветградського повіту⁷⁶³. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. відкрив власний машинобудівний завод на вулиці Петровській. Ймовірно, отримав підприємство від батька дружини - Бонавентури Івановича Шмідта*. Одружений з Юзефіною (Жозефою) Бонавентурівною Шмідт⁷⁶⁴. Бездітний. Помер у м. Єлисаветград від серцевої хвороби⁷⁶⁵.

⁷⁵⁷ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда Херсонской губернии на 1908/9 ... С. 224.

⁷⁵⁸ Адрес-календарь и справочная книга на 1888 год... С. 13.

⁷⁵⁹ Пасічник Л. Яскульський та його справа... С. 4. URL: <https://dakiro.kradmin.gov.ua/zmi/2011-st3.php>.

⁷⁶⁰ Акционерно-паевые предприятия России... 1914. С. 507.

⁷⁶¹ Метрична книга Єлисаветградського костелу. Смерть. 1909-1918. ДАКіро. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 44 зв.

⁷⁶² Оригінал фото взятий з: Цуканов М. Єлисаветградська фотографія. Погляд у минуле. Кропивницький, 2022. С. 79. Якість покращена автором.

⁷⁶³ Список частных землевладельцев Елисаветградского уезда Херсонской губернии на 1908/9... С. 224.

* Припущення зроблене на основі однакового географічного розміщення та профілю підприємств, хронологічної близькості номінального року заснування підприємств (1865 та 1867) й спостереженні, що в покажчиках промисловості в 1894 та 1908 рр. при зникненні підприємства Шмідта з'являється завод О. А. Яскульського.

⁷⁶⁴ Местная хроника. Пожертвование. *Голос Юга*. 1908. 12 дек. С. 3; Немцы Николаевщины. 1918–1931 гг. Die Deutschen der Region Nikolaev. 1918–1931 / отв. ред. А. Айсфельд; науч. ред. О. В. Айсфельд; сост. М. А. Мельник. Николаев: Илион, 2011. С. 40.

⁷⁶⁵ ДАКіро. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 45 зв.

Лайєр Генріх Генріхович* – купець другої гільдії, вихідець з роду німецьких колоністів. Протестант. У 1868 р. заснував пивоварний завод на Биковому. У 1913 р. підприємство продане купцю, громадсько-політичному діячеві М. Макєєву. Одружений з Філіппіною Хамм. У родині народилися донька Вільгельміна Хелена (1864 р. н.), Ольга Магдалена (1866 р. н.)⁷⁶⁶, Емілія (1868 р. н., померла у віці 4 років), Хелена Луїза (1875 р. н., померла у віці 5 місяців)⁷⁶⁷, а в 1878 р. – Альвіна⁷⁶⁸. У 1873 р. народився єдиний відомий їх син - Александр (згодом – інженер-хімік, вчився у Харківському та Ризькому технологічних інститутах).

Шкловський Айзик (Айзек) Хаїм-Лейбович (Львович) (1851–1910) – купець, меценат єврейської общини Єлисаветграда. Представник уманського міщансько-купецького роду⁷⁶⁹. У 1868 р. разом з батьком та братами приписаний до купців 2-ї гільдії м. Єлисаветграда⁷⁷⁰. Зберігав вірність юдейству. Орендував та згодом викупив паровальцевий млин Г.А. Годдарда й В. К. Верлопа (Верлона) на Московській вулиці⁷⁷¹ (повністю згорів у 1909 р.⁷⁷² та не відбудовувався). У 1895 р. в кварталі Бульварної, Безпоповської та Приютінської вулиць відкрив власний машинобудівний та чавуноливарний завод⁷⁷³ – третє за величиною підприємство міста. Заповів значні кошти єврейським релігійним організаціям Єлисаветграда⁷⁷⁴. У 1906 р. обраний гласним Міської думи, але відовився від посади⁷⁷⁵. Одружений з Ривкою (Ревеккою) Берковоною (Абрамівною?) (Борисовною) Шкловською (1850 р. н.). Батько синів Вульфа (1869 р. н., помер у віці 5 років), Бориса (1882 р. н.), Олександра (1889 р. н.) та 5 дочок⁷⁷⁶. Брат Арона Лейбовича Шкловського (1842 р. н.) – підприємця, власника фукрово-пряничної фабрики у м. Єлисаветград, заснованої у 1878 р. на розі Карабінерної

* Оригінал фото взятий з родинного архіву родини Тростникових. Якість покращена автором.

⁷⁶⁶ Elisabethgrad Parish Births 1858-1869... P. 5. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-1858-1869.pdf>.

⁷⁶⁷ Elisabethgrad Parish Deaths 187x... P. 4. URL: <https://blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-deaths-187x.pdf>.

⁷⁶⁸ Elisabethgrad Parish Births 187x... P. 9. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-187x.pdf>.

⁷⁶⁹ Ревизские сказки купцов, мещан, христиан и евреев г. Умани и уезда. 1858 г. *Державний архів Київської області (ДАКО)*. Ф. 280. Оп. 2. Спр. 1496. Арк. 111 зв.–112; Там само, Арк. 119 зв.–120.

⁷⁷⁰ Ревизские сказки на мещан и купцов евреев г. Елисаветграда и мест. Каменки Чигиринского уезда. 1861–1887. *ДАКіро*. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 47 зв.

⁷⁷¹ Фабрично-заводская промышленность России... 1897. С. 954; *Одесские новости*. 1895. 6 июня.

⁷⁷² Местная жизнь. Грандиозный пожар. *Голос Юга*. 1909. 21 янв. С. 3.

⁷⁷³ Список фабрик и заводов Европейской России... 1903. С. 334.

⁷⁷⁴ О завещании купца А. Л. Шкловского 2500 рублей р. на нужде молитвенного общества и погребального братства. 1910 г. *ДАКіро*. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 661. Арк. 2.

⁷⁷⁵ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. *Одесские новости*. 1906. 1 нояб. С. 3.

⁷⁷⁶ ДАКіро. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 241«Б». Арк. 24 зв.–25.

та Болотної вулиць⁷⁷⁷. Дядько публіциста й белетриста Ісаака Володимировича (Вольфовича) Шкловського (1864–1935, друкувався під псевдонімом «Діонео»). Брат діда письменника та літературознавця В. Б. Шкловського (1893–1984).

Бонфельд Гірш Менашев (Григорій Михайлович) (1856–...) – елисаветградський міщанин. Був співвласником заводу Товариства механічного виробництва цегли, заснованого у 1898 р. у передмісті Биковому, на вулиці Безпоповській. У 1906 р. спільно з Г. І. Каганом (Коганом) заснував окреме цегельне підприємство⁷⁷⁸ у передмісті Биковому «*Бонфельд Г. і К°*». Одружений з Сарою Мойшевою (Софією Мойсеївною) Бардах (1864–1936). У шлюбі народилися доньки Дебора (1885–1941), Любов (1886–1950), Лідія (1888–1941), Олена (1895–1982), Тамара (1897–1961)^{779 780}.

Бургард Ебергард Яковлевич – купець німецького походження, пруський підданий. Ймовірно, народився у містечку Бартшчендорф, регіон Махрен (Bartschendorf, Maehren)^{781*}. Протестант. У 1867 р. (або 1870 р.) заснував власний завод сільськогосподарських машин на вулиці Успенській⁷⁸². Після смерті Е. Б. підприємством керувала його дружина – Єлисавета Іванівна, в дівочтві – Ф'юс (Elisabetha Fuesz)⁷⁸³, купчиха другої гільдії. Під управлінням їх сина Еміля Ебергардовича Бургарда (1869–1943, навчався у Єлисаветградському реальному училищі та Ризькому технологічному інституті; з 1892 р. – працював в управлінні фабрики батька⁷⁸⁴) підприємство переформатоване у пайове Товариство «*Бургард Е. і К°*». З квітня 1914 р. - акціонерне⁷⁸⁵. У 1915 р. підприємство продане члену правління, купцю 1-ї

⁷⁷⁷ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. С. 478.

⁷⁷⁸ Список фабрик и заводов России 1910 г... С. 404–405.

⁷⁷⁹ ДАКірО. Ф. 78. Оп. 5. Спр. 242. Арк. 228 зв.–229.

⁷⁸⁰ Фото та окремі елементи хронології взяті зі статті: З. Златопольский А. Сестры. *Заметки по еврейской истории*. 2018. № 8–9 (210). URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2018-znomer8-9-zlatopolsky/>.

⁷⁸¹ РДІА. Ф. 828. Оп. 14. Спр. 158. Арк. 49–50.

* Гіпотеза щодо місця народження заснована на інформації з поховального запису теслі Френка Бургарда – ймовірно, брата або близького родича Ебергарда Бургарда. Точно локалізувати цей населений пункт не вдалося – може йтися про село у Вестервальді, Пруссії або, малоімовірно - про село Бартошовіце (німецькою – Partschendorf) у Моравії.

⁷⁸² Фабрично-заводская промышленность России... 1897. С. 398.

⁷⁸³ Elisabethgrad Parish Births 1858-1869... Р. 1. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-1858-1869.pdf>.

⁷⁸⁴ Album Academicum des Polytechnikums zu Riga, 1862-1912. Riga: Jonck & Poliewsky, 1912. Р. 230.

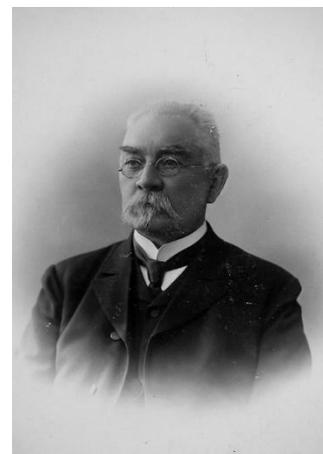
⁷⁸⁵ Акционерно-паевые предприятия России... 1914. С. 53.

гільдії Х.–Б. Б. Гронфайну – тестю письменника І. Бабеля⁷⁸⁶. Окрім Еміля, в шлюбі було народжено ще троє дітей – Іда (1867 р., в Гольті) та Едмунд (1871-1900, помер від тифу)⁷⁸⁷.

Тамм Теодор (Федір) – ремісник з Тюрингії. Саксонський підданий. Заснував у Єлисаветграді чавуноливарний завод. Одружений з Любов'ю Пантелеймонівною Афанасьевою, дочкою херсонського поміщика. Після смерті Т. Т. підприємство перейшло у її власність⁷⁸⁸. У подружжя була дочка Віра та сини Андрій (помер дитиною), Федір (електроінженер) та Євгеній (електроінженер, керував будівництвом електростанції Єлисаветграда, батько нобелівського лауреата в галузі фізики І.Е.Тамма).

Краузе Карл Карлович – інженер-технолог, надвірний радник. Обрусівший німець. Працював старшим інженером на чавуноливарному заводі Т. Тамма. Після смерті власника одружився з його вдовою, Л. П. Тамм (Афанасьевою). Переїнявши підприємство, розширив його та у 1865 р. заснував завод сільськогосподарських машин на вулиці Безпоповській. У 1896–1901 рр.⁷⁸⁹ та з 1906 р.⁷⁹⁰ працював фабричним інспектором Полтавської губернії, а у 1904 – інспектором станції Лещинівка Харківської губернії⁷⁹¹. Очоловав кременчуцьке відділення Імператорського Російського Технологічного Товариства. Станом на 1910 р., віддав завод в оренду Товариству машинобудівного та чавуноливарного заводу М. А. Ковальського, І. О. Вебера та Ф. С. Ляховецького⁷⁹². Станом на 1913 р., продав своє підприємство

⁷⁸⁶ Поліщук В. Перший легковий автомобіль в Єлисаветграді був в Еміля Бургарда. *Зроблено в Єлисаветграді*. Кіровоград, 2014. С. 171.

⁷⁸⁷ Elisabethgrad Parish Births 1858-1869... Р. 1. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-1858-1869.pdf>; Elisabethgrad Parish Births 187x... Р. 2. URL: <https://www.blackseagr.org/pdfs/st-petes/elisabethgrad-births-187x.pdf>.

* На фото – Еміль Ебергардович Бургард під час навчання у Ризі. 1891 р. Фотоательє Роберта Бургарда. Джерело: *BURGARD - виробник сільськогосподарської техніки*. URL: https://images.prom.ua/2356614495_2356614495.jpg?PIMAGE_ID=2356614495. Зображення покращене автором.

⁷⁸⁸ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 354.

⁷⁸⁹ Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год... С. 22; Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год... С. 39, 47.

⁷⁹⁰ Справочная книжка по Полтавской губернии на 1906 год... С. 28.

⁷⁹¹ Миклашевская Н. Прадеды и прабабки. *Сайт журналу «Тёмный лес»*. URL: <http://temnyjles.ru/dr/pras.html>.

⁷⁹² Список фабрик и заводов России 1910 г... 1910. С. 323.

Танхему Бродському⁷⁹³. У 1914 р. - член Полтавської архівної комісії⁷⁹⁴. В шлюбі народилися син Олександр (лікар, помер від тифу) та донька Марія (1881–1968, лікар-гінеколог). Ймовірно, працювала постійним лікарем хірургічної лікарні при Общини сестер милосердя Товариства Червоного Хреста (1911 р.⁷⁹⁵).

Кесслер Петро Іванович – вихідець з родини німецьких колоністів⁷⁹⁶, купець⁷⁹⁷, гласний Єлисаветградської міської думи. У 1873 р. заснував екіпажну майстерню на вулиці Кавалерійській, пізніше перепрофільовану в фабрику екіпажів та сільськогосподарських машин на вулиці Московській. Підприємство повністю згоріло у квітні 1912 р.⁷⁹⁸ Одружився з Марією Пантелеймонівною Афанасьєвою – сестрою Л. П. Тамм (Краузе). У шлюбі народилося дві доньки – Рита та Єлисавета⁷⁹⁹.

⁷⁹³ «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 17.

⁷⁹⁴ Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Издано под редакцией действительных членов комиссии: И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева и Л. В. Падалки. Выпуск одиннадцатый. Полтава. Электрическая типография Г. И. Маркевича, Бульвар Котляревского. 1914. С. 15.

⁷⁹⁵ Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год... С. 105.

⁷⁹⁶ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 582.

⁷⁹⁷ Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. С. 641.

⁷⁹⁸ Пожары. *Коммерсант*. 1912. 19 апр. С. 1.

⁷⁹⁹ Миклашевская Н. Прадеды и прабабки. *Сайт журнала «Тёмный лес»*. URL: <http://temnyjles.ru/dr/prs.shtml>.

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1. Розвиток фабрично-заводської промисловості в губерніях

Наддніпрянської України (1879–1913 рр.)

Губернія	Критерій виміру	Рік							
		1879	1884	1890	1900	1904	1908	1912	1913
Волинська	Підприємств (од.)	726	806	354	297	370	343	308	307
	Робітників (осіб)	8272	10118	10666	16533	18414	19829	25711	25519
	Виробн. (тис. р.)	10825	18884	20872	-	-	35385,3	-	-
Катеринославська	Підприємств (од.)	372	438	374	317	290	330	379	390
	Робітників (осіб)	7043	15943	17042	28391	26315	26653	34834	39258
	Виробн. (тис. р.)	14903	27693	27274	-	-	166213,3	-	-
Київська	Підприємств (од.)	573	678	663	506	472	478	558	555
	Робітників (осіб)	34103	42435	39676	63046	61926	63144	74745	77917
	Виробн. (тис. р.)	62534	84091	77998	-	-	143513,5	-	-
Подільська	Підприємств (од.)	592	1616	528	261	286	274	283	280
	Робітників (осіб)	19871	24083	18008	32983	30025	29927	30684	30834
	Виробн. (тис. р.)	29411	48911	46469	-	-	60306,1	-	-
Полтавська	Підприємств (од.)	394	388	286	259	247	235	282	304
	Робітників (осіб)	3755	5687	4829	7952	8654	9023	12599	14814
	Виробн. (тис. р.)	11121	14356	16497	-	-	49443	-	-
Таврійська	Підприємств (од.)	153	-	275	126	122	145	220	216
	Робітників (осіб)	613	-	3340	5328	6837	7907	12107	12158
	Виробн. (тис. р.)	640	-	4806	-	-	31698,4	-	-
Харківська	Підприємств (од.)	580	560	447	340	286	301	349	352
	Робітників (осіб)	16765	18836	19352	38153	37874	37900	48910	53225
	Виробн. (тис. р.)	39414	48069	53958	-	-	98705,4	-	-
Херсонська	Підприємств (од.)	186	468	517	548	540	547	664	668
	Робітників (осіб)	2541	10512	12189	30949	30266	32309	41604	50355
	Виробн. (тис. р.)	8999	35860	39891	-	-	127499,3	-	-
Чернігівська	Підприємств (од.)	612	587	322	319	306	298	336	334
	Робітників (осіб)	11628	14439	12221	17222	19254	23474	26472	27961
	Виробн. (тис. р.)	15242	21384	24912	-	-	42447,7	-	-

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 679–695; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. С. 731–755; Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1894. С. 745–760; Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 г... С. 3-4; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г... 1907. С. 34-35; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г... 1910. С. 38–39; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности... 1912. С. 8–9; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г... 1913. С. 22–23; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г... 1914. С. 20–21.

Таблиця Б.2. Промисловий розвиток регіонів Наддніпрянщини та її сукупна частка в промисловості імперії у 1879–1913 рр. (абс. та %)

Ареал	Критерій виміру	Рік							
		1879	1884	1890	1900	1904	1908	1912	1913
Правобережжя, абс.	Підприємств (од.)	1891	3100	1545	1064	1128	1095	1149	1142
	Робітників (осіб)	62246	76636	68350	112562	110365	112900	131140	134270
	Виробн. (тис. р.)	102770	151886	145339	-	-	239204,9	-	-
Правобережжя, %	Підприємств (од.)	45,15	55,95	41,02	35,79	38,64	37,11	34,00	33,53
	Робітників (осіб)	59,51	53,95	49,77	46,79	46,07	45,13	42,62	40,44
	Виробництво (тис. р.)	53,22	50,76	46,48	-	-	31,67	-	-
Лівобережжя, абс.	Підприємств (од.)	1586	1535	1055	918	839	834	967	990
	Робітників (осіб)	32148	38962	36402	63327	65782	70397	87981	96000
	Виробництво (тис. р.)	65777	83809	95367	-	-	190596,1	-	-
Лівобережжя, %	Підприємств (од.)	37,87	27,70	28,01	30,88	28,74	28,26	28,62	29,07
	Робітників (осіб)	30,74	27,43	26,51	26,33	27,46	28,14	28,60	28,91
	Виробництво (тис. р.)	34,07	28,01	30,50	-	-	25,24	-	-
Південь, абс.	Підприємств (од.)	711	906	1166	991	952	1022	1263	1274
	Робітників (осіб)	10197	26455	32571	64668	63418	66869	88545	101771
	Виробництво (тис. р.)	24542	63553	71971	-	-	325411	-	-
Південь, %	Підприємств (од.)	16,98	16,35	30,96	33,33	32,61	34,63	37,38	37,40
	Робітників (осіб)	9,75	18,62	23,72	26,88	26,47	26,73	28,78	30,65
	Виробництво (тис. р.)	12,71	21,24	23,02	-	-	43,09	-	-
Європейська Росія (з 1900 р. – 61 фабричний округ), сумарно	Підприємств (од.)	25635	27135	21124	18279	14615	14930	17356	13683
	Робітників (осіб)	704133	844794	875764	1711700	1660693	1804782	2151245	1966144
	Виробництво (тис. р.)	1097750	1329602	1500871	-	-	4580898,1	-	-
9 губерній Наддніпрянщини, абс.	Підприємств (од.)	4188	5541	3766	2973	2919	2951	3379	3406
	Робітників (осіб)	104591	142053	137323	240557	239565	250166	307666	332041
	Виробництво (тис. р.)	193089	299248	312677	-	-	755212	-	-
9 губерній Наддніпрянщини, %	Підприємств (од.)	16,34	20,42	17,83	16,26	19,97	19,77	19,47	24,89
	Робітників (осіб)	14,85	16,82	15,68	14,05	14,43	13,86	14,30	16,89
	Виробництво (тис. р.)	17,59	22,51	20,83	-	-	16,49	-	-

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским... 1881. С. 679–695; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. С. 731–755; Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1894. С. 745–760; Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 г... С. 3-4; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г... 1907. С. 34–35; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г... 1910. С. 38–39; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности... 1912. С. 8–9; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г... 1913. С. 22–23; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г... 1914. С. 20–21.

Примітка: у 1879–1890 рр. для компаративного контексту використовується сумарні показники для 50 (або 51) губерній т. зв. «Європейської Росії», а в 1900–1913 - показник 61 губернії 6 фабричних округів. На цьому проміжку суму виробництва подано лише в 1908 р. Таблиці не включають добувну промисловість, що не входила до сфери контролю фабрично-заводської інспекції.

Таблиця Б.3. Динаміка розвитку фабрично-заводського та ремісницького виробництва міст Єлисаветградщини – Єлисаветграда, Бобринця та Новомиргорода, – в 1871–1909 рр.

Місто	1871			1909		
	Кількість підприємств	Кількість робітників	Сума річного виробництва	Кількість підприємств	Кількість робітників	Сума річного виробництва
Єлисаветград	41	442	883995	333	5098	14713700
<i>З них:</i> <i>с/г</i> <i>машинобудування</i>	<i>1</i>	<i>17</i>	<i>9400</i>	<i>20</i>	<i>3280</i>	<i>4275000</i>
<i>З них: мукомельна промисловість</i>	<i>2</i>	<i>33</i>	<i>230000</i>	<i>15</i>	<i>335</i>	<i>7130000</i>
Бобринець	1	2	298	208	448	301578
<i>З них:</i> <i>с/г</i> <i>машинобудування</i>	-	-	-	4	25	10000
<i>З них: мукомельна промисловість</i>	-	-	-	2	18	180000
Новомиргород	4	18	18640	29	110	666188
<i>З них:</i> <i>с/г</i> <i>машинобудування</i>	-	-	-	-	-	-
<i>З них: мукомельна промисловість</i>	-	-	-	3	33	505000
Олександрія	12	68	199200	163	558	825400
<i>З них:</i> <i>с/г</i> <i>машинобудування</i>	-	-	-	<i>1</i>	<i>7</i>	<i>5000</i>
<i>З них: мукомельна промисловість</i>	<i>2</i>	<i>8</i>	<i>25000</i>	<i>6</i>	<i>76</i>	<i>540000</i>

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Ведомость №2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1871 год. *Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1872. С. 36-37; Ведомость... за 1909 год. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год...* С. 85.

Таблиця Б.4. Частка підприємств, обладнаних механічними двигунами, в губернських та повітових містах Наддніпрянської України (1894–1908 рр.)

Назва міста	Частка підприємств, що працюють на двигунах	
	1894	1908
Губернські міста		
Київ	36,92	83,2
Харків	47,37	74,07
Катеринослав	61,73	81,25
Одеса	65,84	75,63
Херсон	53,33	75
Повітові міста		
Черкаси	60,00	54,55
Кременчук	34,33	69,23
Єлисаветград	73,91	84,44
Олександрівськ	35,71	58,33
Луганськ	11,11	66,67
9 губерній Наддніпрянщини	45,85	48,98
По всій імперії	45,01	51,01

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Gregg A. Imperial Russian Factory Database, 1894–1908. Nashville : American Economic Association, 2020. URL: <https://doi.org/10.3886/E110681V1>.

ДОДАТОК В

Таблиця В.1. Динаміка демографічних процесів в Російській імперії й регіонах Наддніпрянщини – Правобережжі, Лівобережжі та Півдні, – в 1870–1914 рр.

Назва ареалу	1870	1885	1897	1904	1909	1914
1. Правобережжя	5812338	7408525	9567010	10940800	11871600	13038800
2. Лівобережжя	5460229	6982929	7568321	8713300	9632400	10340400
3. Південь	3654106	4879688	6295076	7296600	8206100	9259400
4. Сукупне населення Наддніпрянщини	14926673	19271142	23430407	26950700	29710100	32638600
5. Сукупне населення Російської імперії	71730980	108787235	125640021	144184600	160095200	178378800
Приріст населення на основі зазначених даних (рівень 1870 р. взято за точку відліку), %						
Назва ареалу	1870	1885	1897	1904	1909	1914
1. Правобережжя	Точка відліку	27,46%	64,60%	88,23%	104,25%	124,33%
2. Лівобережжя		27,88%	38,61%	59,58%	76,41%	89,38%
3. Південь		33,54%	72,27%	105,32%	135,41%	153,40%
4. Сумарне населення Наддніпрянщини		29,11%	56,99%	80,55%	99,04%	118,66%
5. Сукупне населення Російської імперії		51,66%	75,16%	101,01%	123,19%	148,68%

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Население Европейской России по губерниям. 1870 г.. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 1–4; Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы...1887. Т. 1: Статистика Российской империи. С.1–15; Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения... Т. 1. Санкт-Петербург: 1905. С. 1–2, 4; Ежегодник России 1904 г... С. 50–67; Ежегодник России 1909 г... С. 34–58; Статистический ежегодник России 1914 г... 1915. С.33–57.

Таблиця В.2. Динаміка зміни чисельності населення Єлисаветградського та навколишніх повітів Наддніпрянщини й частки жителів міст у 1870–1913 рр.

Назва повіту	Категорія виміру	1870	1897	1913
Єлисаветградський	Населення, сумарно, абс.	368241	613283	779400
	Міське населення, абс.	63064	107765	135800
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>17,13</i>	<i>17,57</i>	<i>17,42</i>
Олександрійський	Населення, сумарно, абс.	279993	416576	548900
	Міське населення, абс.	20666	25601	34200
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>7,38</i>	<i>6,15</i>	<i>6,23</i>
Ананьєвський	Населення, сумарно, абс.	154289	265762	358000
	Міське населення, абс.	15983	16684	24200
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>10,36</i>	<i>6,28</i>	<i>6,76</i>
Чигиринський	Населення, сумарно, абс.	159603	225915	293400
	Міське населення, абс.	9677	9872	20500
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>6,06</i>	<i>4,37</i>	<i>6,99</i>
Звенигородський	Населення, сумарно, абс.	179200	274704	348200
	Міське населення, абс.	11375	16923	22100
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>6,35</i>	<i>6,16</i>	<i>6,35</i>
Уманський	Населення, сумарно, абс.	195367	320744	414500
	Міське населення, абс.	15393	31016	43200
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>7,88</i>	<i>9,67</i>	<i>10,42</i>
Балтський	Населення, сумарно, абс.	221692	391018	528500
	Міське населення, абс.	18842	23363	29900
	<i>Частка міського населення, %</i>	<i>8,50</i>	<i>5,97</i>	<i>5,66</i>

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Первая всеобщая перепись... 1904. Т. 47: Херсонская губерния. С. 52–53; Первая всеобщая перепись... 1904. Т. 16 : Киевская губерния. С. 50–51; Первая всеобщая перепись... 1904. Т. 32 : Подольская губерния. С. 56–57; Статистический ежегодник России 1913 г... 1914. С. 37, 42, 46; Население Европейской России по уездам. Статистический временник Российской империи... 1875. С. 10, 14, 17.

Таблиця В.3. Чисельність селянського стану в структурі населення Російської губерніїта 9 губерній Наддніпрянщини в 1867–1914 рр.

Губернія	Чисельність селянського стану, абс. та %									
	1867, абс.	1867, %	1870, абс.	1870, %	1897, абс.	1897, %	1905, абс.	1905, %	1914, абс.	1914, %
Волинська	1212015	73,7	1266838	74,34	2241062	74,96	2622698	74,90	3137561	74,90
Катеринославська	1079952	83,2	1107398	81,89	1846232	87,35	2322005	87,30	3016652	87,30
Київська	1610454	75,1	1600450	73,58	2768542	77,78	3227844	77,80	3728565	77,80
Подільська	1472063	77,3	1471325	76,11	2437736	80,77	2813698	80,80	3278298	80,80
Полтавська	1771264	88,4	1833602	87,21	2459742	88,54	2905809	88,50	3356009	88,50
Таврійська	506605	76,9	546345	77,50	1123499	77,60	1243695	77,60	1598017	77,60
Харківська	1477594	81,9	1483934	87,39	2263887	90,83	2651088	90,80	3102454	90,80
Херсонська	879699	58,7	943826	59,11	1846456	67,55	2171273	67,50	2527605	67,50
Чернігівська	1262924	80,9	1337138	80,57	1973119	85,87	2313974	85,90	2689959	85,90
Правобережжя, абс. та %	4294532	75,50	4338613	74,68	7447340	77,84	8664240	77,83	10144424	77,83
Лівобережжя, абс. та %	4511782	83,73	4654674	85,06	6696748	88,41	7870871	88,40	9148421	88,40
Південь, абс. та %	2466256	72,93	2597569	72,83	4816187	77,50	5736973	77,47	7142273	77,47
9 губерній, абс. та %	11272570	77,63	11590856	77,65	18960275	80,92	22272084	80,96	26435119	80,99
Європейська Росія (50 губерній), абс. та %	52253697	82,08	53630522	81,62	78641432	84,16	90513298	84,10	108374876	84,10

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* 1874. С. 20–21; Население губерний Европейской России по сословиям. 1870 р. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 21–27; Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи... Т. 1. 1905. С. 164–171; Ежегодник России 1905 г... 1906. С. 40–66; 96–98*; Статистический ежегодник России 1914 г... 1915. С. 87–89*;

*Примітка: пораховано за пропорцією Перепису 1897 р., тому не є повною мірою репрезентативним.

Таблиця В.4. Величина середнього земельного наділу в 1877 р. та середня подвірна величина наділу в 1905 р. в арелі Європейської Росії та 9 губерній Наддніпрянщини, десятин

Губернія/арел	1877 р.				1905 рр., надільна		
	Поміщицькі селяни	Державні селяни	Общинні селяни	Середній показник	Кількість дворів	Кількість землі	Середній показник на 1 двір
Волинська	3,4	3,1	-	3,25	292387	2298861	7,9
Катеринославська	1,9	5,2	-	3,55	270824	2531076	9,3
Київська	2,1	3,2	3	2,77	362953	2106781	5,8
Подільська	2	3,1	-	2,55	458764	1754187	3,8
Полтавська	1,4	2,6	-	2	446876	2195458	4,9
Таврійська	3,8	6,5	-	5,15	132876	1957532	14,7
Харківська	1,8	3,8	-	2,8	364100	2663142	7,3
Херсонська	2,6	5,4	-	4	294297	2291208	7,8
Чернігівська	2,4	3	-	2,7	367369	2329209	6,3
9 губерній Наддніпрянщини	2,38	3,99	-	3,20	2990446	20127454	6,73
Європейська Росія	2,8	4,8	4,1	3,9	11998705	124078089	10,3

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. Отд. сел. экономики и с.-х. статистики Гл. упр. землеустройства и земледелия. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1906. С. 20–23; Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1907. С. 130–131.

Таблиця В.5. Чисельність малоземельних та заможних селянських дворів у 1905 р.:
загальноімперський та наддніпрянський вимір

Губернія/ареал	Сумарна кількість дворів із земельними наділами	З них: малоземельних (≤ 5 десятин)	З них: заможних (≥ 15 десятин)	Частка малоземельних дворів	Частка заможних дворів
Волинська	292387	79613	16877	27,23	5,77
Катеринославська	270824	53674	24411	19,82	9,01
Київська	362953	201456	10770	55,50	2,97
Подільська	458764	360471	415	78,57	0,09
Полтавська	446876	250849	3658	56,13	0,82
Таврійська	132876	8466	40597	6,37	30,55
Харківська	364100	132270	15577	36,33	4,28
Херсонська	294297	80321	13661	27,29	4,64
Чернігівська	367369	144502	7034	39,33	1,91
9 губерній Наддніпрянщини, сумарно	2990446	1311622	133000	43,86	4,45
Європейська Росія (50 губерній)	12277355	2857650	2169619	23,28	17,67

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Статистика землевладення 1905 г... С. 110–129.

Таблиця В.6. Динаміка чисельності міщанства («міських станів») в структурі населення європейської частини Російської імперії та 9 губерній Наддніпрянщини у 1867–1914 рр.

Губернія	Чисельність міських станів, абс. та %									
	1867, абс.	1867, %	1870, абс.	1870, %	1897, абс.	1897, %	1905, абс.	1905, %	1914, абс.	1914, %
Волинська	274132	16,6	281125	16,50	640210	21,42	749342	21,40	896446	21,40
Катеринославська	139023	10,8	146022	10,80	208607	9,87	263320	9,90	342095	9,90
Київська	355573	16,5	392731	18,06	672048	18,88	784142	18,90	905783	18,90
Подільська	341669	17,5	322758	16,70	492995	16,33	571097	16,40	665397	16,40
Полтавська	100746	5	106372	5,06	242329	8,72	285656	8,70	329913	8,70
Таврійська	91045	13,8	98010	13,90	243739	16,84	269254	16,80	345962	16,80
Харківська	77986	4,6	83590	4,92	156549	6,28	183941	6,30	215258	6,30
Херсонська	445517	20,9	479867	30,05	749349	27,41	881376	27,40	1026020	27,40
Чернігівська	167271	10,7	183091	11,03	265355	11,55	309787	11,50	360123	11,50
Правобережжя, абс. та %.	971374	16,87	996614	17,08	1805253	18,88	2104581	18,90	2467626	18,90
Лівобережжя, абс. та %.	346003	6,77	373053	7,00	664233	8,85	779384	8,83	905294	8,83
Південь, абс. та %.	675585	15,17	723899	18,25	1201695	18,04	1413950	18,03	1714077	18,03
9 губерній Наддніпрянщини, сумарно	1992962	12,93	2093566	14,03	3671181	15,67	4297915	15,62	5086997	15,59
Європейська Росія (50 губерній)	5743880	9,02	6090508	9,27	9945971	10,64	11408335	10,60	13659616	10,60

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* 1874. С. 20–21; Население губерний Европейской России по сословиям. 1870 р. *Статистический вестник Российской империи.* 1875. С. 21–27; Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи... Т. 1. 1905. С. 164–171; Ежегодник России 1905 г... С. 40–66; 96–98*; Статистический ежегодник России 1914 г... С.87–89*.

*Примітка: Соціально-демографічна статистика після проведення Перепису 1897 р. здебільшого рахувалася з врахуванням зафіксованих там пропорцій соціальних станів. Отже, їх дані носять суто номінальний характер.

Таблиця В.7. Середньорічна динаміка зміни чисельності промислового робітництва Наддніпрянщини за циклами протягом 1879–1913 рр., осіб/рік

Назва губернії/ареалу	Хронологічні цикли розрахунку						Середній показник у 1879–1913 рр.
	1879-1884	1884-1890	1890-1900*	1900-1904*	1904-1908*	1908-1913*	
Волинська	369	91	587	470	354	1138	502
Катеринославська	1780	183	1135	-519	85	2521	864
Київська	1666	-460	2337	-280	305	2955	1087
Подільська	842	-1013	1498	-740	-25	181	124
Полтавська	386	-143	312	176	92	1158	330
Таврійська	248	-	199	377	268	850	388
Харківська	414	86	1880	-70	7	3065	1131
Херсонська	1594	280	1876	-171	511	3609	1350
Чернігівська	562	-370	500	508	1055	897	692
Правобережжя, абс.	2878	-1381	4421	-549	634	4274	1713
Лівобережжя, абс.	1363	-427	2693	614	1154	5121	2153
Південь, абс.	3622	463	3210	-313	863	6980	2602
9 губерній Наддніпрянщини, абсолютний середньорічний приріст	7863	-1345	10323	-248	2650	16375	6468
Європейська Росія (з 1900 р. – 61 фабричний округ), сумарно	28132	5162	83594	-12752	36022	86616	-185101

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 679–695; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1887. С. 731–755; Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1894. С. 745–760; Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 г... С. 3–4; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1904 г... С. 34–35; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 г... С. 38–39; Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности... 1912. С. 8–9; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1912 г... С. 22–23; Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г... С. 20–21.

Примітка: в 1879–1890 рр. для компаративного контексту використовується сумарні показники для 50 (або 51) губерній т. зв. «Європейської Росії», а в 1900–1913 - показник 61 губернії 6 фабричних округів. На цьому проміжку суму виробництва подано лише в 1908 р. Таблиці не включають добувну промисловість, що не входила до сфери контролю фабрично-заводської інспекції.

Таблиця В.8. Динаміка промисловості Єлисаветграда в 1879–1912 рр., з обрахунком частки міських галузей спеціалізації - обробки металу та мукомельного виробництва

Галузеві групи	Критерій виміру	Рік						
		1879	1884	1890	1896	1901	1909	1912
Сумарно	Підприємств (од.)	45	51	24	65	56	33	72
	Виробництво (тис. руб.)	1232,7	1288,0	3131,0	2372,8	5629,7	7283,9	10193,9
	Робітників (осіб)	555	700	1140	1380	2015	2415	4221
З них: чавуноливарні, механічні та заводи с/г машин, абс.	Підприємств (од.)	6	3	6	7	12	12	10
	Виробництво (тис. руб.)	63,7	106,0	722,1	619,0	1187,6	3826,0	5000,0
	Робітників (осіб)	142	137	749	801	1149	1929	3250
З них: чавуноливарні, механічні та заводи с/г машин, %	Підприємств (од.)	13,33	5,88	25,00	10,77	21,43	36,36	13,89
	Виробництво (тис. руб.)	5,17	8,23	23,06	26,09	21,10	52,53	49,05
	Робітників (осіб)	25,59	19,57	65,70	58,04	57,02	79,88	77,00
З них: мукомельна промисловість, абс.	Підприємств (од.)	4	10	11	12	13	6	9
	Виробництво (тис. руб.)	770,0	644,0	2188,4	1404,0	3928,4	2990,0	4370,0
	Робітників (осіб)	51	99	224	241	572	230	300
З них: мукомельна промисловість, %	Підприємств (од.)	8,89	19,61	45,83	18,46	23,21	18,18	12,50
	Виробництво (тис. руб.)	62,46	50,00	69,89	59,17	69,78	41,05	42,87
	Робітників (осіб)	9,19	14,14	19,65	17,46	28,39	9,52	7,11

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России... 1881. С. 48, 204, 213, 223, 276, 292, 323, 354, 371, 427, 459, 469, 507, 543, 572, 582; Орлов П. Указатель фабрик... 1887. С. 32, 173, 184, 192, 262, 297, 350, 434, 478, 491, 495, 551, 594, 628, 641, 642; Орлов П.А., Будагов С.Г. Указатель фабрик... 1894. С. 745–760; Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность... 1897. С. 130–142; Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность... 1903. С. 6–7; Список фабрик и заводов Российской империи... 1912. С. 133, 134, 262, 263, 264, 310, 122, 123, 124, 125, 126, 258, 265, 262; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С.76–77.

Таблиця В.9. Частка промислових робітників у губернських та повітових містах
Наддніпрянщини за матеріалами другого огляду промисловості 1908 р.
та губернських фабричних інспекцій

Назва міста	Кількість робітників, абс.	Населення міста, абс.	Частка робітників, %
Губернські міста			
Київ	10299	450904	2,3
Харків	8393	220303	3,8
Катеринослав	11157	183100*	6,1
Одеса	18707	472961*	4,0
Херсон	2376	67237	3,5
Повітові міста			
Бердичів	2404	74504	3,2
Черкаси	2529	38878	6,5
Кременчук	2148	59884	3,6
Єлисаветград	3999**	72481	5,5
Олександрівськ	2496	35162*	7,1
Луганськ	4270	47728*	8,9

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Варзар В. Список фабрик и заводів Российской империи...1912. Роздільна пагінація; О числе жителей в Киевской губернии за 1908 год. *Обзор Киевской губернии за 1908 год...* 1909; Ведомость о числе жителей по сословиям в Харьковской губернии за 1908 год. *Обзор Харьковской губернии за 1908 год...* 1908; Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии за 1909 год. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год...* 1910; Ведомость о количестве населения в Екатеринославской губернии к 1-му января 1910 года. *Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год...* 1910; Ведомость о фабриках и заводах в Полтавской губернии за 1908 год. *Обзор Полтавской губернии за 1908 год...* 1910; Ведомость о населении в Полтавской губернии по вероисповеданиям за 1908 год. *Обзор Полтавской губернии за 1908 год...* 1910; Прирост населения со дня всеобщей переписи по 1-е Января 1910 года. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год...* 1910.

*У Катеринославі, Одесі, Олександрівську та Луганську кількість населення вираховано методом екстраполяції з Переписом 1897 р.

**У Єлисаветграді сумарна кількість робітників обрахована шляхом сепарації галузей з традиційно ремісницьким укладом праці (основний критерій відповідно до специфіки джерела - усереднена кількість робітників більше 15 осіб на одне підприємство).

ДОДАТОК Д

Таблиця Д.1. Чисельність міського населення та рівень урбанізації у 1867–1914 рр.:

загальноімперський та наддніпрянський ареали

Губернія	Категорія виміру	1867	1870	1885	1897	1904	1908	1914
Волинська	абс.	126564	126097	192942	233847	257800	276300	352300
	%	7,70	7,40	8,79	7,82	7,49	7,33	8,41
Катеринославська	абс.	185267	231243	306102	241005	283600	347200	516500
	%	14,46	17,10	17,07	11,40	11,00	11,65	14,95
Київська	абс.	232674	254490	380633	459253	508900	543000	863300
	%	10,85	11,70	13,37	12,90	12,49	12,27	18,01
Подільська	абс.	128797	131457	206095	221870	240100	293300	357700
	%	6,62	6,80	8,71	7,35	7,01	7,98	8,82
Полтавська	абс.	162755	176620	243027	274294	307900	338500	403400
	%	8,13	8,40	9,16	9,87	9,61	9,58	10,64
Таврійська	абс.	134706	133244	222577	289316	231800	391800	471200
	%	20,45	18,90	21,00	19,98	14,81	21,43	22,88
Харківська	абс.	214924	236024	351556	367343	409800	456400	536400
	%	12,78	13,90	15,60	14,74	14,30	14,35	15,70
Херсонська	абс.	376379	413574	609022	788960	872200	943100	1118600
	%	25,13	25,90	30,05	28,86	27,66	27,76	29,87
Чернігівська	абс.	146763	149364	297193	209453	229600	247300	336800
	%	9,41	9,00	14,32	9,12	8,68	8,48	10,76
Правобережжя, абс. та %	абс.	488035	512045	779670	914970	1006800	1112600	1573300
	%	8,39	8,63	10,29	9,36	9,00	9,19	11,75
Лівобережжя, абс. та %	абс.	524442	562008	891776	851090	947300	1042200	1276600
	%	10,11	10,43	13,02	11,24	10,87	10,80	12,36
Південь, абс. та %	абс.	696352	778061	1137701	1319281	1387600	1682100	2106300
	%	20,01	20,63	22,71	20,08	17,82	20,28	22,57
9 губерній, сумарно	абс.	1708829	1852113	2809147	3085341	3341700	3836900	4956200
	%	12,84	13,23	15,34	13,56	12,56	13,42	15,56
Європейська Росія (50 губерній)	абс.	6543452	7161797	9964760	12049340	13048000	14977900	22120900
	%	10,20	10,70	12,19	12,89	12,35	12,86	15,32
По імперії, сумарно	абс.	8997203	8033870*	13947825	16828395	18452200	21614000	26800400
	%	12,30	11,20*	12,82	13,39	12,80	13,50	15,02

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* 1874. С. 39–41; Население Европейской России по губерниям. 1870 г. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 1–4; Экономическое состояние городов. *Статистический временник Российской империи...* 1875. С. 85–111*; Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы... 1887. Т. 1. С.1–15; Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения... 1905. С. 1–2, 4;

Ежегодник России 1904 г... С. 50–67; Ежегодник России 1909 г. С. 1–26, 34–58; Статистический ежегодник России 1914 г... С. 33–57.

*Примітка: показник загального числа міських жителів імперії в 1870 р. поданий лише за 60 губерній, тому не може бути повністю репрезентативним.

Таблиця Д.2. Динаміка населення 22 міст Російської імперії та Наддніпрянщини
у 1867–1914 рр.

Місто	Кількість жителів				
	1867	1884	1897	1910	1914
Луцьк	10656	17354	18525	27635	-
Кам'янець	21496	35978	34483	47071	49940
Полтава	31852	42210	53060	53763	65100
Сімферополь	17797	36503	48821	62769	69615
Харків	59968	171416	174846	234862	244710
Херсон	45926	67349	69219	91858	96158
Чернігів	17096	26703	27006	31727	36307
Катеринослав	22548	46876	121216	207394	211070
Миколаїв	67972	67249	92060	98391	-
Олександрівськ	-	6707	16393	38105	≈66700
Єлисаветград	31962	58496	61841	75666	77580**
Бердянськ	12465	20861	27247	34190	-
Одеса	121335	240000	405041	-	481500
Юзівка	-	-	-	-	-
Київ	70591	165561	247432	497187	520500
Луганськ	10290	15505	20419	60313	-
Санкт-Петербург	667,963	861303	1267023	1861100	2118499
Москва	601,969	753469	1035664	1481240	1762710
Варшава	251,584	454298	638208	781179	909491
Кишинів	103,999	120074	108796	125000	128200
Рига	97,672	175332	282943	370000	558000
Лодзь	34328	113413	315209	408442	-

Складено на підставі опрацювання наступних джерел Де Ливрон В. Приложения. *Статистическое обозрение Российской Империи...* 1874. С. 39–41; Население городов по переписи 28-го января 1897 года... С. 7, 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 21, 22, 23; Сборник сведений по России за 1884 и 1885 годы... Т. 1. С.16–25; Статистический ежегодник на 1913 год... С. 3; Статистический ежегодник России 1914 г... С. 135–136.

*Примітка: населення міст в 1910 р. подано без пригородів

**Примітка: населення Єлисаветграда в 1914 р. пораховано за пропорцією, поданою станом на 1913 р. в: «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 66–67.

ДОДАТОК Е

Таблиця Е.1. Етнокультурна ситуація в 7 повітах, що утворювали ареал Єлисаветградщини, на основі мовної репрезентації перепису 1897 р.: міський та сільський вимір

Повіт		Укр., абс.	Укр., %	Рос., абс.	Рос., %	Ідиш /іврит, абс.	Ідиш/ іврит, %	Всі мовні групи, абс.
Єлисаветградський	Весь повіт	405546	66,13	93381	15,23	57581	9,39	613283
	В містах	35290	32,75	32017	29,71	35696	33,12	107765
	В селах	370256	73,24	61364	12,14	21885	4,33	505518
Олександрійський	Весь повіт	354456	85,09	39072	9,38	15322	3,68	416576
	В містах	11030	43,08	8995	35,14	5111	19,96	25601
	В селах	343426	87,84	30077	7,69	10211	2,61	390975
Ананьєвський	Весь повіт	164887	62,04	29160	10,97	22129	8,33	265762
	В містах	7205	43,19	1434	8,60	3514	21,06	16684
	В селах	157682	63,31	27726	11,13	18615	7,47	249078
Чигиринський	Весь повіт	201926	89,38	3178	1,41	19507	8,63	225915
	В містах	6578	66,63	343	3,47	2921	29,59	9872
	В селах	195348	90,42	2835	1,31	16586	7,68	216043
Звенигородський	Весь повіт	241865	88,05	3768	1,37	26614	9,69	274704
	В містах	8337	49,26	1513	8,94	6368	37,63	16923
	В селах	233528	90,59	2255	0,87	20246	7,85	257781
Уманський	Весь повіт	273894	85,39	5815	1,81	37641	11,74	320744
	В містах	9509	30,66	2704	8,72	17709	57,10	31016
	В селах	264385	91,25	3111	1,07	19932	6,88	289728
Балтський	Весь повіт	300543	76,86	15188	3,88	53066	13,57	391018
	В містах	4124	17,65	5385	23,05	13164	56,35	23363
	В селах	296419	80,62	9803	2,67	39902	10,85	367655
Усереднено	7 повітів, %	78,99		6,29		9,29		94,57
	В містах, %	40,46		16,80		36,40		93,67
	В селах, %	82,47		5,27		6,81		94,55

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Первая всеобщая перепись населения... Т. 47: Херсонская губерния. С. 36–39, 52–53; Первая всеобщая перепись населения... Т. 16 : Киевская губерния. С. 88–91; Первая всеобщая перепись населения... Т. 32 : Подольская губерния. С. 98–101.

ДОДАТОК Ж

**Чисельність робітників Єлисаветграда в 1876–1912 р. за матеріалами
фабричної та податкової інспекцій Херсонської губернії**

Таблица Ж.1. Обработка тваринної продукції

Підприємства галузі	Кількість робітників																								
	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1883	1884	1885	1886	1887	1892	1893	1894	1895	1896	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1905	1909	1912
Салотопні	40	40	48	20	90	95	48	76	63	68	190	12	80	9	76	45	60	9	22	11	10	8	10	3	-
Свічносальні	26	26	26	28	15	24	8	2	3	6	6	2		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Воскоsvічні	8	8	8	8	4	4	-	-	-	6	-	-	-	-	4	-	2	2	2	-	2	2	5	1	-
Миловарні	16	16	10	12	13	24	6	10	5	6	12	7	10	8	4	8	21	9	9	10	12	13	18	14	10
Шкіряні	12	12	15	10	11	12	12	16	21	23	35	15	19	15	12	8	10	17	12	12	12	15	18	12	-
Клеєварні	3	3	6	6	2	6	-	-	-	-	-	3	3	1	3	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Шерстотримні	-	-	-	-	-	-	50	85	100	-	-	4	4	2	3	6	5	6	-	-	-	-	-	-	-
Виготовлення струн	6	6	6	6	5	5	-	-	-	-	-	8	10	10	6	10	4	15	13	11	12	14	15	14	-
Кісткообпалювальні	10	10	10	10	3	3	3	4	3	3	6	3	3	2	3	3	4	4	4	4	4	4	5	3	-

Складено на підставі опрацювання наступних джерел*: Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров Херсонской губернии» за 1876–1887 рр.); Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров...» за 1892–1905 рр.); Ведомость о фабриках, заводах, промышленных и кустарных заведениях в Херсонской губернии (додаток до «Обзора...» за 1909 р.); ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Арк. 32; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

*Примітка: при посиланні на корпус видання «Обзор Херсонской губернии» сторінки не зазначаються через відсутню пагінацію.

Таблиця Ж.2. Обробка рослинної сировини

Підприємства галузі	Кількість робітників																								
	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1883	1884	1885	1886	1887	1892	1893	1894	1895	1896	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1905	1909	1912
Винокурні та спиртоочисні	-	-	-	12	28	28	29	18	30	30	32	44	44	50	44	45	29	29	28	33	33	32	38	66	33
Пивоварні та медоварні	7	8	21	15	21	8	14	16	24	20	15	28	18	24	20	22	18	20	20	20	20	12	25	33	37
Макаронні	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	3
Маслобійні	-	-	-	-	-	-	-	4	5	2	2	2	2	5	2	-	5	6	-	-	-	-	-	-	-
Канатні	-	-	-	2	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ватні	5	5	5	2	11	11	14	2	1	3	2	4	6	4	5	6	15	17	-	-	-	-	-	-	-
Тютюнові фабрики	60	60	47	60	41	45	131	89	79	70	72	68	90	76	84	69	54	25	91	91	80	60	30	-	-
Млини та крупчатки	33	30	49	40	86	144	145	96	92	98	107	467	238	214	284	336	324	267	276	318	337	368	380	342	300
Пряничні та цукеркові (з 1879 р.)	-	-	-	8	26	25	20	17	8	19	16	35	15	18	29	18	27	30	28	26	27	35	40	55	62

Складено на підставі опрацювання наступних джерел*: Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров Херсонской губернии» за 1876–1887 рр.); Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров...» за 1892–1905 рр.); Ведомость о фабриках, заводах, промышленных и кустарных заведениях в Херсонской губернии (додаток до «Обзора...» за 1909 р.); ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Арк. 32; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

*Примітка: при посиланні на корпус видання «Обзор Херсонской губернии» сторінки не зазначаються через відсутню пагінацію

Таблиця Ж.3. Обробка корисних копалин

Підприємства галузі	Кількість робітників																								
	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1883	1884	1885	1886	1887	1892	1893	1894	1895	1896	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1905	1909	1912
Цегляні					142	66	65	71	47	55	54	66	44	54	69	168	165	180	180	175	150	160	150	135	320
Чавуноливарні	-	-	-	-	50	155	52	-	-	28	25	338	-	5	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Черепичні	79	70	70	70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Складено на підставі опрацювання наступних джерел*: Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров Херсонской губернии» за 1876–1887 pp.); Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров...» за 1892–1905 pp.); Ведомость о фабриках, заводах, промышленных и кустарных заведениях в Херсонской губернии (додаток до «Обзора...» за 1909 p.); ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Арк. 32; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

*Примітка: при посиланні на корпус видання «Обзор Херсонской губернии» сторінки не зазначаються через відсутню пагінацію

Таблиця Ж.4. Змішані виробництва

Підприємства галузі	Кількість робітників																								
	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1883	1884	1885	1886	1887	1892	1893	1894	1895	1896	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1905	1909	1912
Оцтові та горілчані	10	12	10	8	5	5	6	6	7	2	8	-	-	2	2	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-
Фруктові та шипучі води	-	-	9	9	8	8	13	9	8	8	16	11	12	9	14	7	18	25	18	17	16	14	-	20	-
Екіпажні	53	53	-	-	31	30	32	94	43	80	57	67	70	59	59	76	60	40	52	48	45	45	50	45	-
С/г знарядь та машин (з 1878 р. – механ. та чавунолив. вироби)	19	19	127	120	105	100	44	137	133	90	227	95	439	651	699	861	950	1100	900	850	1000	1200	1280	3310	3250
Меблеві	-	-	-	-	57	55	11	13	2	6	6	41	32	22	22	20	78	60	106	76	75	80	81	72	-
Інструментні (з 1879 р.)	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Парові лісопильні заводи	-	-	-	-	57	57	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Типографії (з 1892 р.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48	48	48	57	57	48	60	100	80	75	78	80	95	150
Фабрики фарби	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30	26	-
Сумарно (всі групи таблиць Ж.1–Ж.4)	387	378	467	450	813	912	705	765	674	623	888	1368	1187	1288	1516	1768	1901	1923	1861	1782	1910	2140	2255	4258	4165

Складено на підставі опрацювання наступних джерел*: Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров Херсонской губернии» за 1876–1887 рр.); Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров...» за 1892–1905 рр.); Ведомость о фабриках, заводах, промышленных и кустарных заведениях в Херсонской губернии (додаток до «Обзора...» за 1909 р.); ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Арк. 32; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

*Примітка: при посиланні на корпус видання «Обзор Херсонской губернии» сторінки не зазначаються через відсутню пагінацію.

Таблиця Ж.5. Частка робітників основних галузей промисловості Єлисаветграда в структурі промислового робітництва міста (п'ятирічні інтервали, 1876–1912 рр.)

Галузі промисловості	Підприємства за сферою виробництва	Період*							
		1876-1880	1881-1885	1886-1890	1891-1895	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911-1912
Обробка тваринної продукції	Салотопні	5,9	8,1	17,0	3,2	1,8	0,5	0,1	-
	Свічносальні	3,0	1,0	0,8	0,1	-	-	-	-
	Воскосвічні	0,9	0,4	0,8	0,3	0,1	0,1	0,0	-
	Миловарні	1,7	1,3	1,2	0,5	0,6	0,6	0,3	0,2
	Шкіряні	1,5	1,7	3,8	1,1	0,6	0,7	0,3	-
	Клеєварні	0,5	0,6	-	0,2	0,1	-	-	-
	Шерстотримні	-	9,5	-	0,2	0,3	-	-	-
	Виготовлення струн	0,7	0,5	-	0,6	0,6	0,6	0,3	-
	Кісткообпалювальні	1,1	0,3	0,6	0,2	0,2	0,2	0,1	-
	Частка галузі:	15,2	23,5	24,2	6,5	4,4	2,8	1,1	0,2
Обробка рослинної сировини	Винокурні та спиртоочисні	2,5	2,6	4,1	3,3	1,7	1,7	1,6	0,8
	Пивоварні та медоварні	1,8	1,7	2,3	1,6	1,1	0,9	0,8	0,9
	Макаронні	-	-	-	-	-	-	0,3	0,1
	Маслобійні	-	0,5	0,3	0,2	0,3	-	-	-
	Канатні	0,2	0,2	-	-	-	-	-	-
	Ватні	0,7	0,5	0,3	0,3	0,7	-	-	-
	Тютюнові фабрики	6,6	7,3	9,4	5,8	3,2	3,2	-	-
	Млини та крупчатки	5,9	11,4	13,5	21,9	16,1	17,1	8,0	7,2
	Пряничні та цукеркові (з 1879 р.)	2,1	1,7	2,3	1,8	1,4	1,6	1,3	1,5
	Частка галузі:	19,9	25,9	32,2	34,9	24,4	24,5	11,9	10,4
Обробка корисних копалин	Цегляні	17,6	6,3	7,2	4,2	9,2	7,7	3,2	7,7
	Чавуноливарні	6,2	16,0	3,5	8,7	-	-	-	-
	Черепичні	9,0	-	-	-	-	-	-	-
	Частка галузі:	32,8	22,3	10,7	12,9	9,2	7,7	3,2	7,7
Змішані виробництва	Оцтові та горілчані	1,1	0,6	0,7	0,1	0,1	-	-	-
	Фруктові й шипучі води	1,1	0,9	1,6	0,8	0,9	0,8	0,5	-
	Екіпажні	5,7	5,7	9,0	4,6	3,0	2,3	1,1	-
	С/г знарядь та машин (з 1878 р. - механічні та чавуноливарні виробни)	9,7	12,7	20,9	34,3	50,9	52,8	77,7	78,0
	Меблеві	7,1	2,4	0,8	2,1	3,5	3,8	1,7	-
	Інструментні (з 1879 р.)	0,5	-	-	-	-	-	-	-
	Парові лісопильні заводи	7,1	5,9	-	-	-	-	-	-
	Типографії (з 1892 р.)	-	-	-	3,7	3,5	3,8	2,2	3,6
	Фабрики фарби	-	-	-	-	-	1,5	0,6	-
	Частка галузі:	32,2	28,3	33,0	45,7	62,0	65,0	83,8	81,6
Вся промисловість Єлисаветграда, осіб	807	969	759	1375	1873	2049	4258	4165	

Складено на підставі опрацювання наступних джерел*: Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров Херсонской губернии» за 1876–1887 рр.); Фабрики, заводы, промышленные и кустарные заведения в Херсонской губернии (додатки до «Обзоров...» за 1892–1905 рр.); Ведомость о фабриках, заводах, промышленных и кустарных заведениях в Херсонской губернии (додаток до «Обзора...» за 1909 р.); ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 537. Спр. 150. Арк. 32; «Ежегодник Голоса Юга»... 1913. С. 76–77.

*Примітка: при посиланні на корпус видання «Обзор Херсонской губернии» сторінки не зазначаються через відсутню пагінацію.

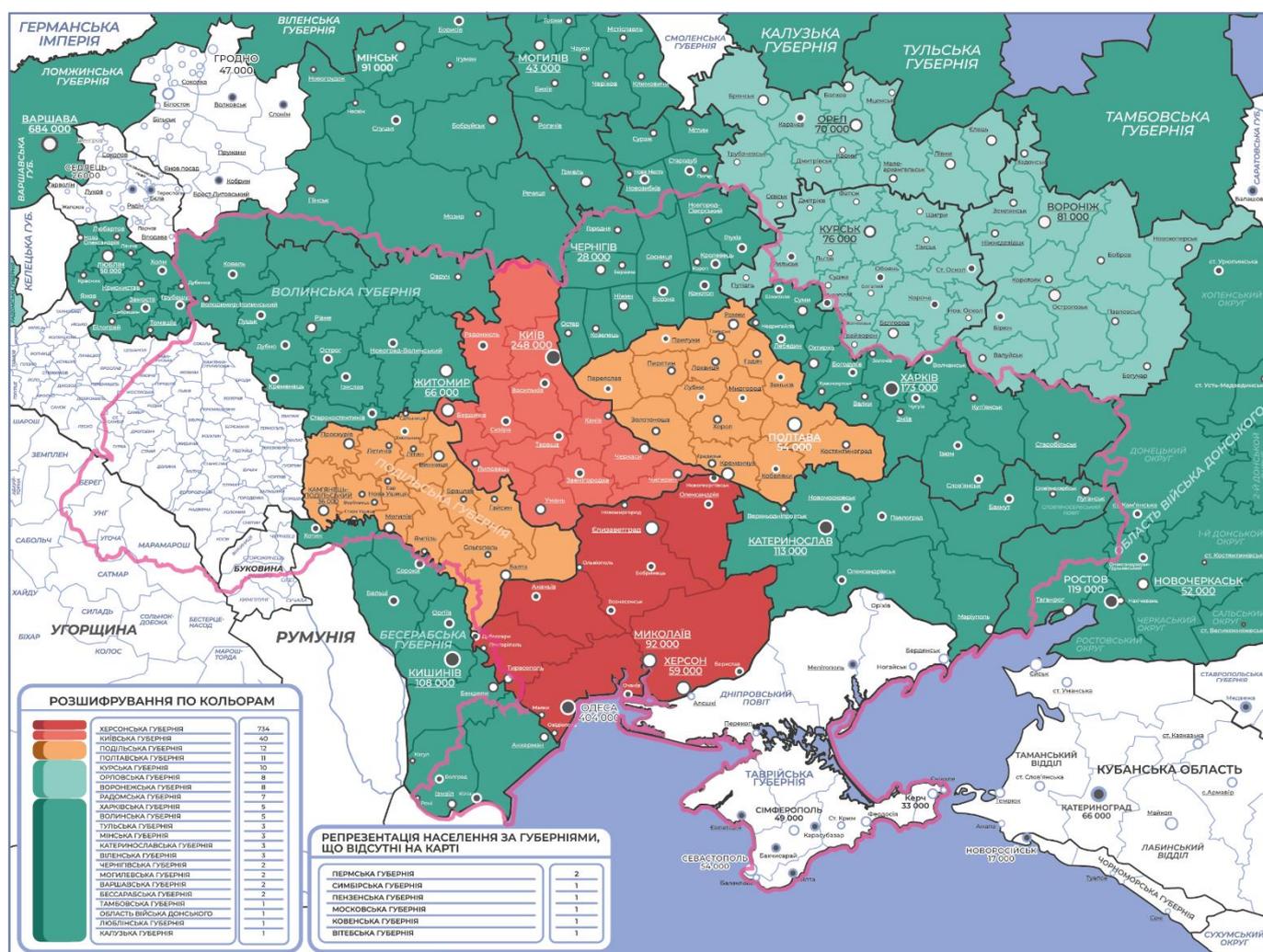
ДОДАТОК К

Таблиця К.1. Географічна репрезентація робітників підприємств Єлисаветграда
за місцем приписки у 1906–1912 рр.: губерніяльний вимір

Адміністративно-територіальна одиниця	Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %	Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %	Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %
	1906, 5 підприємств		1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський»		1912, 3 підприємства	
Бессарабська губернія	2	0,23	-	-	-	-
Варшавська губернія	2	0,23	4	0,84	4	1,69
Віленська губернія	3	0,34	1	0,21	-	-
Вітебська губернія	1	0,11	-	-	2	0,85
Волинська губернія	5	0,57	2	0,42	2	0,85
Воронежська губернія	8	0,92	-	-	-	-
Гродненська губернія	-	-	-	-	1	0,42
Калужська губернія	1	0,11	-	-	-	-
Катеринославська губернія	3	0,34	6	1,26	-	-
Келецька губернія	-	-	1	0,21	-	-
Київська губернія	40	4,59	32	6,74	30	12,71
Ковенська губернія	1	0,11	-	-	-	-
Курська губернія	10	1,15	3	0,63	-	-
Люблінська губернія	1	0,11	1	0,21	1	0,42
Мінська губернія	3	0,34	-	-	-	-
Могилевська губернія	2	0,23	-	-	-	-
Московська губернія	1	0,11	-	-	-	-
Нижегородська губернія	-	-	1	0,21	-	-
Область Війська Донського	1	0,11	-	-	-	-
Орловська губернія	8	0,92	2	0,42	1	0,42
Пензенська губернія	1	0,11	-	-	-	-
Пермська губернія	2	0,23	-	-	-	-
Петроковська губернія	-	-	2	0,42	-	-
Подільська губернія	12	1,38	10	2,11	7	2,97
Полтавська губернія	11	1,26	12	2,53	3	1,27
Радомська губернія	7	0,80	1	0,21	-	-
Симбірська губернія	1	0,11	1	0,21	-	-
Тамбовська губернія	1	0,11	-	-	-	-
Тульська губернія	3	0,34	-	-	4	1,69
Харківська губернія	5	0,57	4	0,84	2	0,85
Херсонська губернія	734	84,27	388	81,68	174	73,73
Чернігівська губернія	2	0,23	4	0,84	5	2,12
Всього	871	100	475	100	236	100

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 6–9, 12, 14, 15–16, 20–22; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 7–9, 26–27, 40–153.

Рисунок К.1. Губерніальна репрезентація робітників підприємств Єлисаветграда за місцем приписки в матеріалах виборчих списків до II Державної Думи (1906 р.)

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 6–9, 12, 14, 15–16, 20–22; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27

Таблиця К.2. Географічна репрезентація робітників підприємств Єлисаветграда за місцем приписки у 1906–1912 рр.: повітовий вимір*

Адміністративно-територіальна одиниця		Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %	Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %	Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %
Губернія	Повіт	1906, 5 підприємств		1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський»		1912, 3 підприємства	
Варшавська	Блонський	-	-	-	-	-	-
	Гостинський	-	-	-	-	3	1,3
Воронежська	Новохоперський	4	0,5	-	-	-	-
Катериносл.	Катериносл.	-	-	3	0,6	-	-
Кіівська	Васильківський	-	-	3	0,6	-	-
	Звенигородський	-	-	8	1,7	-	-
	Канівський	3	0,3	-	-	-	-
	Київський	4	0,5	3	0,6	-	-
	Уманський	4	0,5	-	-	-	-
	Черкаський	6	0,7	4	0,8	17	7,2
Курська	Білгородський	3	0,3	-	-	-	-
	Фатежський	-	-	3	0,6	-	-
Орловська	Карачевський	3	0,3	-	-	-	-
Подільська	Балтський	4	0,5	6	1,3	-	-
	Ольгопольський	-	-	-	-	4	1,7
Полтавська	Кременчуцький	-	-	9	1,9	3	1,3
Радомська	Козеницький	5	0,6	-	-	-	-
Тульська	Богородецький	-	-	-	-	3	1,3
Харківська	Богодухівський	3	0,3	-	-	-	-
Херсонська	Ананьївський	-	-	10	2,1	-	-
	Єлисаветградський	643	73,8	330	69,5	152	64,4
	Миколаївське градоначальство	-	-	3	0,6	4	1,7
	Одеський	3	0,3	-	-	-	-
	Олександрійський	79	9,1	42	8,8	13	5,5
	Херсонський	7	0,8	-	-	4	1,7
Чернігівська	Вознесенський	-	-	-	-	4	1,7
Сумарно, абс. та %		871	100,00	475	100,00	236	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 6–9, 12, 14, 15–16, 20–22; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 7–9, 26–27, 40–153.

Таблиця К.3. Етнічне походження промислових робітників* Єлисаветграда на основі критерію рідної мови за матеріалами Перепису 1897 р.

Назва етнічної групи	Кількість робітників, абс.			Частка етносу серед чоловіків, %	Частка етносу серед жінок, %	Загальна частка представників етносу, %
	Чоловіки, абс.	Жінки, абс.	Всього, абс.			
Євреї	961	127	1088	32,50	52,26	34,00
Росіяни	1189	69	1258	40,21	28,40	39,31
Українці	679	38	717	22,96	15,64	22,41
Поляки	87	5	92	2,94	2,06	2,88
Німці	41	4	45	1,39	1,65	1,41
Сумарно, за статтю	2957	243	3200	100,00	100,00	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. 47 : Херсонская губерния / ред. Н. Тройницкий. С. 244–245.

*Примітка: статистика робітництва Єлисаветграда за Переписом охоплює як фабрично-заводських, так й ремісничих робітників. Методологія складання документу не дозволяє повністю сепарувати ці категорії.

Таблиця К.4. Етнічне походження робітників Єлисаветграда за матеріалами Перепису 1897 р. :
чисельність та частка в основних галузях промисловості

Сфера виробництва	Репрезентація етнічної групи												Сумарно, чоловіки, абс.	Сумарно, жінки, абс.
	Євреї				Українці				Росіяни					
	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %		
Обробка рослинних волокон	35	56,45	37	62,71	2	3,23	4	6,78	25	40,32	18	30,51	62	59
Обробка продуктів тваринного походження	60	52,17	6	13,95	23	20,00	4	9,30	32	27,83	33	76,74	115	43
Обробка дерева	147	20,05	3	75,00	221	30,15	1	25,00	365	49,80	0	0,00	733	4
Обробка металів	244	26,32	0	0,00	266	28,69	2	50,00	417	44,98	2	50,00	927	4
Обробка мінеральних речовин	16	32,65	3	15,79	7	14,29	2	10,53	26	53,06	14	73,68	49	19
Хімічне виробництво	21	75,00	6	100,00	2	7,14	0	0,00	5	17,86	0	0,00	28	6
Винокурне виробництво	19	28,79	0	0,00	4	6,06	0	0,00	43	65,15	1	100,00	66	1
Обробка рослинних та тваринних продуктів	237	41,73	28	35,44	138	24,30	24	30,38	193	33,98	27	34,18	568	79
Тютюнове виробництво	44	97,78	27	100,00	1	2,22	0	0,00	0	0,00	0	0,00	45	27
Поліграфічне виробництво	129	82,69	14	82,35	3	1,92	0	0,00	24	15,38	3	17,65	156	17
Екіпажні майстерні	0	0,00	0	0	10	17,54	0	0,00	47	82,46	0	0,00	57	0

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Распределение населения по группам занятий и по народностям на оновани родного языка. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* Т. 47 : Херсонская губерния / ред. Н. Тройницький. С. 244–245.

*Примітка: статистика робітництва Єлисаветграда за Переписом охоплює як фабрично-заводських, так й ремісничих робітників. Методологія складання документу не дозволяє повністю сепарувати ці категорії.

Таблиця К.5. Динаміка статевого складу промислових робітників Єлисаветграда у галузевому розрізі (1885–1907 рр.)

Сфера виробн.	1885					1894					1897*					1901					1907				
	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Сум., абс.	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Сум., абс.	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Сум., абс.	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Сум., абс.	Чол., абс.	Чол., %	Жін., абс.	Жін., %	Сум., абс.
Типо-літографії	35	100,0	-	-	35	32	100,0	-	-	32	157	90,2	17	9,8	174	73	93,6	5	6,4	78	103	99,0	1	1,0	104
Тютюнові фабрики	110	96,5	4	3,5	114	37	52,9	33	47,1	70	47	63,5	27	36,5	74	32	34,8	60	65,2	92	12	52,2	11	47,8	23
Чавунол., машиноб. та інші механічні заклади	176	100,0	-	-	176	171	100,0	-	-	171	995	99,5	5	0,5	1000	238	100,0	-	-	238	483	100,0	-	-	483
Заводи с/г машин	-	-	-	-	-	803	100,0	-	-	803						870	100,0	-	-	870	1603	100,0	-	-	1603
Каретне виробн.	64	100,0	-	-	64	-	-	-	-	-						29	100,0	-	-	29	-	-	-	-	0

Продовження таблиці К.5.

Сфера виробн.	1885					1894					1897*					1901					1907				
	Чол. абс.	Чол. %	Жін. абс.	Жін. %	Сум. абс.	Чол. абс.	Чол. %	Жін. абс.	Жін. %	Сум. абс.	Чол. абс.	Чол. %	Жін. абс.	Жін. %	Сум. абс.	Чол. абс.	Чол. %	Жін. абс.	Жін. %	Сум. абс.	Чол. абс.	Чол. %	Жін. абс.	Жін. %	Сум. абс.
Винок. заводи	-	-	-	-	-	23	100,0	-	-	23	73	98,6	1	1,4	74	26	100,0	-	-	26	42	100,0	-	-	42
Пивов. заводи	19	100,0	-	-	19	20	100,0	-	-	20						20	100,0	-	-	20	25	100,0	-	-	25
Штучні мін. води	4	100,0	-	-	4	-	-	-	-	-	14	73,7	5	26,3	19	8	100,0	-	-	8	8	100,0	-	-	8
Парові та водян. млини	70	100,0	-	-	70	208	100,0	-	-	208	635	88,3	84	11,7	719	408	100,0	-	-	408	414	100,0	-	-	414
Пекарні, кондит.	19	100,0	-	-	19	-	-	-	-	-						18	100,0	-	-	18	26	34,2	50	65,8	76
Столярн. майст.	12	100,0	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	100,0	-	-	12	-	-	-	-	0	
Обробка дерева	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	772	99,1	7	0,9	779	43	100,0	-	-	43	33	100,0	-	-	33
Обробка волокон	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	62	50,8	60	49,2	122	8	13,6	51	86,4	59	-	-	23	100,0	23
Обробка тварин. продукт.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	116	89,9	13	10,1	129	7	100,0	-	-	7	11	100,0	-	-	11
Цегельне виробн.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	51	72,9	19	27,1	70	70	83,3	14	16,7	84	79	95,2	4	4,8	83
Хімічні виробн.											28	82,4	6	17,6	34	9	81,8	2	18,2	11	8	88,9	1	11,1	9
Сумарно	509	99,2	4	0,8	513	1294	97,5	33	2,5	1327	2950	92,4	244	7,6	3194	1871	93,4	132	6,6	2003	2847	96,9	90	3,1	2937

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. 1886. С. 42, 44, 46, 48, 52, 54, 56; Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов / ред.: В. И. Михайловский, Н. П. Ланговой. 1897. С. 396, 398, 400, 948, 950, 952, 954, 956, 958; Распределение населения по группам занятий. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47. С. 201; Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. 1903. С. 6–7; Дмитриев И. А. Фабрично-заводская промышленность г. Елисаветграда в 1907 году. 1908. С. 5–7.

*Примітка: статистика робітництва Елисаветграда за Переписом охоплює як фабрично-заводських, так й ремісничих робітників. Методологія складання документу не дозволяє повністю сепарувати ці категорії.

Таблиця К.6.Стратифікація робітників Єлисаветграда за віковим критерієм (дорослі та малолітні)
за матеріалами звіту Київського окружного фабричного інспектора 1885 р.

Назва сфери виробництва та конкретних підприємств	Робітники за віком											Робітників, всього, абс.
	Дорослі				Малолітні							
	Чоловіки	Жінки	Дорослі, сумарно, абс.	Дорослі, сумарно, %	Хлопці	Хлопці, абс.	Хлопці, %	Дівчата, абс.	Дівчата, %	Малолітні, абс.	Малолітні, %	
Від 12 до 15 р.												
Типографське виробництво	35	-	35	83,33	7	7	16,67	-	-	7	16,67	42
Тютюнові фабрики	110	4	114	73,55	41	41	26,45	-	-	41	26,45	155
Чавуноливарні та механічні заводи	176	-	176	74,58	60	60	25,42	-	-	60	25,42	236
Каретні майстерні	64	-	64	64,65	35	35	35,35	-	-	35	35,35	99
Пивоварні заводи	19	-	19	100,00	-	-	-	-	-	-	-	19
Завод штучних мінеральних вод	4	-	4	100,00	-	-	-	-	-	-	-	4
Мукомельні млини	70	-	70	100,00	-	-	-	-	-	-	-	70
Пекарні та кодитерські	19	-	19	76,00	6	6	24,00	-	-	6	24,00	25
Столярно-меблеві майстерні	12	-	12	57,14	9	9	42,86	-	-	9	42,86	21
СУМАРНО	509	4	513	76,45	158	158	23,55	-	-	158	23,55	671

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И. О. Новицкого. 1886. С. 22, 24, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 41.

Таблиця К.7. Стратифікація робітників Єлисаветграда за віковим критерієм (дорослі та малолітні) станом на 1894 р. за матеріалами видання «Фабрично-заводская промышленность России» (1897)

Назва сфери виробництва та конкретних підприємств	Робітники за віком										Малолітні, абс.	Малолітні, %	Робітників, всього, абс.
	Дорослі		Малолітні										
	Дорослі, сумарно, абс.	Дорослі, сумарно, %	Хлопці		Хлопці, абс.	Хлопці, %	Дівчата		Дівчата, абс.	Дівчата, %			
			Малолітні (12-14 р.)	Підлітки (15-17 р.)			Малолітні (12-14 р.)	Підлітки (15-17 р.)					
Типографське виробництво	26	81,25	6	-	6	18,75	-	-	-	-	6	18,75	32
Мукомельне виробництво	204	98,08	-	4	4	1,92	-	-	-	-	4	1,92	208
Винокурне виробництво	23	100,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23
Пивоварне виробництво	20	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20
Тютюнове виробництво	45	64,29	1	6	7	10,00	8	10	18	25,71	25	35,71	70
Механічні та заводи с/г техніки	659	82,07	-	144	144	17,93	-	-	-	-	144	17,93	803
СУМАРНО	977	84,52	7	154	161	13,93	8	10	18	1,56	179	15,48	1156

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов / ред.: В. И. Михайловский, Н. П. Ланговой. Санкт-Петербург: Типография И. А. Ефрона, 1897. С. 396, 398, 400, 948, 950, 952, 954, 956, 958.

Таблиця К.8. Віковий склад робітників Єлисаветграда у 1897 р. : моделювання за загальними губернськими показниками вікових груп у зайнятості населення

Сфера виробництва	Вікові категорії																Всього
	<12 р.		13–14 р.		15–16 р.		17–19 р.		20–39 р.		40–59 р.		>60 р.		Невідомо		
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
Типо-літографії	2	1	7	3	14	3	22	7	84	4	21	1	3	-	-	-	174
Тютюнові фабрики	-	1	2	3	3	4	6	7	31	4	11	-	1	-	-	-	74
Чавунолив. та механ. заводи																	
Заводи с/г машин	7	-	40	-	74	1	142	2	532	4	166	1	31	-	-	-	1000
Каретне виробництво																	
Винокурні заводи	-	-	-	-	1	1	3	2	39	3	20	1	2	-	-	-	74
Пивоварні заводи																	
Штучні мінеральні води	-	-	-	-	-	-	1	-	8	-	6	1	1	-	-	-	19
Парові та водяні млини	3	1	8	3	20	4	61	9	370	25	157	14	36	6	-	-	719
Пекарні, кондитерські																	
Столярні майстерні	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Обробка дерева	6	1	22	1	43	4	77	8	385	6	177	2	45	1	-	-	779
Обробка волокон	-	1	1	2	2	5	4	13	21	29	11	16	4	12	-	-	122
Обробка тваринних продуктів	1	-	3	-	6	-	11	1	62	1	31	2	9	2	-	-	129
Цегельне виробництво	-	-	2	-	3	-	6	1	38	2	11	2	4	-	-	-	70
Хімічні виробництва	-	-	-	-	1	1	2	2	16	3	7	1	1	-	-	-	34
Сумарно, абс.	22	5	87	13	167	25	335	52	1587	81	619	40	138	22	1	-	3194
Сумарно, %	0,67	0,16	2,72	0,42	5,22	0,79	10,48	1,62	49,70	2,54	19,37	1,26	4,32	0,69	0,04	0,01	100,00
За статтю, %	0,73	2,14	2,94	5,63	5,64	10,50	11,33	21,68	53,72	33,97	20,93	16,78	4,67	9,22	0,04	0,08	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: *Распределение населения по группам занятий и возрастов*. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47. С. 196–197; *Распределение населения по группам занятий*. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47. С. 201.

Таблиця К.9. Віковий склад робітництва окремих підприємств Єлисаветграда за матеріалами списків для виборів до II та IV Державних Дум (1906 р., 1912 р.)

Назва підприємства	1906			1912													Сумарно, 1912
	>25 р., абс.	12–24 р., абс.	Сумарно, 1906	Малолітні (12–14 р.)	Підлітки (15– 17 р.)	18–22 р.	23–27 р.	28–32 р.	33–37 р.	38–42 р.	43–47 р.	48–52 р.	53–57 р.	58–62 р.	63–67 р.	68–72 р.	
Завод Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті»	619	557	1176	-	-	18	140	395	395	245	80	40	20	10	5	14	1362
Механічний і чавунолив. завод А. Л. Шкловського	69	101	170	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Завод с/г машин та знарядь «Бургард Е. і К.»	42	78	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Завод землеробських машин Ф. К. Кличка	-	-	-	-	40	74										114	
Чавунолив. та механічний завод І.М. Гомберга	-	-	-	-	26	17	7	7	1	3	2	2	-	-	-	-	65
Завод землеробських знарядь та чавунолив. завод Краузе К. К.	21	39	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Чавунолив. та машинобуд. завод Т. Шопинського	-	-	-	2	17	21	4	1	1	4	-	1	1	-	-	-	52
Фабрика екіпажів та машин П.І. Кесслера	26	19	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Паровий млин А.Д. Барського та Сина (пізніше – М.А. Барського)	45	15	60	-	-	10	9	5	6	6	5	2	3	1	-	-	47
Типо-хромо-літографія М.А. Гольденберга	19	6	25	1	7	7	4	1	3	1	2	-	-	-	-	-	26
СУМАРНО	841	815	1656	3	90												

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Список фабрик и заводов России 1910 г. Москва, 1910. С. 176, 323, 1000, 1012, 1013; Список фабрик и заводов Российской империи. Санкт-Петербург, 1912. С. 122, 262; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв–27; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 11–15, 26–27, 30–31, 37–153.

Таблиця К.10. Структура промислових робітників Єлисаветграда за терміном найму у 1885 р. (на матеріалах звіту окружного фабричного інспектора Київського округу)

Назва галузі	Тип найму та оплати	Кількість робітників, абс.	Кількість робітників, %
Типографська	Місячний	28	80,0
	За їжу та житло	7	20,0
Сумарно, типографії		35	100,0
Тютюнові фабрики	Річна	10	8,8
	Місячна	86	75,4
	Відрядна	18	15,8
Сумарно, тютюнові фабрики		114	100,0
Машинобудівні та механічні заводи	Поденна	118	72,4
	За їжу та житло	24	14,7
	Не вказано	21	12,9
Сумарно, машинобудівні та механічні заводи		163	100,0
Екіпажні фабрики	Річна	1	1,6
	Місячна	2	3,3
	Місячна, користувалися житлом та їжею	2	3,3
	Поденна	20	32,8
	Поденна, користувалися житлом та їжею	5	8,2
	За їжу та житло	8	13,1
	Не вказано	23	37,7
Сумарно, екіпажні фабрики		61	100,0
Пивоварні заводи	Місячна	9	100,0
Фабрики штучних мінеральних вод	Річна	1	25,0
	Місячна	3	75,0
Сумарно, фабрики штучних мінеральних вод		4	100,0
Парові млини	Місячна	34	100,0
Пекарні	Місячна	3	100,0

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. Санкт-Петербург : Типография В. Киришбаума, 1886. С. 98–99, 116–119, 146–153, 160–163.

ДОДАТОК Л

Таблиця Л.1. Середній денний, місячний та річний зарібок робітників Єлисаветграда у 1885–1907 рр.: галузева динаміка

Сфера	Середній денний зарібок				Середній місячний зарібок				Середній річний зарібок					
	1885	1896	1901	1907	1885	1896	1901	1907	1885	1896	1901	1907		
Типо-літографії	Чоловіки: 0,84 Підлітки*: 0,32 Хлопчики*: 0,32	0,79	0,68	0,85	Чоловіки: 21,06 Підлітки*: 8,00 Хлопчики*: 8,00	19,64	16,99	21,25	Чоловіки: 222,42 Підлітки*: 84,48 Хлопчики*: 84,48	207,41	179,42	225,00		
Обробіток волокон	-	0,35		0,23	-	8,68		5,75	-	91,67		60,87		
Обробка дерева	-	-	0,95	0,81	-	-	23,65	20,25	-	-	249,74	215,15		
Машинобудування	Чоловіки: 1,20 Хлопчики*: 0,47	0,98	Учні: 0,20 – 0,60 Робітники: 0,80 – 2,00	0,86	Чоловіки: 29,92 Хлопчики*: 11,75	24,49	Учні: 5,0-15,0. Робітники: 20,0-50,0	21,43	Чоловіки: 315,92 Хлопчики*: 124,08	258,59	Учні:52,8- 158,4 Робітники: 211,2-528 (середній – 369,6 р.)	226,30		
Чавунно-ливарна			0,54	0,81				13,50	20,29				143,57	214,29
Заводи с/г машин			1,13	1,64				28,25	41,00				296,95	434,19
Екіпажні фабрики	Чоловіки: 1,08			-	-		Чоловіки: 26,88		-		-	Чоловіки: 283,80		-
Ремонтні майстерні міського трамваю	-	-	1,22	1,39	-	-	30,5	34,84	-	-	322,72	367,86		
Цегляне виробництво	-	0,40	0,40	0,72	-	9,92	10,00	17,91	-	104,77	104,67	189,16		
Каменетесна справа	-	-	Сезонно: зима: 0,60- 1,00 літо: 1,00– 2,50	-	-	-	Сезонно: зима: 15,00- 25. літо: 25- 62,5	-	-	-	Сезонно: зима: 45–75 літо: 75–187,5	-		
Шкіряне виробництво	-	0,30	0,91	1,01	-	7,38	22,75	25,25	-	77,96	240	266,67		

Продовження таблиці Л.1.

Мукомольне виробництво	Чоловіки: 1,55	0,90	0,68- 0,80	1,16	Чоловіки: 38,83	22,52	17-20	29,09	Чоловіки: 410,08	237,80	179,52- 211,2	307,14
Круп'яне	-	0,32	-	0,82	-	7,91	-	20,52	-	83,5	-	216,67
Хлібопекарська справа	Чоловіки*: 0,36	-	0,71	-	Чоловіки*: 9,00	-	17,75	-	Чоловіки*: 95,04	-	188	-
Маслобійна справа	-	0,32	-	0,38	-	7,89	-	9,47	-	83,33	-	100,00
Мінеральні води	Чоловіки*: 0,43	0,61	0,72	0,99	Чоловіки*: 10,75	15,31	18	24,86	Чоловіки*: 113,52	161,67	191,25	262,50
Винокурне виробництво	-	0,60	1,03	0,86	-	14,97	25,75	21,42	-	158,13	273,08	226,19
Очистка спирту	-		1,18		29,5		311,71					
Пивоваріння	Чоловіки: 1,10	0,68	1,02	0,82	Чоловіки: 27,38	17,04	25,5	20,45	Чоловіки: 289,08	179,93	270	216,00
Тютюнове виробництво	Чоловіки: 1,12 Жінки: 0,24 Хлопчики: 0,19	0,46	0,38	0,28	Чоловіки: 28,02 Жінки: 6,00 Хлопчики: 4,67	11,53	9,5	6,90	Чоловіки: 295,91 Жінки: 63,36 Хлопчики: 49,32	121,72	101,36	72,86
Свинцеві білила	-	0,48	0,70	0,25	-	12,10	17,5	6,31	-	127,73	185,18	66,67
Всього:		0,55		0,82		13,80		20,41		145,71		215,55

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Отчет фабричного инспектора Киевского округа за 1885 г. инженер-технолога И.О. Новицкого. Санкт-Петербург, 1886. С. 98–99, 116–119, 146–153, 160–163, 193, 204; Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства. Одесса, 1897. С. 48–49; Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград, 1903. С. 6–7; Дмитриев И. А. Фабрично-заводская промышленность г. Елисаветграда в 1907 году. 1908. С. 5–7.

Примітка: При розрахунку в якості константи взято тривалість робочого місяця - як 25 днів, а року - як 264 дні. Астериском у 1885 р. показані виробництва, де окремі вікові категорії робітників працювали повністю за їжу та житло або отримували це водночас із грошовою оплатою праці.

Таблиця Л.2. Середня поденна оплата 12 категорій промислових робітників Єлисаветграда з врахуванням сезонності в 1898-1912 рр.

Категорія робітників	Рік та оплата, руб.			Порівняння 1898-1912, %
	1898	1905	1912	
Коваль	1,63	1,34	1,63	0,00
Котельник	2,33	1,62	2,42	3,72
Кочегар	1,25	1,07	1,50	16,67
Маляр	1,33	1,15	1,45	8,28
Мідник і паяльник	1,95	1,68	2,38	18,07
Молотобоець	1,09	0,95	1,28	14,84
Пічник	1,43	1,27	1,74	17,82
Плотник	1,31	1,17	1,63	19,63
Слюсар	1,83	1,58	2,33	21,46
Столяр	1,54	1,33	1,93	20,21
Токар по дереву	1,75	1,66	2,27	22,91
Чорноробочий	0,72	0,70	0,84	14,29
Усереднено	1,51	1,29	1,78	15,14

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 2–3, 27–28, 51–52, 85–86, 110–111, 135–136, 171–172, 196–197, 222–223, 257–258, 281–282, 306–307; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 4–5, 30–31, 53–54, 89–90, 112–113, 155–156, 168–169, 220–221, 238–239, 259–260, 282–283, 303–304; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 2–3, 16–17, 38–39, 50–51, 62–63, 84–85, 96–97, 118–119, 129–129а, 150–151, 161–162, 171–172.

Таблиця Л.3. Середня заробітна плата п'яти професійних груп робітників машинобудівного та чавуноливарного заводу Товариства «В. А. Яскульський» у 1901-1912 рр.

Рік	Професійні категорії робітників				
	Токарі, поденна/ річна з/п	Ковалі, поденна/ річна з/п	Слюсарі, поденна/ річна з/п	Чорнороби, поденна/ річна з/п	Учні токаря, поденна/ річна з/п
1901*	Кваліфікований робітник: <i>Поденна: 1,47 р.</i> <i>Місячна: 36,75 р.</i> <i>Річна: 388,08 р.</i> Чорнороби: <i>Поденна: 0,75 р.</i> <i>Місячна: 18,75 р.</i> <i>Річна: 198 р.</i> Учні: <i>Поденна: 0,53 р.</i> <i>Місячна: 13,25 р.</i> <i>Щорічна: 139,92 р.</i>				
1902*					
1903*					
1905	1,60 р./40 р./ 422,4 р.	-	1,40 р./35 р./ 369,6 р.	0,75 р./18,75 р. 198,00 р.	0,25 р./ 6,25 р. 66,00 р.
1906	-	-		0,80 р./ 20,00 р. 211,2 р.	-
1907	1,60 р./40 р./ 422,4 р.	-	1,40 р./35 р./ 369,6 р.	0,80 р./ 20,00 р. 211,2 р.	0,38 р./ 9,5 р. 100,32 р.
1912	<i>Поденна: 1,23 р.</i> <i>Місячна: 30,75 р.</i> <i>Річна: 324,72 р.</i>				

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10. ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46. ДАКіро. Ф. 1 Оп. 1. Спр. 67.

ДОДАТОК М

Таблиця М.1. Станова приналежність промислових робітників Єлисаветграда за матеріалами списків для обрання виборщиків до II (1906 р.) та IV (1912 р.)

Державних Дум: порівняльний аналіз

Назва соціального стану чи професії	Чисельність в джерелі			
	1906, абс.	1906, %	1912, абс.	1912, %
Міщани	568	64,55	1196	54,12
Селяни	308	35,00	985	44,57
Почесні громадяни	2	0,23	5	0,23
Козаки	1	0,11	2	0,09
Син Колезького секретаря	-	-	1	0,05
Колоністи	-	-	1	0,05
Поселяни	-	-	2	0,09
Землероби	-	-	1	0,05
Дворяни	-	-	15	0,68
Відставні солдати	-	-	2	0,09
Матроси	1	0,11	-	-
Сумарно, абс.	880	100,00	2210	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв–27; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 2–153.

Таблиця М.2. Станова приналежність робітників 5 промислових підприємств
 Єлисаветграда за матеріалами списків для обрання виборщиків до
 II Державної Думи (1906 р.)

Назва підприємства	1906					Сумарно, абс.
	Міщани	Селяни	Почесні громадяни	Козаки	Матроси	
Завод А.Л. Шкловського	46	22	-	-	1	69
<i>Частка, %</i>	<i>66,67</i>	<i>31,88</i>	-	-	<i>1,45</i>	<i>100,00</i>
Машинобудівний завод К.К. Краузе	15	6	-	-	-	21
<i>Частка, %</i>	<i>71,43</i>	<i>28,57</i>	-	-	-	<i>100,00</i>
Завод с/г машин товариства Е. Бургарда і К.	28	12	1	1	-	42
<i>Частка, %</i>	<i>66,67</i>	<i>28,57</i>	<i>2,38</i>	<i>2,38</i>	-	<i>100,00</i>
Типографія Марка Абрамович Гольденберга	14	4	1	-	-	19
<i>Частка, %</i>	<i>73,68</i>	<i>21,05</i>	<i>5,26</i>	-	-	<i>100,00</i>
Завод сільськогосподарських машин Р. і Т. Ельворті	465	264	-	-	-	729
<i>Частка, %</i>	<i>63,79</i>	<i>36,21</i>	-	-	-	<i>100,00</i>
Сумарно, абс.	568	308	2	1	1	880
<i>Сумарно, %</i>	<i>64,55</i>	<i>35,00</i>	<i>0,23</i>	<i>0,11</i>	<i>0,11</i>	<i>100,00</i>

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16;
 ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв–27.

Таблиця М.3. Станова приналежність робітників 10 промислових підприємств Єлисаветграда за матеріалами списків для обрання виборщиків до IV Державної Думи (1912 р.)

Назва підприємства	1912										
	Міщани	Селяни	Почесні громадяни	Козаки	Син Колежського секретаря	Колоністи	Поселяни	Землероби	Дворяни	Солдати у відставці	Сумарно, абс.
Фабрика с/г машин Д. Могилевського та Г. Ломазкіна	24	9	-	1	-	-	-	-	-	-	34
<i>Частка, %</i>	<i>70,59</i>	<i>26,47</i>	-	<i>2,94</i>	-	-	-	-	-	-	<i>100,00</i>
Завод А.Л. Шкловського	73	54	1	-	1	-	-	-	-	-	129
<i>Частка, %</i>	<i>56,59</i>	<i>41,86</i>	<i>0,78</i>	-	<i>0,78</i>	-	-	-	-	-	<i>100,00</i>
Завод землеробських машин Ф.К. Кличко	60	52	-	1	-	-	-	-	-	-	113
<i>Частка, %</i>	<i>53,10</i>	<i>46,02</i>	-	<i>0,88</i>	-	-	-	-	-	-	<i>100,00</i>
Чавуноливарний і механічний завод І.Д. Козубського	25	41	-	-	-	-	-	-	-	-	66
<i>Частка, %</i>	<i>37,88</i>	<i>62,12</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	<i>100,00</i>
Завод с/г машин товариства «Е. Бургард» і К.	107	103	-	-	-	-	-	-	-	-	210
<i>Частка, %</i>	<i>50,95</i>	<i>49,05</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	<i>100,00</i>
Млин М.А. Барського	23	23	-	-	-	1	-	-	-	-	47
<i>Частка, %</i>	<i>48,94</i>	<i>48,94</i>	-	-	-	<i>2,13</i>	-	-	-	-	<i>100,00</i>
Чавуноливарний і механічний завод І.М. Гомберга	39	24	1	-	-	-	-	1	-	-	65
<i>Частка, %</i>	<i>60,00</i>	<i>36,92</i>	<i>1,54</i>	-	-	-	-	<i>1,54</i>	-	-	<i>100,00</i>

Продовження таблиці М.3.

Назва підприємства	1912										
	Міщани	Селяни	Почесні громадяни	Козаки	Син Колежського секретаря	Колоністи	Поселяни	Землероби	Дворяни	Солдати у відставці	Сумарно, абс.
Завод Товариства «В.А. Яскульський»	52	44	-	-	-	-	-	-	-	-	96
<i>Частка, %</i>	<i>54,17</i>	<i>45,83</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>100,00</i>
Чавуноливарний і машинобудівний завод Т.Шопинського	16	35	-	-	-	-	-	-	1	-	52
<i>Частка, %</i>	<i>30,77</i>	<i>67,31</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>1,92</i>	<i>0,00</i>	<i>100,00</i>
Завод сільськогосподарських машин Р. і Т. Ельворті	777	600	3	-	-	-	2	-	14	2	1398
<i>Частка, %</i>	<i>55,58</i>	<i>42,92</i>	<i>0,21</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,00</i>	<i>0,14</i>	<i>0,00</i>	<i>1,00</i>	<i>0,14</i>	<i>100,00</i>
Сумарно, абс.	1196	985	5	2	1	1	2	1	15	2	2210
<i>Сумарно, %</i>	<i>54,12</i>	<i>44,57</i>	<i>0,23</i>	<i>0,09</i>	<i>0,05</i>	<i>0,05</i>	<i>0,09</i>	<i>0,05</i>	<i>0,68</i>	<i>0,09</i>	<i>100,00</i>

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 2–153.

Таблиця М.4. Номенклатура міст* приписки промислових робітників у 1906–1912 рр. за матеріалами списків для обрання виборщиків до II (1906 р.) та IV (1912 р.) Державних Дум й внутрішнього анкерування машинобудівного заводу Товариства «В.А. Яскульський» (1909–1911 рр.)

Місто	Рік та кількість робітників					
	1906, 5 підприємств, абс.	1906, 5 підприємств, частка серед міщан у списку,%	1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський», абс.	1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський», частка серед міщан у списку	1912, 10 підприємств, абс.	1912, 10 підприємств, частка серед міщан у списку,%
Бершадь Подільської губернії	-	-	-	-	2	0,17
Білгород Курської губернії	3	0,53	-	-	-	-
Бобринець	7	1,25	4	1,91	4	0,33
Болхів Орловської губернії	2	0,36	-	-	-	-
Елисаветград	480	85,56	171	81,82	73	6,11
Звенигородка	-	-	2	0,96	-	-
Златопіль	3	0,53	-	-	-	-
Катеринослав	-	-	3	1,44	-	-
Кременчук	-	-	-	-	2	0,17
Миколаїв	2	0,36	3	1,44	4	0,33
Нова Прага	4	0,71	3	1,44	-	-
Новогеоргіївськ	6	1,07	-	-	-	-
Новомиргород	13	2,32	3	1,44	2	0,17
Одеса	2	0,36	-	-	-	-
Олександрія	6	1,07	-	-	-	-
Ольвіополь	-	-	2	0,96	-	-
Сміла	2	0,36	-	-	-	-
Умань	2	0,36	-	-	-	-
Харків	-	-	2	0,96	-	-
Херсон	2	0,36	-	-	2	0,17
Чигирин	4	0,71	-	-	2	0,17
Шпола	-	-	2	0,96	-	-
Загальна кількість робітників міщанського походження у списах	561	100,00	561	100,00	1195	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв–27; ДАКіро. Ф. 1 Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 2–153.

*Примітка: у списках подано номенклатуру міст, де сумарно приписано більше двох робітників.

Таблиця М.5. Номенклатура волостей приписки промислових робітників Єлисаветграда у 1906–1911 рр. за матеріалами списків для обрання виборщиків до II Державної Думи (1906 р.) й внутрішнього анкерування машинобудівного заводу Товариства «В.А. Яскульський» (1909–1911 рр.)

Губернія	Повіт	Волость	1906, 5 підприємств, абс.	1906, 5 підприємств, частка серед селян у списку,%	1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський», абс.	1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський», частка серед селян у списку
Київська	Чигиринський	Ставідлянська	3	1,05	-	-
Курська	Фатежський	Нижньореутська	-	-	3	1,15
Полтавська	Кременчуцький	Кохнівська	-	-	5	1,91
Херсонська	Ананьівський	Кам'яномостівська	-	-	4	1,53
Херсонська	Ананьівський	Покровська	17	5,92	5	1,91
Херсонська	Єлисаветградський	Акимівська	3	1,05	-	-
Херсонська	Єлисаветградський	Аннинська	20	6,97	8	3,05
Херсонська	Єлисаветградський	Великовисківська	-	-	9	3,44
Херсонська	Єлисаветградський	Володимирівська	8	2,79	12	4,58
Херсонська	Єлисаветградський	Глодоська	3	1,05	-	-
Херсонська	Єлисаветградський	Грузчанська*	60	20,91	-	-
Херсонська	Єлисаветградський	Злинська	-	-	4	1,53
Херсонська	Єлисаветградський	Компаніївська	-	-	5	1,91
Херсонська	Єлисаветградський	Лелеківська*	-	-	29	11,07
Херсонська	Єлисаветградський	Новомиргородська	6	2,09	6	2,29
Херсонська	Єлисаветградський	Обознівська*	-	-	56	21,37
Херсонська	Єлисаветградський	Панчевська	4	1,39	3	1,15
Херсонська	Єлисаветградський	Ровенська	6	2,09	-	-
Херсонська	Олександрійський	Аджамська	-	-	8	3,05
Херсонська	Олександрійський	Дмитрівська	-	-	3	1,15
Херсонська	Олександрійський	Єлисаветградковська	3	1,05	-	-
Херсонська	Олександрійський	Мошоринська	3	1,05	-	-
Херсонська	Олександрійський	Новгородківська	-	-	5	1,91
Херсонська	Олександрійський	Новгородківська	5	1,74	-	-
Херсонська	Олександрійський	Новопразька	6	2,09	-	-
Херсонська	Олександрійський	Олександрівська	3	1,05	-	-
Херсонська	Олександрійський	Оситнязька	5	1,74	10	3,82
Херсонська	Олександрійський	Суботцівська	5	1,74	-	-
Всього селян з припискою у списку			287	100,00	262	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 3–16; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1 зв–27; ДАКіро. Ф. 1 Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1–54.

*Примітка: за охоплений період село Лелеківка належало до Обознівської та Грузчанської волостей. З 1910 ж в анкетах воно показане як центр Лелеківської волості, хоча така й не числиться в офіційних адміністративно-територіальних показниках.

ДОДАТОК Н

Таблиця Н.1. Тривалість робочого часу на підприємствах Єлисаветграда у 1896–1907 рр. за матеріалами фабричної інспекції

Галузь виробництва	Робочих днів на рік			Тривалість робочого дня		
	1896	1901	1907	1896	1901	1907
Обробка волокон	175	120	-	11	-	8
Типографське виробництво	265	-	-	10	10	8
Обробка металу	264	-	-	11	11	9,5
<i>З них: с/г машинобуд.</i>	276	-	-	11	11	9,5
Цегляне виробництво	119	-	-	12	-	11,5
Обробка продуктів тваринного походження	223	-	-	10	-	-
Парові млини	245	-	-	12	-	11,5
Винокурні заводи	255	-	-	9	-	11,5
Заводи мінеральних та фруктових вод	150	-	-	8	-	-
Круподерки	179	-	-	11	-	-
Маслобійні	365	120	-	12	-	-
Пивоварні заводи	150	100	-	9	-	-
Тютюнові фабрики	228	-	-	10	-	-
Уксусне виробництво	365	-	-	8	-	-
Виробництво фарби	165	-	-	5	-	-
Виробництво свинцевих білил	250	-	-	8	-	8
Усереднено	230	-	-	11	10,5*	9,5*

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства. Одесса, 1897. С. 130–143; Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград, 1903. С. 14, 16–18, 22–23; Дмитриев И. Фабрично-заводская промышленность г. Елисаветграда в 1907 году. 1908. С. 11–12.

*Примітка: пороховано виключно на основі наявних даних.

Рисунок Н.1. Правила внутрішнього розпорядку на чавуноливарному механічному заводі К. К. Краузе з 1 січня 1898 р. Публікується вперше (ІДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 4-4 зв.).

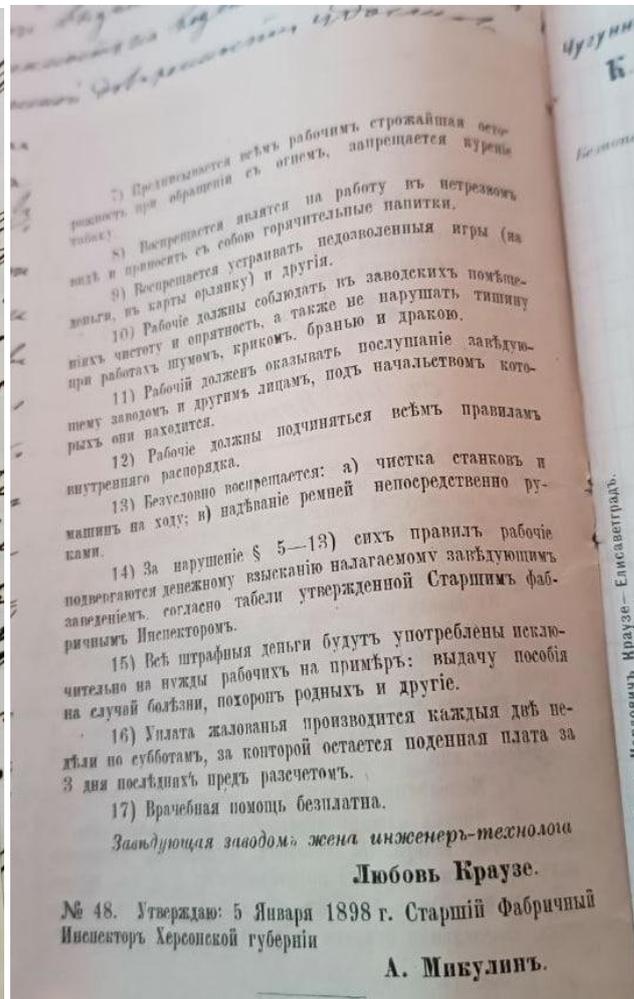
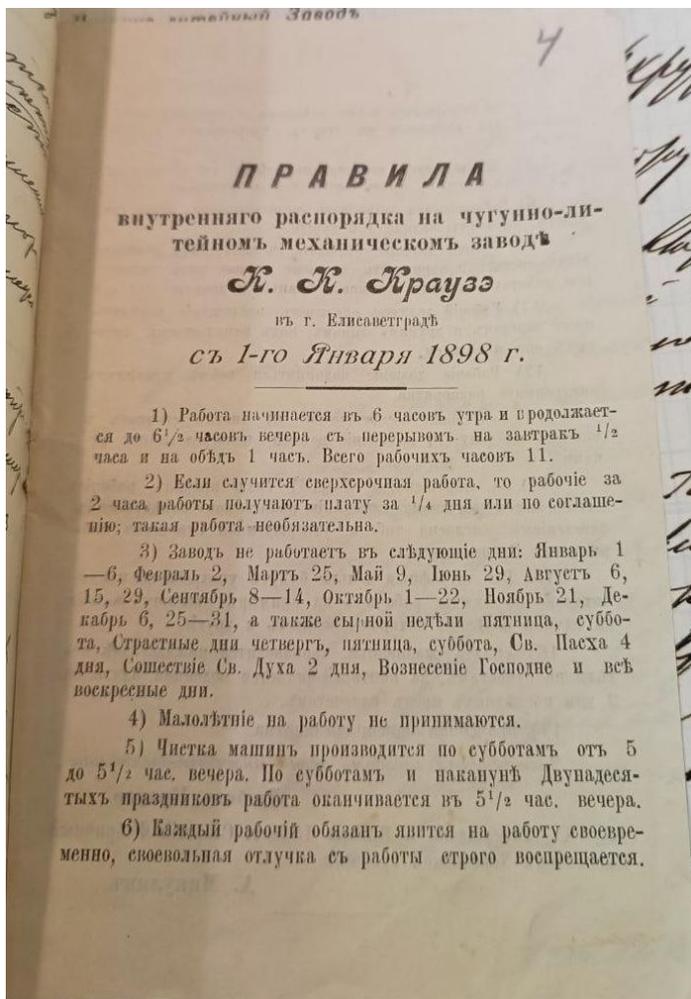

Рис. Н.2. Лантерна заводу Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті»: вигляд ззовні та з пресово-ковальського цеху (зліва – фото з експозиції музею заводу Ельворті, м. Кропивницький; справа – Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей (ЦОКМ). № ФО-10903/3).

ДОДАТОК П

Таблиця П.1. Середньостатистичне річне споживання робітника Єлисаветграда на основі базового продуктового кошика за Б. Міроновим, та ціни на перелічені товари за оглядами міської управи у 1896–1912 рр.

Назва продукту	Середнє вживання робітників за рік, кілограмів/штук/літрів	Ціна на визначений продукт станом на жовтень, за кг/літр		
		1896-1901	1905	1912
Хліб	233	0,05	0,05	0,05
Картопля	93	0,1	0,10	0,15
Овочі*	45	0,20	0,29	0,27
Молоко	48,1	0,10	0,10	0,14
М'ясо	38,5	0,22	0,27	0,32
Риба	7,7	0,13	0,20	0,24
Масло молочне, свіже	12,6	0,82	0,92	0,95
Цукор	9,1	0,34	0,32	0,28
Сіль	4,7	0,02	0,02	0,03
Горілка, літр*	9,7	1,00	1,00	1,00
Чай, плитковий чи розсипний, нижчий сорт	2,2	3,42	2,93	3,17

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Міронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России. М.: Весь Мир, 2012. С. 352; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 255–278; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 258–280; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 149–160.

*Примітка: під категорією «овочі» мається на увазі квасоля, горох, цибуля, перець, чечевиця. Ціна горілки подана незмінною, відповідно до норми, встановленої винною монополією.

Таблиця П.2. Середні ціни на товари першої необхідності у Єлисаветграді
(1896-1912 рр.)

Назва товару	Середня ціна за одиницю продукту (кг., літр, куб.м., відро), руб.								
	1896	1901*	1905	1906*	1907*	1908*	1910*	1911*	1912
Пшоняна крупа	0,06	0,07	0,07	0,07	0,08	0,08	0,08	0,09	0,09
Борошно, житнє	0,05	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06
Хліб	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05
Картопля	0,1	0,10	0,10	0,11	0,11	0,12	0,14	0,14	0,15
Овочі**	0,20	0,25	0,29	0,29	0,28	0,28	0,28	0,27	0,27
Молоко	0,10	0,1	0,10	0,11	0,11	0,12	0,13	0,13	0,14
М'ясо	0,22	0,25	0,27	0,28	0,28	0,29	0,31	0,31	0,32
Риба	0,13	0,17	0,20	0,21	0,21	0,22	0,23	0,23	0,24
Масло молочне, свіже	0,82	0,87	0,92	0,92	0,93	0,93	0,94	0,95	0,95
Цукор	0,34	0,33	0,32	0,31	0,31	0,3	0,29	0,29	0,28
Сіль	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03
Горілка, літр**	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Чай, плитковий чи розсипний, нижчий сорт	3,42	3,18	2,93	2,96	3	3,03	3,1	3,14	3,17
Яблука	-	-	0,13	0,14	0,14	0,15	0,15	0,16	0,17
Табак	-	-	0,59	0,59	0,58	0,58	0,57	0,56	0,56
Вугілля, кам'яне	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02
Керосин, за літр	0,07	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,09	0,09	0,09
Дрова, дубові, куб. м.	6,52	5,41	4,29	4,48	4,66	4,85	5,23	5,41	5,6
Свічки сальні, кг	0,35	0,42	0,49	0,51	0,53	0,55	0,58	0,6	0,62
Вино, відро	7	5,5	4	-	-	-	-	-	-
Мило, сіре, сухе	-	-	0,23	0,23	0,24	0,24	0,24	0,25	0,25

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 255–278; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 258–280; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 149–160.

* Примітка: ціни у зазначених роках розрахована за пропорцією.

**Примітка: під категорією «овочі» мається на увазі квасоля, горох, цибуля, перець, чечевича. Ціна горілки подана незмінною, відповідно до норми, встановленої винною монополією.

Таблиця П.3. Грошовий еквівалент поденного, місячного та річного споживання самотнього робітника Єлисаветграда та робітничої родини з двома дітьми* (1896–1912 рр.)

Назва продукту	Сума витрат на окремий продукт, на 1 особу								
	Денна			Місячна			Річна		
	1896-1901	1905	1912	1896-1901	1905	1912	1896-1901	1905	1912
Хліб	0,03	0,03	0,03	0,97	0,97	0,97	11,65	11,65	11,65
Картопля	0,03	0,03	0,04	0,78	0,78	1,16	9,30	9,30	13,95
Овочі	0,02	0,04	0,03	0,75	1,09	1,01	9,00	13,05	12,15
Молоко	0,01	0,01	0,02	0,40	0,40	0,56	4,81	4,81	6,73
М'ясо	0,02	0,03	0,03	0,71	0,86	1,02	8,46	10,34	12,22
Риба	0,00	0,00	0,01	0,08	0,13	0,16	0,99	1,55	1,88
Масло молочне, свіже	0,03	0,03	0,03	0,87	0,96	0,99	10,38	11,54	11,92
Цукор	0,01	0,01	0,01	0,25	0,24	0,21	3,06	2,89	2,56
Сіль	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01	0,10	0,10	0,15
Горілка*	0,03	0,03	0,03	0,81	0,81	0,81	9,70	9,70	9,70
Чай, плитковий чи розсипний, нижчий сорт	0,02	0,02	0,02	0,63	0,54	0,58	7,52	6,45	6,97
Сумарні витрати, на 1 особу	0,20	0,22	0,24	6,25	6,78	7,49	74,97	81,38	89,89
Сумарні витрати, родина з 2 дітьми, 4 особи*	0,56	0,61	0,68	17,49	18,99	20,97	209,93	227,86	251,68
Індекс споживчих цін (ІСЦ)							<i>100,0%</i>	<i>108,6%</i>	<i>119,9%</i>

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России. М.: Весь Мир, 2012. С. 352; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 255–278; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 258–280; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 149–160.

*Примітка: розрахунок для родини проводився за коефіцієнтами: жінка як 0,80 споживання дорослого чоловіка, а діти до 14 р. - як 0,50 дорослого відповідно.

Таблиця П.4. Частка річних витрат на продовольчі потреби середньостатистичного неodrуженого та сімейного* промислового робітника Єлисаветграда в його заробітній платі (1896–1907 рр., %)

Галузь виробництва	Сімейний стан робітника та частка вартості мінімального продуктового набору, %					
	1896 р.		1901 р.		1907 р.	
	<i>Неodrужений</i>	<i>Сімейний</i>	<i>Неodrужений</i>	<i>Сімейний</i>	<i>Неodrужений</i>	<i>Сімейний</i>
Обробіток волокон	81,79	229,00	90,73	254,05	133,69	374,33
Поліграфія	36,15	101,21	41,79	117,00	36,17	101,27
Обробіток металу	28,99	81,18	26,43	74,01	21,05	58,93
Обробіток мінеральної сировини	71,56	200,37	57,62	161,33	43,02	120,46
Обробіток продукції тваринного походження	96,17	269,27	31,24	87,47	30,52	85,44
Мукомельне виробництво	31,53	88,28	38,38	107,46	26,50	74,19
Тютюнове виробництво	61,59	172,47	73,97	207,11	111,69	312,73
Пивоварні	41,67	116,67	27,77	77,75	37,67	105,49
Винокурні та спиртоочисні заводи	47,41	132,75	25,64	71,79	35,98	100,74
Заводи штучних мінеральних вод	46,37	129,85	39,20	109,76	31,00	86,80
Круподерні млини	89,79	251,41	-	-	37,56	105,16
Маслобійне виробництво	89,97	251,92	166,61	466,50	81,38	227,86
Хімічне виробництво	58,70	164,35	40,49	113,36	122,06	341,77
Усереднено	51,45	144,07	40,96	114,69	40,74	114,09

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 255–278; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 258–280; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 149–160; Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России. М.: Весь Мир, 2012. С. 352; Микулин А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства. Одесса, 1897. С. 48–49; Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Елисаветграда в 1901 году. Елисаветград, 1903. С. 6–7; Дмитриев И. А. Фабрично-заводская промышленность г. Елисаветграда в 1907 году. 1908. С. 5–7.

*Примітка: розрахунок для родини з двох дорослих та двох дітей проводився за коефіцієнтами: жінка як 0,80 споживання дорослого чоловіка, а діти до 14 р. - як 0,50 дорослого відповідно.

Таблиця П.5. Частка витрат неodrуженого та сімейного робітника на заводах В. А. Яскульського, А. Л. Шкловського та АТ «Р. і Т. Ельворті» на мінімальній споживчий кошик у 1901-1912 рр. з врахуванням кваліфікації, %

Рік	Назва підприємства та кваліфікація або посада робітника													
	Завод Яскульського								Завод Шкловського		Завод АТ «Р. і Т. Ельворті»			
	Токар		Коваль		Слюсар		Чорнороб		Робітник з кваліфікацією		Місячний робітник		Майстер	
	Неodr.	Одруж.	Неodr.	Одруж.	Неodr.	Одруж.	Неodr.	Одруж.	Неodr.	Одруж.	Неodr.	Одруж.	Неodr.	Одруж.
1901–1903*	19,32	54,09	19,32	54,09	19,32	54,09	37,87	106,02	-	-	-	-	-	-
1905	19,27	53,94	-	-	22,02	61,65	41,10	115,08	-	-	-	-	-	-
1906	-	-	-	-	-	-	38,53	107,89	-	-	-	-	-	-
1907	19,27	19,27	-	-	22,02	61,65	38,53	107,89	-	-	-	-	-	-
1908	-	-	-	-	-	-	-	-	19,03	53,28	-	-	-	-
1911	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20,20	56,56	5,01	14,04
1912*									-	-	23,98	67,14	5,64	15,80

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 5. Арк. 255–278; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 258–280; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 149–160; Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России. М.: Весь Мир, 2012. С. 352; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 10; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 46; ДАКіро. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67; ДАКіро. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 175. Арк. 11 зв, 13; ДАКіро. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 12–12 зв.

ДОДАТОК Р
Зовнішній вигляд робітників заводу АТ «Р. і Т. Ельворті»
під час робочого процесу

Рисунок Р.1. (Цуканов Г. 128 Завод Ельворті 1. Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/128-zavod-elvorti-1.jpg>).

Рисунок Р.2. (Цуканов Г. 130 Завод Ельворті 3. Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/130-zavod-elvorti-3.jpg>).

Рисунок Р.3. (Цуканов Г. 131 Завод Ельворті 4. Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті. URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/131-zavod-elvorti-4.jpg>).

Рисунок Р.4. (Цуканов Г. 140 Завод Ельворті. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/140-zavod-elvorty.jpg>).

Рисунок Р.5. Зовнішній вигляд робітниць під час виробничого процесу на заводі АТ «Р. і Т. Ельворті» (Цуканов Г. 150 Ельворті жінки робітниці. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/150-elvortizhinky-robotnyczy.jpg>).

Рисунок Р.6. Фото робітників пивоварного заводу Макєєвих у виробничому одязі (орієнтовно – 1914 р.). (Пивоварний завод Макєєвих. Міська централізована

бібліотечна система міста Кропивницького. Місто і мешканці. URL:

<https://citylib.kr.ua/gallery/photobw/image?format=raw&type=orig&id=394>).

Для покращення якості фото використано інструменти штучного інтелекту.

Рисунок Р.7. Чорноробочі під час заготівлі льоду на пивоварному заводі Г. О. Зельцера (Заготівля льоду на заводі Зельцера. м. Єлисаветград. Початок XX століття. Сайт Обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського. *Історичні фото з колекції В.Тютюшкіна.* URL: <https://library.kr.ua/wpcontent/uploads/2021/03/zavodZeltsera.jpg>).

ДОДАТОК С

Парадний одяг робітників заводу Ельворті

Рисунок С.1. Група перших робітників заводу Р. і Т. Ельворті у парадному одязі
(Експозиція музею заводу Ельворті, м. Кропивницький.

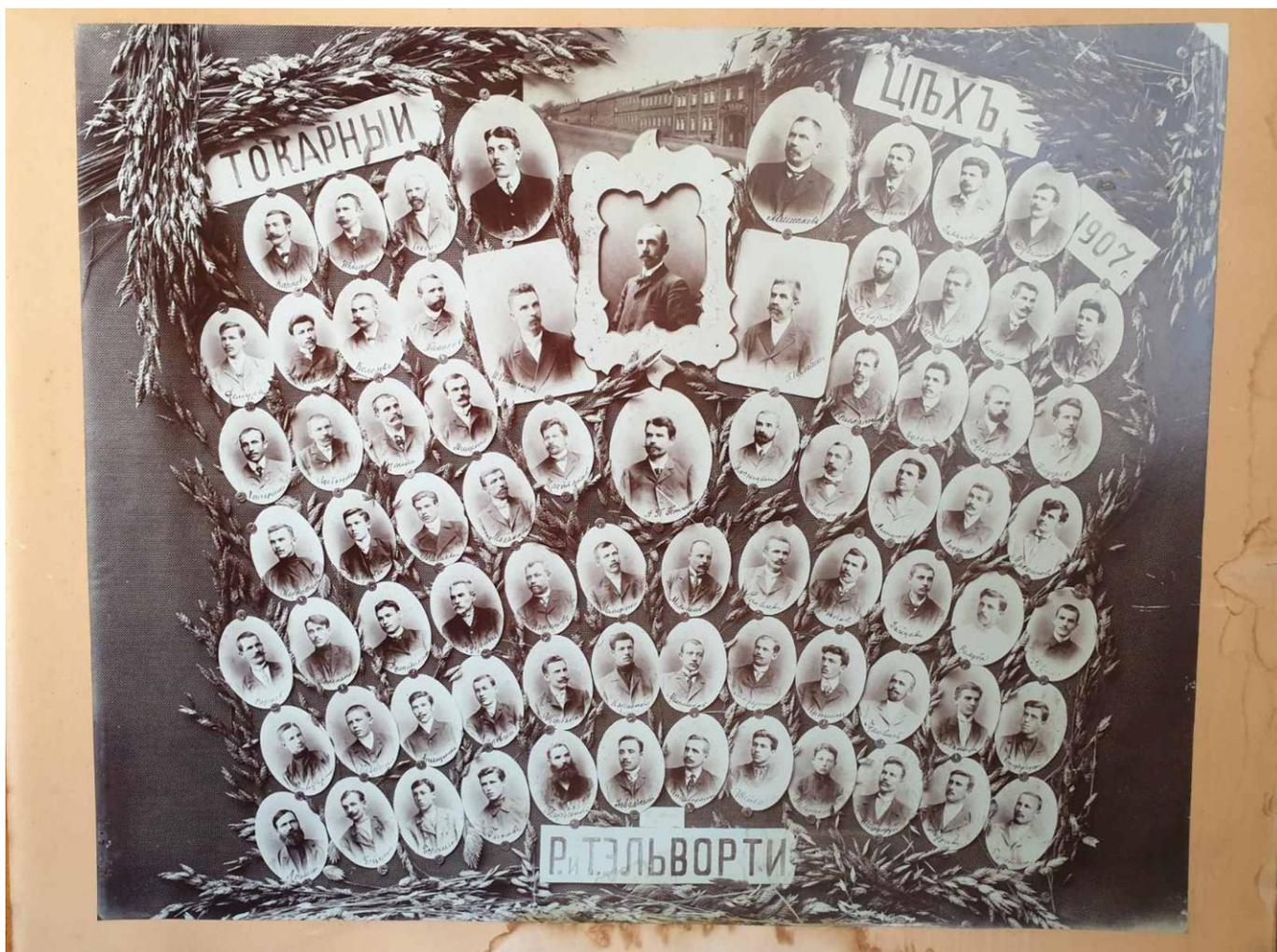
Також міститься в: ЦОКМ. ФО-374/122).

Рисунок С.2. (Цуканов Г. 132 Завод Ельворті портрет. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/132-zavod-elvorti-portret.jpg>.)

Рисунок С.3. Віньетка робітників токарного цеху заводу «Р. і Т. Ельворті» у 1907 р. (Цуканов Г. 133 Завод Ельворті токарний цех. *Кіровоградська Мала академія наук (МАН). Мандрівка старим містом. Завод Ельворті.* URL: <https://man.kr.ua/wp-content/uploads/2021/03/133-zavod-elvorti-tokarnyj-czeh.jpg>).

ДОДАТОК Т

Таблиця Т.1. Житло промислових робітників Єлисаветграда у 1906–1912 рр. за матеріалами перепису для виборів до II та IV Державних Дум й внутрішнього діловодства заводу Товариства «В. А. Яскульський»

Критерії	1906, 8 підприємств	1909–1911, завод Товариства «В. А. Яскульський»	1912, 12 підприємств
За локалізацією проживання	1026	493	1139
Місто, абс.	935	405	903
<i>Місто, %</i>	<i>91,13</i>	<i>82,15</i>	<i>79,28</i>
Село, абс.	91	88	236
<i>Село, %</i>	<i>8,87</i>	<i>17,85</i>	<i>20,72</i>
За формою власності	1013	483	1112
Власне, абс.	347	222	509
<i>Власне, %</i>	<i>33,82</i>	<i>45,03</i>	<i>44,69</i>
Орендоване, абс.	666	261	603
<i>Орендоване, %</i>	<i>64,91</i>	<i>52,94</i>	<i>52,94</i>
Специфічні місця проживання	14	10	27
Землянки, абс.	3	-	6
<i>Землянки, %</i>	<i>0,29</i>	-	<i>0,53</i>
У батьків, абс.	7	-	16
<i>У батьків, %</i>	<i>0,68</i>	-	<i>1,40</i>
При підприємстві, абс.	4	-	3
<i>При підприємстві, %</i>	<i>0,39</i>	-	<i>0,26</i>
Інше, абс.	-	10	2
<i>Інше, %</i>	-	<i>2,03</i>	<i>0,18</i>

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–22 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27. ДАКіро. Ф. 1 Оп. 1 Спр. 57. Арк. 1–54; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153.

Таблиця Т.2. Житло робітників восьми найбільших підприємств Єлисаветграда у 1906 р. за матеріалами перепису для виборів до II Державної Думи за формою власності та локалізацією проживання

№	Назва підприємства	Житло										За локалізацією проживання				Сумарно
		За формою власності				Специфічні місця проживання						Місто, абс.	Місто, %	Село, абс.	Село, %	
		Власне, абс.	Власне, %	Оренд. абс.	Оренд., %	Землянки, абс.	Землянки, %	У батьків, абс.	У батьків, %	При підпр., абс.	При підпр., %					
1.	Завод Т-ва Яскульського	36	48,00	39	52,00	-	-	-	-	-	-	69	92,00	6	8,00	75
2.	Завод А.Л. Шкловського	30	43,48	38	55,07	1	1,45	-	-			62	89,86	7	10,14	69
3.	Парові млини А. Д. Барського і Сина	9	20,00	32	71,11	2	4,44	-	-	2	4,44	38	84,44	7	15,56	45
4.	Машинобудівний завод К.К. Краузе	7	33,33	14	66,67	-	-	-	-	-	-	15	71,43	6	28,57	21
5.	Завод с/г машин П. І. Кеслера	10	38,46	16	61,54	-	-	-	-	-	-	26	100,00	0	0,00	26
6.	Завод с/г машин Товариства «Е. Бургарда і К»	23	54,76	19	45,24	-	-	-	-	-	-	38	90,48	4	9,52	42
7.	Типографія М. А. Гольденберга	2	10,53	16	84,21	-	-	-	-	1	5,26	19	100,00	0	0,00	19
8.	Завод с/г машин «Р. і Т. Ельворті»	230	31,55	492	67,49	-	-	7	0,96	1	0,14	668	91,63	61	8,37	729
Усереднено		347	33,82	666	64,91	3	0,29	7	0,68	4	0,39	935	91,13	91	8,87	1026

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–22 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

Таблиця Т.3. Житло робітників дванадцяти найбільших підприємств Єлисаветграда у 1912 р. за матеріалами перепису для виборів до IV Державної Думи за формою власності та локалізацією проживання

№	Назва підприємства	Житло										За локалізацією проживання				Сумарно
		За формою власності				Специфічні місця проживання						Місто, абс.	Місто, %	Село, абс.	Село, %	
		Власне, абс.	Власне, %	Оренд., абс.	Оренд., %	Землянки, абс.	Землянки, %	У батьків, абс.	У батьків, %	При підпр., абс.	При підпр., %					
1.	Фабрика с/г машин Могилевського та Ломазкіна	11	32,35	23	67,65	-	-	-	-	-	-	31	91,18	3	8,82	34
2.	Машиноб. завод Шкловського	38	29,46	90	69,77	-	-	-	-	-	-	109	84,50	20	15,50	129
3.	Завод землероб. машин Кличка (15-18 р.)	6	15,00	30	75,00	3	7,50	-	-	-	-	22	55,00	18	45,00	40
4.	Завод землероб. машин Кличка (>18 років)	19	25,68	54	72,97	1	1,35	-	-	-	-	52	70,27	22	29,73	74
5.	Чавунолив. і механ. завод Козубського	21	32,31	29	44,62	1	1,54	14	21,54	-	-	43	66,15	22	33,85	65
6.	Завод с/г машин «Е. Бургард і К»	116	55,24	94	44,76	-	-	-	-	-	-	162	77,14	48	22,86	210
7.	Паровий млин Барського	19	39,58	28	58,33	1	2,08	-	-	-	-	36	75,00	12	25,00	48
8.	Типографія Гольденберга	1	3,85	23	88,46	-	-	-	-	2	7,69	26	100,00	0	0,00	26
9.	Чавунолив. і механ. завод Гомберга	37	56,92	27	41,54	-	-	-	-	1	1,54	59	90,77	6	9,23	65
10.	Завод Товариства «В. А. Яскульський»	50	52,63	45	47,37	-	-	-	-	-	-	70	73,68	25	26,32	95
11.	Чавунолив. і машиноб. завод Шопинського	38	73,08	14	26,92	-	-	-	-	-	-	24	46,15	28	53,85	52
12.	Завод с/г машин Р. і Т. Ельворті	153	50,83	146	48,50	-	-	2	0,66	-	-	269	89,37	32	10,63	301
Усереднено		509	44,69	603	52,94	6	0,53	16	1,40	3	0,26	903	79,28	236	20,72	1139

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 3. Спр. 112. Арк. 1–153.

Таблиця Т.4. Локалізація житла промислових робітників Єлисаветграда на основі адміністративного районування та окремих міських локацій їх компактного проживання (за матеріалами списку для виборів до II Державної Думи 1906 р.)

Назва району або місцевості	Назва підприємства та кількість робітників, абс.								Сумарно, порайонно
	Завод Товариства «В.А. Яскульський»	Завод с/г машин «Р. і Т. Ельворті»	Завод А. Л. Шкловського	Завод с/г машин товариства «Е.Бургард і К»	Парові млини «Барський і Син»	Типографія Гольденберга	Завод с/г машин Кесслера	Машинобуд. завод Краузе	
Центральний	12	133	13	20	9	11	4	6	208
Балка	11	146	12	5	1	2	7	3	187
Ковалівка	23	116	11	0	0	1	3	1	155
Кущівка	4	89	4	12	3	0	3	1	116
Бикове	7	73	8	0	11	1	8	1	109
Села в передмісті	6	62	7	4	9	0	0	4	92
Пермське	1	52	9	3	6	3	2	0	76
За залізницею	4	29	0	0	0	0	0	0	33
Солодка Балка	2	16	1	0	0	0	1	0	20
Біля міського саду	0	11	0	0	2	0	0	0	13
Озерна Балка	0	5	0	0	0	0	0	0	5
Сумарно	70	732	65	44	41	18	28	16	1014

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–22 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

Рисунок Т.1. Типове планування будинку Робітничої слобідки: зверху зліва – авторська реконструкція дому І. А. Рибалки, справа – документація на його побудову, знизу – реалізація такого планування на прикладі дому завідуючого заводу АТ «Р. і Т. Ельворті» В. Я. Мишакова (м. Кропивницький, вул. Чигиринська, 7. Сучасний вигляд).

Реконструйовано за: [Зразок проєкту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Іларіону Антоновичу Рибалці: план]. 1912. Вірт. музей Галереї «Єлисаветград». URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-1.html>;
[Зразок проєкту типового будинку Робітничої слобідки, виданий Іларіону Антоновичу Рибалці: технічна документація]. 1912. Вірт. музей Галереї «Єлисаветград». URL: <https://www.region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/0394-2.html>).

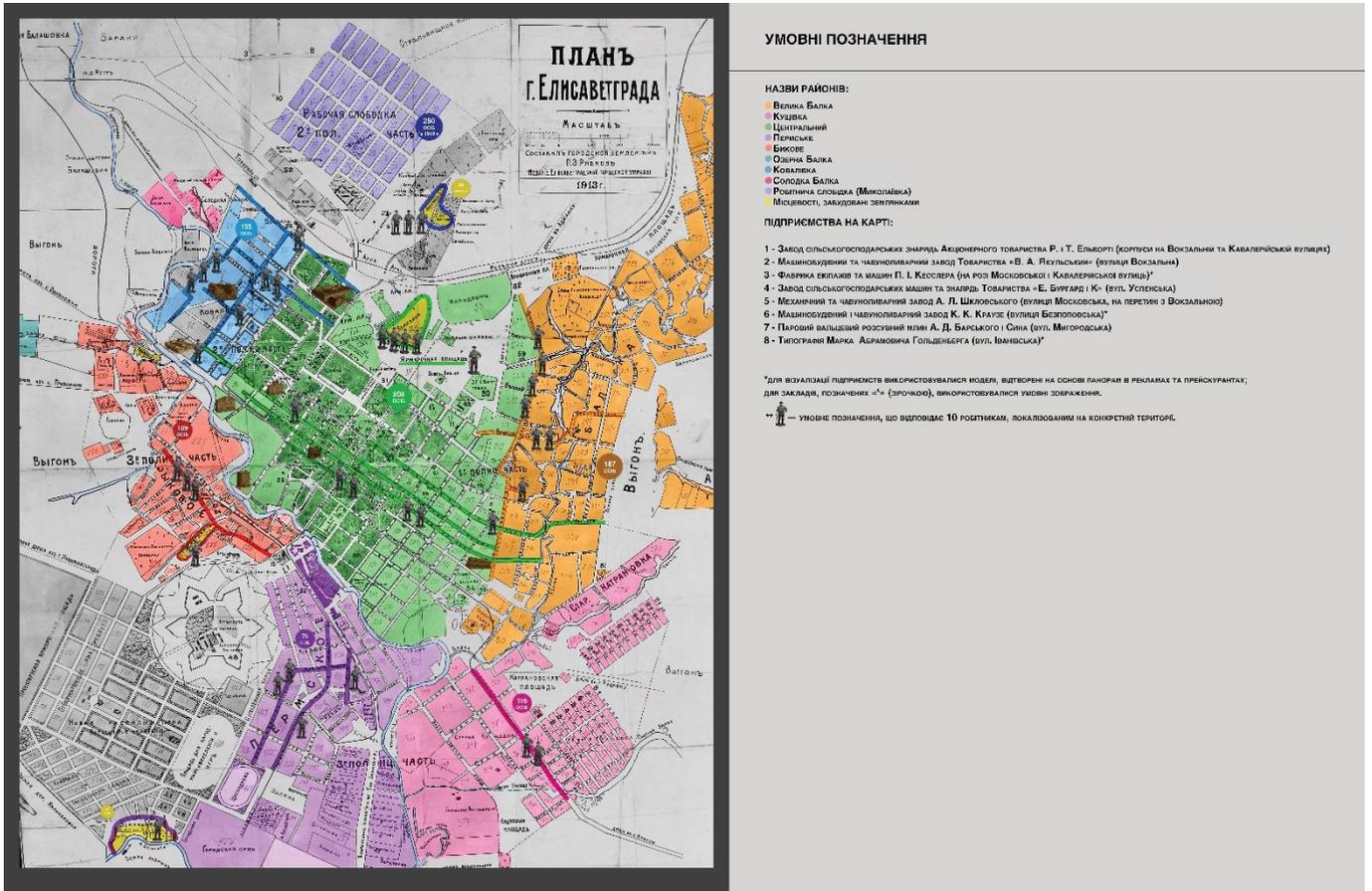
Рисунок Т.2. Вигляд житлової забудови району Чечора у Єлисаветграді.
Початок ХХ ст. (Єлисаветград на поштових картках. 1900-е, 1910-е. Єлисаветград.

№14. Чечорская балка. *Вірт. музей Галереї «Єлисаветград».*

URL: <https://region.in.ua/elisavetgradmuseum.kr.ua/kd04/2648.html>)

Рисунок Т.3. Локалізація житла промислових робітників Єлисаветграда у 1906 р. за адміністративним районуванням та окремими міськими локаціями їх компактного проживання

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 4. Арк. 1–22 зв; ДАКіро. Ф. 78. Оп. 10. Спр. 8. Арк. 1–27.

ДОДАТОК У

Рис. У.1. Панорама заводу Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» та його «Народний театр» на передньому плані. Нижче – теперішній вигляд, вул. Ельворті, 3 (Центральноукраїнський обласний краєзнавчий музей (ЦОКМ). № ФД-861)

ДОДАТОК Ф

Таблиця Ф.1. Залученість дітей робітників на слобідці Миколаївці до освітнього процесу
за матеріалами статистичного перепису 1913 р., абс. та %.

Вікова категорія	Вчаться						Ніде не вчаться			Закінчили школу			ВСЬОГО		
	В школі			Вдома			Хлопч.	Дівч.	Всього	Хлопч.	Дівч.	Всього	Хлопч.	Дівч.	Обох статей
	Хлопч.	Дівч.	Всього	Хлопч.	Дівч.	Всього									
7–12 р., абс.	39	40	79	8	11	19	40	60	100	2	3	5	89	114	203
7–12 р. %	43,82	35,09	38,92	8,99	9,65	9,36	44,94	52,63	49,26	2,25	2,63	2,46	100,00	100,00	100,00
12–15 р., абс.	15	15	30	3	3	6	8	11	19	11	11	22	37	40	77
12–15 р. %	40,54	37,50	38,96	8,11	7,50	7,79	21,62	27,50	24,68	29,73	27,50	28,57	100,00	100,00	100,00
Сумарно, абс.	54	55	109	11	14	25	48	71	119	13	14	27	126	154	280
<i>Сумарно, %</i>	42,86	35,71	38,93	8,73	9,09	8,93	38,10	46,10	42,50	10,32	9,09	9,64	100,00	100,00	100,00

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: ДАКіро. Ф. 78. Оп. 4. Спр. 845. Арк. 3–3 зв.